

TÜRK ARKEOLOJİ DERGİSİ

SAYI : XXVI - 2

1983

Kültür ve Turizm Bakanlığı
Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü
tarafından yayımlanır.

Hacettepe Üniversitesi
Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi
Döner Sermaye İşletmesi

Ankara / 1983

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Jale İNAN	Perge Kazısı 1981 Çalışmaları	1
M. R. BEHM - BLANCKE	Hasek Höyük. Die Grabungen 1981	65
Haşim KARPUZ	Hınıs'da Bulunan «Transkafkas» Boyalı bir Çömlek	79
Harald HAUPTMANN	Lidar Höyük 1981	93
İsmail KAYGUSUZ	Kimistene'den Yazıtlar	111
Erol ATALAY	Kurudağ Mağarası ve Arkeolojik Buluntuları	147
Crawford H. GREENEWALT Jr. Donald G. SULLIVAN Christopher J. RATTE Thomas N. HOWE	: Sardis, 1981 and 1982	155

PERGE KAZISI 1981 ÇALIŞMALARI

Prof. Dr. Jale İNAN

Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Türk Tarih Kurumu ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adlarına yürütülen Uluslararası Side Dostlarının da parasal yönden desteklediği 1981 yılı Perge Kazısı 4 Eylül'den 31 Ekim'e dek sürmüştür. Kazıda bulunan heykellerin onarımı ve fotoğraf çekme işleri 30 Kasım'da son bulmuştur. Bizlere çalışma olanaklarını sağlayan tüm kuruluşlara teşekkürlerimiz sonsuzdur.

Başkanlığımızdaki kazı ekibi, başkan yardımcısı Dr. Halûk Abbasoğlu, Mimar-Arkeolog Ülkü İzmirligil, Mimar Gülsün Saraçlar, Mimar Müren Özçay, Topoğraf Adnan Şakar, Epigraf Dr. İsmail Kaygusuz, Arkeolog-Fotoğraf Uzmanı Semra Sarıbekiroğlu, Arkeolog-Restoratör Hüseyin Akıllı, Heykeltraş-Restoratör Nejat Özatay, Arkeolog-Desinatör Füsün Arman, Arkeolog Neş'e Atik, Arkeoloji öğrencilerinden Ayten Akan, Kemal Akpınar, Ayfer Ataylan, Secda Saltuk, Fulya Şahinoğlu, Taşer Uzer, Teknik Üniversite Mimarlık öğrencilerinden Ahmet Bulut, Selçuk Kır ve Antalya Müzesi Konservatörlerinden Abdurrahman Özkan'dan oluşmuştur. Kültür ve Turizm Bakanlığı temsilcisi olarak bu çalışmalarımıza Antalya Müzesi Asistanlarından Edip Özgür katılmıştır.

1981 yılı çalışmalarımızı I. Kazılar, II. Epigrafik çalışmalar, III. Mozaik çalışmaları, IV. Mimarlık onarım çalışmaları, V. Heykel onarımı başlıkları altında toplayabiliriz.

I. KAZILAR :

Bu yıl kazı çalışmalarımızı, geçen yıl olduğu gibi kentin Güney Hamamı'nda (Resim 1-2) yoğunlaştırmış bulunuyoruz. Hamamın beş ayrı mekânında paralel olarak sürdürdüğümüz kazılar özellikle heykel buluntuları bakımından çok verimli oldu (Resim 3).

1. Frigidarium'un (III No.lu Mekânın) Kazısı :

1979 da açılan bir sondajla mekânın güney bölümünde apsisli bir havuz bulunduğu ve ele geçen parçalardan bu havuzun zengin bezemeli bir fasad mimarisi önünde geliştiği anlaşılmıştı. Ayrıca bulunan bir Mousa figürü de bu cephe mimarisinin heykellerle süslü olabileceğini vaad ediyordu.

1980 de havuzun sınırları saptanmış, kuzeydoğu ve kuzeybatısında içine inen beşer basamaklı merdivenleri, kuzey kenarını izleyen doğu-batı yöneltisinde uzanan içinde daimi su aktığı anlaşılan ve havuza girenlerin ayaklarını yıkamalarına mahsus, bir kanal meydana çıkarılmıştır. Cephe mimarisine ilişkin parçalarla iki Mousa heykeli ve üç ayrı Mousa'ya ait parçalar ve bir de Apollon'a ithaf edilmiş sunak bulunmuştu.

Bu yıl frigidarium'un kazısı havuz tabanının ince temizliği dışında tamamlandı (Resim 4-16).

Oldukça iyi durumda korunagelmiş mekânın uzunluğu 35.33 m., genişliği ise 11.94 m. dir. Duvarları düzenli ve büyük bloklarla örülmüştür. Bunların üzerindeki delikler, bol miktarda bulunan mermer levha ve silme parçalarından duvarların mermer kaplamalı olduğu anlaşılmıştır. Kuzey duvarı tüm şeklini verecek durumda, kalkan duvarı ile korunagelmiştir. Böylece mekânı örten tonozu gözümüzün önünde canlandırmakta zorluk çekmeyiz (Resim 6-7). Birçoğu damgalı ele geçen kalın ve büyük tuğlalar tonoz örtüsüne ilişkindir.

Frigidarium, çeşitli kapılarla, Palaestra, Klaudios Peison Galerisi (VII No.lu mekân), Tepidarium (II No.lu mekân) ve dışarı ile bağlantılıdır. Kuzeyde Klaudios Peison galerisine açılan kemerli kapı, diğerlerinden büyük oluşu ve görkemli görünümüyle kuşkusuz mekânın ana girişini oluşturur (Resim 6). Kod farkından dolayı galeriden buraya üç basamaklı merdiven ile ulaşılır (Resim 10-11). İyi korunagelmiş mermer eşik üzerindeki zıvana delikleri ve aşınma izlerinden kapının iki kanatlı olduğu ve kanatların hangi yönde açılıp kapandığı saptanmıştır. Kapının ortasında yer alan 2.08 m. yüksekliğinde ve 0.79 m. genişliğinde iki yanından profilli söve bloğunun bulunması restitüsyonuna yararlı olmuştur.

Eskiden mekânın kuzeyinde, kuzeybatı köşesine yakın bir kapı

bulunduğu, ancak bunun sonradan kapatılarak bir niş haline getirildiği izlenebilir. Tabandan yüksekliği 0.50 m., olan nişin genişliği 1.15 m., yüksekliği 1.60 m., derinliği 1.18 m. dir (Resim 13).

Mekânın batı duvarı üç geçit verir. Bunlardan bir tanesi 2 No.lu nişin ortasında bulunan küçük kapıdır (Resim 5). Buradan dışarıya tepidarium'un güneydoğu köşesi yakınlarına varılır. İkincisi frigidarium ve tepidarium duvarları arasında uzanan üzeri semerdam şeklinde ince uzun bir dehliz olup, dışarıda yine tepidarium'un güneydoğu köşesine, içerde apsisin bitimini sınırlayan payenin kuzeyine açılır (Resim 12-13). Üçüncüsü tepidarium ile frigidarium arasında direkt bağlantıyı sağlayan kapıdır (Resim 12). 1.52 m. genişliğindeki kapının önü geç dönemde 5 adet kireçtaşı bloktan bir setle çevrilmiştir.

Eskiden kuzeybatı köşesine yakın bir kapının tepidarium ile bağlantı sağladığı ancak sonradan bunun bir niş haline getirildiği saptanmıştır. Tabandan 0.40 m. yükseklikteki nişin genişliği 1.52 m., yüksekliği 1.60 m., derinliği 0.90 m. dir.

Mekânın doğusunda II No.lu nişin hemen güneyinde bulunan kapı (Resim 7) palaestra'ya açılmaktadır. Kod farkı olduğundan palaestradan buraya 3 basamaklı merdivenden ulaşılır. Kanalin suyu batı duvarının 1 No.lu nişinin duvarındaki delikten geliyordu (Resim 8). II No.lu nişin yanından başlayan bir seki doğu duvarını izler (Resim 14). Ancak durumu, şekli ve evreleri hakkında kesin bir fikir edinmeğe elverişli değildir. Bunun altında duvara bitişik bir kanal vardır. Batı duvarının önünde kuzeybatı köşesine yakın nişin hemen güneyinden başlayan kanal dehlize kadar devam eder (Resim 15). Bu kanal kuzeyde iki kat halindedir. Üstteki kanal bir dirsekle tepidarium'a dönmekte, alttaki ise kuzeybatı köşesinden güney istikametinde ilerlemektedir. Kanalin kuzeybatı köşesinde bir rozet oluşturan delikleri kapsayan süzgeç taşı in situ bulunmuştur.

Zemini opus sectile tekniğinde beyaz ve koyu mavi mermerle döşelidir. Geometrik desenler gösteren döşeme kısım kısım iyi durumdadır. Palaestra'ya açılan kapıdan itibaren doğu duvarında II no.lu nişi izleyerek kuzeye doğru devam eden tabanın ancak kesintili olarak ele geçen kısmından anlaşıldığı üzere çeşitli geometrik motifler kullanılmıştır. Bunlar birbirlerinden uzun levhalarla ayrılmıştır. Motifleri meydana getiren levhalar dörtgen, altıgen, üçgen, yuvarlak, yaprak ve kıvrıkdal şekilleri gösterir (Resim 16).

Mekânın güney bölümünü kaplayan havuzun uzunluğu 13.70 m., genişliği 10.10 m., derinliği 1.40 m. dir. Havuzun içine kuzeybatı ve

kuzeydoğusunda bulunan beşer basamaklı iki merdivenden inilir (Resim 6-7). Bu merdivenler arasında havuzun kuzey duvarına bitişik basamaklı bir seki uzanır. Tabanı mermer levhalarla kaplıdır. Ancak ince temizliği yapılmamış olduğundan drenaj deliği bulunamamıştır.

Havuzun apsisli güney bölümü ile batı ve doğu yanlarında duvarlar, nişler ve sütunlu mimari ile uzuvlandırılmıştır (Resim 8). Bu duvarlar ve nişler oldukça iyi durumda ayakta kalmıştır. Ancak sütun mimarisi yıkılmıştır. Bu mimariye ilişkin ele geçen parçalar cephenin restitüsyonunu sağlayacak durumdadır. Önemli parçalar kazı sonunda havuzun içinde düzenlenmiştir (Resim 9). Nişlerin yanlarında ve ortalarında payeler bulunmaktadır. Yanlardaki payeler sütunları taşıyordu. Mermere yakın kireçtaşından yapılmış sütun kaideleri attik-ion düzeninde olup, 0.25 m. yüksekliğinde, breshden, sütun gövdeleri yivsiz olup 4.14 m. yüksekliğinde, mermerden korinth düzenindeki sütun başlıkları ise 0.57 m. yüksekliktedir. Apsis'in 3 ve 4 No.lu nişleri arasındaki paye üzerine rastlayan konsol in situ kalmıştır. Aslında eski bir sofit parçası olan konsol burada işlevi değiştirilerek ikinci kez kullanılmıştır.

Ele geçen kireçtaşından yapılmış arkhitrav ve saçaklık parçalarının işçiliği iyidir. Bunların birbirleriyle olan ilişkileri bazen harflerle belirtilmiştir. Alt tarafları oluk gibi işlenerek işlevi değiştirilmiş saçaklık parçaları olasılıkla havuza su getiren çörtlen olarak kullanılmıştır.

Şimdiye kadar yapılan kazı ve araştırmalarımız sonucunda apaditerium olarak isimlendireceğimiz bir mekâna rastlamış değiliz. İncelediğimiz frigidarium'un havuzun dışında kuzeyinde büyük bir bölümün gelişmiş olması dikkatimizi çekmiştir. Hernekadar alışılagelen apaditerium mimari özelliğini oluşturan çok sayıda nişlere rastlanmamakla beraber, bu kısmın soyunma mahalli olarak kullanılmış olması akla yakın gelmektedir. Ayrıca bu bölümün kuzey duvarında, hamamı esas girişinin bulunması bu fikrimizi destekler durumdur.

Heykel Buluntuları

Geçen yıl bulunan Mousa heykellerini tamamlayan büyük ve küçük parçaların yanı sıra yeni bir Mousa figürü daha bulundu.

1. Mousa Heykeli (Polyhymnia)

Heykel (Resim 17) havuzun içinde 2 No.lu nişin hizasında ortalarına doğru bulundu (Kazı Env. 81/583). Eksik baş ve sağ kol dışında heykel iyi durumda korunagelmıştır. Orta gözenekli beyaz mer

merden yapılmış heykelin yüksekliği 1.07 m. + plinth yüksekliği 0.08 m., plinth genişliği 0.46 m. dir.

Mousa göğüslerin hemen altından bir kuşakla sıkılmış, kolsuz bol ve uzun bir Khiton üzerine sağ omuz, kol ve göğüsü açıkta bırakan zengin kıvrımlı bir himation giymiştir. Sol elinde kitap rulosu tutmaktadır. Kalçanın sağ yanında kalıntısı izlenen büyük destekle yana açılarak uzanan sağ elinde, ağır bir nesne taşıdığı anlaşılmaktadır. Vücut ağırlığını sol bacak taşımakta, sağ ise dizden bükülerek solu çapraz keserek sağ yana alınmış olup, yalnız ayak burnu ile yere basmaktadır.

2. Mousa Heykeli (Philiskos Tipi)

Mousa heykelinin (Resim 18) belden aşağı bölümü bu yıl havuzun içinde doğu duvarın, 10 no.lu nişinin önünde yaklaşık 5 m. batıda bulundu (Kazı Env. 81/668). Plinthi kapsayan bu parça geçen yıl bulunmuş olan gövde parçası ile (Kazı Env. 80/187) kırık kırığa birleşti. Eksik yüz ve kolların aşağı bölümleri dışında heykel iyi durumda ele geçmiştir. İnce gözenekli beyaz mermerden heykelin yüksekliği 1.19 m. + plinth yüksekliği 0.08 m., plinth genişliği 0.42 m. dir.

Mousa uzun Peplos üzerine vücudun sol yukarı kısmıyla sol bacağı hemen hemen tümüyle açıkta bırakan bir Himation'a bürünmüştür. Sağ bacak vücut ağırlığını taşır. Sol ise dizden bükük olarak yana açılmıştır. Vücudun yukarı kısmı ve baş sola çevrilmiştir. Duruş motifi, vücut oranları ve giysi kıvrım sistemi ile heykelimiz, orijinali M.Ö. 2. yüzyıla tarihlenen Philiskos'un Mousaları grubu âdiyla tanınan tipe girer.

3. Mousa Heykeli

Mousa heykelinin (Resim 19) dizden yukarı bölümü bu yıl havuzun içinde 1 No.lu nişin güneyinde payenin yaklaşık 5.5 m. doğusunda bulundu (Kazı Env. 81/657). Bu parça geçen yıl bulunmuş olan heykelin dizden aşağı bölümü ile plinthini kapsayan parça (Kazı Env. 80/48) ile kırık kırığa birleşti. Orta gözenekli beyaz mermerden heykelin yüksekliği 1.19 m. + plinth yüksekliği 0.08 m., plinth genişliği 0.45 m. dir.

Mousa göğüslerin hemen altından geniş bir kemerle sıkılmış kolsuz uzun bir Khiton giymiştir. Bunun altına uzun kollu bir Khiton daha giymiştir. Himation vücudun arkasını örter, ancak bir ucu sol omuzdan öne alınmış ve kuşak altından geçirilmiştir. Diğer ucu sağ koltuk altından öne alınarak kuşağa sıkıştırılmıştır. Vücut ağırlığını sol bacak taşır. Sağ dizden bükülerek geri çekilmiştir.

Heykelimiz, duruş motifi, giysi ve kıvrım sistemi bakımından geçen yıl bulunmuş olan Melpomene heykelinin (Kazı Env. 80/128) tipindedir.

Geçen senekilerle birlikte frigidarium'da bulunan Mousa heykellerinin sayısı 7 dir. Mousa'nın (Kazı Env. 88/149) yalnız plith ve üzerinde dizlere dek olan bölümü kalmıştır. Orijinalleri Hellenistik döneme dayanan Mousa'ların çoğunun tiplerine Roma dönemi Mousa'lar lâhitleri üzerinde rastlanır.

Küçük buluntu olarak bu mekânda ince ve kaba malzemeden yapılmış, Roma ve Bizans dönemine ilişkin keramik buluntusu elde edilmiştir. İlginç kap biçimlerine rastlanmış, bunların bazıları onarılarak tümlenmiştir.

2. Tepidarium'un (II. No.lu Mekânın) Kazısı

1979 yılında mekânın batı duvarı önünde açılan sondaj, tabanın altında hypokaust sisteminin bulunduğunu ve bu sistemin I. no.lu mekânın altında da devam ettiğini ortaya koymuştu.

Bu yıl mekânın kuzey yarı bölümü zemin yüzeyine dek kazıldı (Resim 2, 20, 21). Duvar ve tonozun yıkılması, altında hypokaust boşluğunun bulunması dolayısıyla zeminde geniş çapta çöküntülere neden olmuştur. Taban kuzey ve batı duvarları önünde yaklaşık 1 m. genişliğinde sağlam kalmıştır. Hypokaust sisteminin yüksekliği ve sistemi hakkında bir fikir edinmek amacıyla kuzeyde IX No.lu mekâna açılan kemerli kapı önünde sondaj yapıldı (Resim 22-23). Hypokaust'un yüksekliği yaklaşık 1.50 m. olup, hypokaust payeleri 3 cm. kalınlığında 26 tuğla sırasıyla aralarında bulunan 3 cm. kalınlığında harç tabakalarından oluşmaktadır. 58 cm. genişliğindeki payelerin aralıkları 1 m. dir. Açılan sondaj aynı zamanda hypokaust sisteminin IX No.lu mekânın altında da devam ettiğini ortaya koydu.

29.60 m. uzunluğunda, 11.60 m. genişliğindeki mekânın duvarları oldukça iyi durumda korunagelmıştır. Kuzeyde IX No.lu mekâna açılan kapı tamamen meydana çıkarıldı. Söveleri ve mermerden eşliği iyi korunagelmıştır (Resim 22).

Tepidarium ikişer kapı ile batıdan I No.lu mekâna (kaldarium), doğudan ise III No.lu mekâna (frigidarium) açılır. Bunlardan ancak frigidarium'a açılan kapılardan kuzeyde bulunan bu yıl meydana çıkarılabildi.

Bu mekân söz edilmeğe değer buluntu vermemiştir.

3. VIII No.lu Mekânın Kazısı

Klaudios Peison Galerisi'ne (VII No.lu mekâna) kuzeybatıdan tüm genişliği ile açılan VIII No.lu mekânın kazısına bu yıl başlandı. Kazı

mekânın içinde doğudan batıya doğru sürdürüldü. Ve kuzey duvarında 2 No.lu nişin bitimi hizasında kesildi (Resim 24, 25, 26).

Mekâna girildiğinde güneyde ilk payenin önünde duvara bitişik bir seki vardır. Bunu IX No.lu mekâna açılan ve iki basamakla ulaşılan bir kapı izler (Resim 27, 28). Kapının batısındaki 2 No.lu payenin batısında duvara bitişik mermer kaplamalı seki 0.59 m. genişliğinde ve 0.57 m. yüksekliğindedir. Kuzey duvarında da ilk payenin önünden başlayan seki (0.33 m. yük 0.27 m. gen.) 1 No.lu nişin içini de çevirir (Resim 29, 30). Eskiden nişe açılan kapı sonradan blok taşlarla örülerek kapatılmıştır. 2 No.lu nişteki kapı da sonradan kapatılmıştır. Nişin içinde 0.70 m. derinliğinde havuz yer alır. Havuzun güneyinde 0.33 m. yüksekliğinde 0.27 m. genişliğinde bir seki vardır.

Mekânın batı bölümünü kapsayan bir havuz saptandı (Resim 31, 32). Zaman yetersizliği dolayısıyla, havuzun içinin boşaltılması seneye bırakıldı. Yalnız içinde 1 × 2.5 m. boyutlarında bir sondaj açıldı. Havuzun (derinliği 1.45 m.) içine inen 5 basamaklı bir merdiven saptandı. Havuzun kenarını belirleyen devşirme bloklar üzerinde silme ve yazıtlar mevcuttur. Havuzlu bölüme kuzeyden 3 basamaklı bir merdivenle ulaşılır.

Kuzeydeki 1 ve 2 No.lu nişlerde yangın tabakaları görüldü.

Mekânın tabanı mermer kaplamalıdır. Mermer kaplamaların bulunmadığı yerde tuğladan alt yapı görülüyor. Kaplama levhaları için çeşitli renk ve türde mermer (yeşil, siyah, beyaz) kullanılmıştır. Ayrıca özellikle mekânın güneyinde tamir malzemesi olarak devşirme mermer parçaları kullanılmıştır. Örneğin 2 No.lu nişin tabanında TA Δ A yazısı bulunan bir kaplama levhası saptanmıştır.

Heykel Buluntuları

Genellikle mimari buluntu azdır. Buna karşın heykel parçaları (bacak, diz, el, bilek, destek) elde edildi. Bunlardan bazıları geçen yıl Klaudios Peison Galerisinde (VII No.lu mekân) bulunan heykellerle birleşti.

1. Apollon Heykeli (Kitharados tipi) plinth parçası

Geçen yıl bulunmuş olan Apollon Kitharados heykelinin (Kazı Env. 80/231) plinthinin sol bölümü ve sağ ayağı (Kazı Env. 81/39) bu yıl ele geçmiştir.

2. Asklepios Heykeline ait parçalar

Geçen yıl bulunmuş olan Asklepios Heykeline ait (Kazı Env. 80/110) Telesphoros ve yılanlı sopasıyla birleşen figürün alt kısmına ilişkin 3 büyük parça (Kazı Env. 81/34) bulundu. Orta gözenekli beyaz mermerden parçanın yüksekliği 0.81 m., genişliği 0.85 m. dir.

Asklepios uzun ve bol kumaştan bir himation'a bürünmüştür. Şimdi mevcut olmayan sağ eli ile yılanlı sopasını tuttuğu anlaşılıyor.

3. Mousa Heykeli Parçası

VIII No.lu mekânın girişinde geçen yıl bulunan Philiskos tipi Mousa'nın (Kazı Env. 80/19) vücudunun üst bölümü (Kazı Env. 81/43) elde edilerek heykel tamamlandı (baş, ekli olan sol el ile sol kolun önemli parçası eksiktir). İri gözenekli beyaz mermerden heykelin yüksekliği 1.44 m. + plinth yüksekliği 0.12 m., genişliği 0.61 m. dir. Duruş motifi vücut oranları ve giysi kıvrım sistemi frigidarium'da bulunan Philiskos tipi Mousa heykeline (Resim 18) benzer.

4. Aphrodite Heykeli

Belden eklenen iki parça halinde çıplak bir Aphrodite figürünün ancak boyun ile uyluk başlangıçları arasını kapsayan bölümü (Kazı Env. 81/212) bulundu (Resim 37). İri gözenekli beyaz mermerden parçanın yüksekliği 0.85 m., genişliği 0.48 m. dir. Heykelin kalan kısmından Praxiteles'in Knidos Aphroditesi'ne dayandığı anlaşılmaktadır.

5. Aphrodite Başı

Saç biçimi ve yüz şekli (Kazı Env. 81/38) Praxiteles'in Knidos Aphroditesi'ne benzer. Ayrıca bir önce incelediğimiz Aphrodite torso'su ile çok yakın buluntu yeri, akla iki parçanın aynı heykele ilişkin olabileceğini getirir (Resim 38). Ancak iki parçayı kırık kırığa oturtmak mümkün olmadı. İri gözenekli beyaz mermerden başın yüksekliği 0.26 m., genişliği 0.18 m., derinliği 0.25 dir. Saç tuvaleti ve üslubu Praxiteles'in ünlü eserinin çok sayıda korunagelmış diğer replikleriyle büyük benzerlik gösterir.

Küçük buluntu olarak bol miktarda, çoğu kez tam profil veren keramik parçaları ile cam, fresk, metal ve mozaik parçalarını sayabiliriz.

4. Klaudios Peison Galerisi (VII No.lu Mekânın) Kazısı

Frigidarium'un kuzeyinde VIII ve IX No.lu mekânların doğu duvarları boyunca uzanarak gelişen VII No.lu mekân, kuzeyde bir apsis ile kapanır. Uzunluğu 46.80 m. ve genişliği 13.40 m. olan mekânın doğu uzun yanı güney bölümünde Palaestra'nın batı ve kuzey portiklerine sütunlarla açılır. Kuzey bölüm ise geç dönemde bir takım değişikliğe uğramıştır (Resim 42). Kuzeybatısında bulunan VIII No.lu mekân tüm genişliği ile buraya açılır. Ancak IX No.lu mekânla irtibatı yoktur. Güneyde ise frigidarium'a kemerli geniş bir giriş ile bağlantılıdır. 1979 ve 1980 yıllarında yapılan çalışmalar sonucunda mekânın kuzey bölümü IX No.lu mekânın hizasına kadar meydana çıkarılmıştı. Bu yıl çalışmalar güneye doğru sürdürülerek mekânın kazısı

tamamlandı (Resim 39).

Kuzeyde VIII No.lu mekânın duvarı önüne geç dönemde yapılmış ve bir niş kapsayan duvar güneyde frigidariuma kadar devam eder (Resim 43, 44). Kuzeyde bu duvarın önünde görülen ve apsisi de çeviren basamaklı seki güneyde de devam eder. Gerek basamak gerekse seki mermer kaplamalıdır.

Bulunan zengin bezemeli mimarlık parçaları, çok sayıda üstün sanat değeri olan heykeller, yazıtlı ve bezemeli kaide ve sunaklar mekânın göz kamaştırıcı görkemli görünümünü dile getirecek durumdadır (Resim 42). Bulunan tüm heykel, torso, baş ve önemli heykel parçalarının sayısı mekânda en az 32 yapıtın sergilendiğini ortaya koymuştur. Gerçekten bir heykel galerisi görünümündeki mekânın sanat gösterileri için kullanıldığını düşünebiliriz. Sayısı 11 i bulan heykellerin plinth, destek ve bir tanesinin elinde tuttuğu kalkan üzerinde Klaudios Peison tarafından adandığını bildiren yazıtlar bulunmaktadır.

Bu nedenle mekâna Klaudios Peison Galerisi ismini vermiş bulunuyoruz. Bu kişinin kim olduğu hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Peison ismi yerli bir isimdir. Yazı karakteri ve heykellerin üslubu bu kişinin 2. yüzyılın başlarında yaşamış Pergeli sanatsever bir vatan-
daş olduğunu ortaya koyar.

Bu Yıl Bulunan Heykeller ve Heykel Parçaları

1. Aphrodite Heykeli (Melos Tipi)

Mekânın doğusundaki 5-4 No.lu sütun kaideleri hizasında batı duvarına yaklaşık 3 m. uzaklıkta bulundu. Torso'ya ilişkin sol el dışında birbirleri ve torso ile birleşen 14 parça ele geçti (Kazı Env. 81/82). Baş, sol kolun dirsekten aşağısı ve parmakların önemli bölümleri kırıktır. İnce gözenekli beyaz mermerden heykelin yüksekliği 1.84 m. + plinth 0.11 m., plinth genişliği 0.65 m. dir (Resim 45).

Duruş motifi, kalçadan aşağı dolanmış himationu ve vücut oranları ile heykelimizin Louvre Müzesindeki Melos Aphroditesini tekrarladığında kuşku yoktur. Şimdiye kadar Paris repliği tipin tek temsilcisi idi. Perge ikinci repliği oluşturmakla büyük önem taşır.

Heykelimizin sağ kol ve eli, sol kolun yukarı kısmı korunagelmış olduğundan figürün pozisyonu hakkında tam bir fikir ediniliyor. Tanrıça sol eliyle tuttuğu kalkan üzerine Klaudios Peison adadı ibaresini yazar durumda gösterilmiştir.

2. Marsyas Heykeli

Mekânın doğusundaki 7 No.lu sütun kaidesi hizasında, batı duvarına yaklaşık 1 m. mesafede bulundu. Heykele ilişkin birbirleri ve

torso ile kırık kırığa birleşen 21 parça ele geçti (Kazı Env. 81/16). Burun, iki elin parmakları kısmen ve sol ayağın başparmağı kırılmıştır. Sağ kolun dirseğinin bir bölümü eksiktir. İnce gözenekli beyaz mermerden heykelin yüksekliği 1.88 m., + plinth yüksekliği 0.13 m., plinth genişliği 0.71 m. dir. Heykelin gövdesinin yukarı bölümü frigidariumda bulundu (Resim 46).

Duruş motifi, boynundan bağlanmış postu, kasların şekillendirilmesi, Zagrep tipine dayandığında en ufak kuşkuya yer bırakmayacak kadar diğer repliklerle büyük bir benzerlik gösterir. Perge örneği hem iyi korunmuş durumda, hem üstün sanat kalitesi ile M.Ö. III. yüzyılın başlarına tarihlenen orijinali bize en iyi şekilde yansıtmaktadır. Heykelin plinthi üzerinde Klaudios Peison'un adandığını bildiren yazıt vardır.

Heykel bilindiği gibi Apollon ile Marsyas'ın müzik yarışmasını gösteren üçlü bir gruba ilişkindir. Ortada hakem pozunda yarı giyimli Mousa oturuyor. Sağında duran Marsyas flütünü çalmış bitirmiştir. Sert şekilde sola çevrilmiş başın yüzündeki pathetik anlamdan acı geleceğini sezmiş olduğu anlaşılıyor. Mousa'nın solunda duran Apollon Kitharasını çalmak üzeredir.

Grubun diğer iki figürü de (No. 3 ve No. 4) Marsyas'ın yakınında bulundu.

3. Apollon Kitharados Heykeli

Apollon'a ilişkin esas parçalar VII No.lu mekânda, VIII No.lu mekânın girişinin güneyine yakın bulundu. Bu yıl iki mekânda bulunan parçalarla (Kithara parçası - Kazı Env. 81/67), plinth parçası (Kazı Env. 81/39) ve sağ ayak (Kazı Env. 81/639). Bu parçaların yardımıyla heykel ayağa kaldırılabilir. Baş, gövdenin bel ile kasık arası, sol el ve sağ uyluğun yukarı kısmı eksikti. İnce gözenekli beyaz mermerden heykelin yüksekliği 1.70 m. × plinth yüksekliği 0.13 m. dir (Resim 48).

Grubun diğer Apollon heykelleri ile gösterdiği benzerlik replik olduğunda kuşku bırakmayacak kadar büyüktür.

Bu yıl tamamlanan plinth yazıtı, heykelin Klaudios Peison tarafından adandığını gösterir.

4. Mousa Heykeli

Heykelin esas parçaları (Kazı Env. 80/251) geçen yıl VII No.lu mekânda batı duvarına yakın ve VIII No.lu mekânın güneyinde bulundu. Bu yıl yine aynı yere yakın bulunan üç parça (gövdenin sol yukarı bölümüne ilişkin parça Kazı Env. 81/68, sol kol ve el Kazı Env. 81/69) ile heykel daha tam bir duruma gelmiştir. Orta gözenekli be-

yaz mermerden heykelin yüksekliği 1.70 m., + plinth yüksekliği 0.10 m., plinth genişliği 12 m. dir (Resim 47).

Grubun diğer Mousa heykelleri ile gösterdiği benzerlik, replik olduğunda kuşku bırakmaz. Heykelin plinthi üzerindeki yazıt Klaudios Peison tarafından adandığını bildirir.

5. Hygieia Heykeli

1 No.lu sütun kaidesi hizasında kemerli girişin batısında, Nemesis heykelinin (Kazı Env. 81/531) üstünde bulundu (Resim 50). Heykel 4 esas ve 9 küçük parça halinde ele geçti (Kazı Env. 81/532) Burun ve ağız dışında baş oldukça iyi korunagelmiştir. Sağ kol dirsekten aşağı, destek üzerinde oturan Eros'un başı vücudunun yukarı kısmı, sağ ayağı eksiktir. İri gözenekli beyaz mermerden heykelin yüksekliği 1.91 m. + plinth yüksekliği 0.09 m., plinth genişliği 0.87 m., plinth derinliği 0.46 m. dir.

Tanrıça peplos üzerine vücudun arkasını ve sol yan ile kolu ören önde peplosun kolpos ve apatygmasını açıkta bırakan bir himation giymektedir. Başı hilâl biçiminde yüksek bir taç süsler.

Hygieia alışık olmadığımız bir şekilde yılanı, sol elinde tuttuğu bereket boynuzundan beslemektedir. Bu yılan bereket boynuzuna dolanarak yükselir. Kalan kısımdan tanrıçanın ikinci bir yılanı sağ elinde tuttuğu anlaşılıyor.

Bu heykel de Klaudios Peison tarafından adanmıştır. Ancak plinthin kenarı elverişli olmadığı için, desteği oluşturan üzerinde Eros oturan kayanın yüzeyi alt bölümde düz bir şekilde yontularak yazıt buraya kazınmıştır.

6. Nemesis Heykeli

Mekânın doğusundaki 1 No.lu sütun kaidesi hizasında kemerli girişin batısında Hygieia heykelinin (Kazı Env. 81/532) altında bulundu (Kazı Env. 81/531). Heykel kırık kırığa uyan üç parça halinde (baş, gövde ve dizlerden aşağı bölüm), plinth ile birlikte ele geçti (Resim 49). Çok iyi korunagelmiş heykelin burnunun ucu ve sağ elinin küçük parmaktan aşağı ufak bir bölümü kırıktır. İnce gözenekli beyaz mermerden heykelin yüksekliği 1.67 m. + plinth yüksekliği 0.10 m., plinth genişliği 0.57 m., plinth derinliği 0.43 m. dir.

Tanrıça khiton, himation giymiş olup, Pudicitia tipinde gösterilmiştir. Himationun bir bölümünü diademli başının üzerine çekmiştir. Tanrıça sağ elinde atribüsü olan uzunluk ölçüsünü tutmaktadır.

Bu heykel de plinthi üzerindeki yazıtta göre Klaudios Peison tarafından adanmıştır.

7. Yarı Giyimli Dansöz

Mekânın doğusundaki 2 ve 3 No.lu sütun kaideleri arası, hizasında IX No.lu mekânın batı duvarına yaklaşık 3 m. uzaklıkta bulundu (Kazı Env. 81/107). Heykelin ele geçen ikisi başa, ikisi gövdeye ilişik dört parça birbirleriyle kırık kırığa uyduklarından eklenebildi (Resim 51). Başın sol yanında yukarıdan bir bölümü, ağız, çene ve boynun bir kısmı kırıktır. Kolların yukarısına ilişkin pek az bölümleri kalmıştır. Ayaklar ve plinth yoktur. İri gözenekli beyaz mermerden heykelin yüksekliği 1.10 m., genişliği 0.43 m., derinliği 0.26 m. dir.

Genç kız önde bacakları, arkada hemen hemen tüm vücudu örten bir himation giymektedir. Sol tarafta bunun bir ucunun koltuk altına sıkıştırılmış, ufak bir kısmının da başı örttüğü anlaşılıyor. Başın, kolların ve bacakların durumu figürün şiddetli hareket halinde olduğunu gösterir. Himationun kıvrım sistemi de bu canlı hareket motifini vurgular. Aynı zamanda vücudun plastik şekillerinin özellikle arkada kumaşın altından yansması bu etkiyi doruk noktasına ulaştırır.

Figürün bu hareketi bize Hellenistik dönemin Rokoko sanat eğilimli dans eden figürlerini hatırlattığı için bu ismi vermiş bulunuyoruz.

8. Şarap Tulumu Taşıyan Satyr Heykeli

Mekânın 1 No.lu sütun hizasında batı duvarına yaklaşık 4.5 m. mesafede esas parçaları bulundu (Kazı Env. 81/280). Vücudun bel den yukarısına ait bir parçası (Kazı Env. 81/617) frigidarium'un içinde kemerli girişe 1 m. mesafede bulundu. Heykel kırık kırığa uyan 23 parça halinde ele geçti (Kazı Env. 81/280). Mermerin hasta olması onarımı zorlaştırdı. Baş, sağ kol dirsekten aşağı, sağ bacak baldırdan aşağı ve plinthin yarından fazlası eksiktir. İri gözenekli beyaz mermerden heykelin yüksekliği 0.98 m., + plinth yüksekliği 0.05 m., plinth derinliği 0.44 m. dir.

Ağaç kütüğü üzerine atılı panter postundan ve sol koltuğu altına sıkıştırarak taşıdığı şarap tulumundan figürün bir Satyr'i betimlediği anlaşılıyor (Resim 52). Figür koşarak sağa doğru ilerlemektedir. Sol bacak gergin bir şekilde ileri atılmıştır, sağ ise dizden bükük olarak geridedir. İki bacağın birbirinden fazla ayrıık gösterilmiş olması süratli koşmayı iyi bir şekilde dile getirmektedir. Hareket motifinin canlılığı gövdenin burkulma ve arkaya atılmış olmasıyla doruğa ulaşır. Bu hareket abartmalı görünmekle beraber doğaldır. Satyr koşarken taşıdığı ağır şarap tulumu ile ancak bu pozisyonu ile denge sağlamaktadır.

Bu heykelin orijinalini de yine Hellenistik sanatın Rokoko eğilimi çerçevesi içinde aramamız gerekir.

9. Meleagros Heykeli

Mekânın doğusundaki 1 ve 2 No.lu sütun kaideleri arası hizasında batı duvarına 4 m. mesafede bulundu (Resim 53). Heykel kırık kırığa uyan 47 irili ufaklı parça halinde ele geçti (Kazı Env. 81/507). Baş, ellerin kısmen parmakları ve mızrağın bazı bölümleri dışında heykel hemen hemen tamdır. Orta gözenekli beyaz mermerden heykelin yüksekliği 1.73 m. + plinth yüksekliği 0.12 m., plinth genişliği 1.18 m., plinth derinliği 0.64 m. dir.

Heykelimiz sağındaki av köpeği ve solundaki öldürdüğü yaban domuzu başından Meleagros olarak tanımlanmaktadır. Sol eliyle yere dayadığı mızrağını tutmakta, sağ kolunu arkaya alarak elinin tersini kalçasına dayamıştır. Tanınan ve orijinali Skopas'a mal edilen bir tipi tekrarlamaktadır. Diğer repliklerle gösterdiği benzerlik onlarla birlikte aynı orijinale dayandığında en ufak kuşkuya yer vermiyecek kadar büyüktür.

Plinth üzerindeki yazıttan anlaşıldığına göre bu heykel de Klau dios Peison tarafından adanmıştır.

10. Dansöz Heykeli

Mekânın doğusundaki 6 ve 7 No.lu sütun kaideleri hizasında batı duvarına yakın bulundu (Resim 54). Heykele ilişkin kırık kırığa eklenebilen parçaların sayısı 103 dür (Kazı Env. 81/61). Heykelin sağ omuzundan, sol göğüsün üzerinden, iki kolun yukarı kısımlarından, göğüslerin hemen altında ortadan bazı parçalar, sol el, sağ bacak dizden aşağı, sol bacağın dizle bilek arasına ilişkin bir bölümü ve giysinin etek ve uçuşan kısımlarından parçalar eksiktir. Heykelin saç ve giysisi siyah, giysi dışında kalan teni (yüz, boyun, dekolte, kol ve elleri) beyaz mermerden yapılmıştır. Aslında pek çok sayıda siyah ve beyaz mermer bloklardan işlenmiş parçalar da monte edilerek meydana getirilen heykelin düşme ve doğa etkisiyle daha da fazla parçalara bölündüğü anlaşılıyor. Heykelin yüksekliği 2.38 m. + plinth yüksekliği 0.19 m. genişliği 1.50 m. derinliği 0.75 m. dir.

Figür kalça hizasında kuşakla sıkılmış ince kumaştan kolsuz uzun bir Khiton giymiştir. Kıvrım sistemi hem figürün şiddetli hareketini dile getirmekte hem de vücudun şekillerini tüm plastikliğiyle yüzeye yansıtmaktadır. Katlanarak kalınca kuşak durumuna getirilmiş himation arkada kalçaya dolanarak iki yandan öne alınmıştır. Sol yanda bileğe dolandıktan sonra serbest ucu hareketin şiddetinden dalgalanmakta, sağ yanda eliyle kavranmış himationun diğer ucu

yine açılarak dalgalanmaktadır. Himation'un bu motifi figürün merkezkaç hareketini dile getirir. Başın özellikle boynun şiddetli bir şekilde sağa çevrilmesi bu hareketi doruğa ulaştırır.

Açıkladığımız bir hareketine dayanarak figürümüzü bir dansöz olarak tanımlayabiliriz. No. 7 de incelediğimiz yarı giyimli dansöz gibi orijinalini Hellenistik Rokoko sanat eğilimine mal edebiliriz. Heykelin sanat kalitesinin üstünlüğü zerafeti ve özellikle iki renk mermerin kullanılmasıyla çekiciliği seyirciyi büyüleyici niteliktedir.

11. Eros Başı

Güneydeki kemerli kapının doğu köşesinden 70 cm. uzakta bulundu (Kazı Env. 81/527). Burnun ucu, tepede hotoz şeklindeki saçın sol bölümü kırıktır. Orta gözenekli beyaz mermerden başın yüksekliği 0.18 m., genişliği 0.16 m., derinliği 0.18 m. dir. Bu baş 12 no. da inceleyeceğimiz fragmanla birlikte aynı heykele ilişkin olabilir (Resim 55).

12. Eros Heykeli Parçası

Önce üzerinde iki ayak olan ve Klaudios Peison yazıtını kapsayan plinth parçası (Kazı Env. 81/116) sonra yunus başı ve sol bacak bölümü fragmanı (Kazı Env. 81/509) bulundu. İki parçanın ilişkisini görmek olanaksızdı. Ancak geçen yıl bulunmuş plinth parçası birinci parçaya kırık kırığa uydu. Böylece plinth ve yazıt tamamlandı. Plinth'in sağ yanındaki destek üzerindeki yunus başı kalıntısı ile birinci parça uydu (Resim 56).

Orta gözenekli mermerden parçanın yüksekliği 0.54 m. + plinth yüksekliği 0.06 m. dir. Plinth'in yazıtından bu heykelin de Klaudios Peison tarafından adandığı anlaşılır.

13. İdeal Kadın Başı

Mekânın doğusundaki 1-2 No.lu sütun kaideleri arası hizasında batı duvarına 4 m. uzaklıkta bulundu (Kazı Env. 81/510).

Burun, ağız, sol yanağın ağıza yakın kısmı, sağ kaş, kulakların kenarları, tacın kenarları, topuz, yandan inen bukleler, kırık veya aşınmıştır.

Orta gözenekli beyaz mermerden başın yüksekliği 0.22 m., genişliği 0.18 m., derinliği 0.19 m. dir (Resim 58).

Başı ortasında çıkıntılı bir çelenk süsler. Burada bir tanrıça veya bir Mousa betimlenmiş olabilir.

14. Athena Başı

Mekânın 7 No.lu sütun kaidesi hizasında, batı duvarına 0.50 m. uzaklıkta bulundu (Kazı Env. 81/11). Baş boyunla beraber korunagel-

miş, miğferin sorgucu ve altında bulunan Sphinks'in önemli bir kısmı kırıktır (Resim 57). İnce gözenekli beyaz mermerden başın yüksekliği 0.18 m., genişliği 0.12 m., derinliği 0.21 m. dir. Korinth tarzı miğferli kadın başı kuşkusuz bir Athena heykeline aittir. Başın boyutlarına göre doğal büyüklükten küçük figüre ilişkin başka bir şey ele geçmedi.

15. **Delphin Üzerine Binmiş Eroslu Heykel Desteği**

Mekânın doğusundaki 2 No.lu sütun kaidesi hizasında batı duvarına 3 m. uzaklıkta bulundu (Kazı Env. 81/79 ve 81/106).

İki parça birbirleriyle ilişkin olmakla beraber kırık yüzeylerinin fazla aşınmış durumu nedeniyle üstüste tam oturmadığından eklene-
medi.

Birinci parça sağ tarafında üzerinde bir delfinin ağır bölümünü kapsayan kaya destekli plinth parçasıdır (Kazı Env. 81/79). Desteğin ön tarafında Klaudios Peison tarafından adandığını bildiren yazıt vardır. İkinci parça 4 ayrı parçadan oluşmaktadır. Delfin ve üzerine binmiş Eros'u gösterir (Resim 59).

16. **Üzerinde İki Ayak Bulunan Plinth ve Meş'ale Tutan Sağ El ve Kol Parçası**

Fragmanı oluşturan 7 parça mekânın doğusundaki 7 No.lu sütunun hizasında batı duvarına 0.50 m. mesafede dağınık durumda bulundu (Kazı Env. 81/9).

Bu parçalar bir Eros ya da Tanatos figürünün az bir bölümünü oluşturmaktadır (Resim 60).

İri gözenekli beyaz mermerden heykelin kalan kısmının yüksekliği 0.73 m., + plinth yüksekliği 0.07 m. plinth derinliği 0.54 m. dir.

Kalan kısmında figür sağ elinde ters olarak dayalı bir meş'ale tutmaktadır. Geçen yıl yakın yerde bulunan Eros ismini verdiğimiz başın da (Kazı Env. 80/254) bu figüre ait olduğunu düşünebiliriz.

17. **Kolosal El ve Kol Parçası**

Parça kemerli kapıya yakın Plankia Magna'ya ait in situ yazıtın yakınında bulundu (Kazı Env. 81/533). Kırık kırığa uyan iki parça halinde ele geçti (Resim 61). Baş parmak ve puntello kırılmıştır. Uzunluğu 0.38 m., genişliği 0.16 m. dir.

Mermerin türü, boyutları ve işçiliği, kolu Palaestra'nın kuzey portüğünde 1979 da bulunmuş zırlı imparator (Kazı Env. 79/238) heykeline uymakta, arada parça eksik olduğu için eklenemedi.

4. **V. No.lu Mekânda Sondaj Çalışmaları**

1980 yılında kazısı tamamlanmış olan V No.lu mekânın tabanının

da mozaik döşeme olduğu anlaşılınca daha sonra ihtimamla açılmak amacıyla üzerinde 30.50 cm. kalınlığında moloz tabakası bırakılmıştı. Bu yıl mekânın alt yapısı hakkında bir fikir edinmek ve tarihlenmesine ışık tutacak veriler elde etmek amacıyla batı duvarının önünde ikinci payenin güney ve doğusunda 3 × 3.5 m. boyutlarında dikdörtgen bir sondaj açıldı (Resim 62, 63).

Yaklaşık 2 metrede ana toprağa inildi. Mekân tabanının, payeler dibinde dar bir seki meydana getirdikten sonra, hafif bir meyille ortadaki havuza ulaştığı görülür. Payelerin mekâna sonradan ilâve edildiği, alt yapısında dolgu malzemesi olarak kullanılan devşirme malzemeden (güney portiğin mimari parçaları) anlaşıldı. Ancak düzenli bir tabakalanmanın mevcut olmadığı görüldü. Şöyle ki; sonuncu bir metrede bir Prehistorik alet ile bir Bizans sırlı keramik parçası yan yana bulundu. Sondajda bulunan Hellenistik, Roma ve Bizans dönemine ilişkin keramik parçaları arasında kuşkusuz Megara kâselerinin negatif formuna ilişkin bir parça en önemlisidir.

Bu çalışmalar sırasında sondajın kuzey sınırı boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanan bir kanal bulundu. Bu kanalın IV No.lu mekânın havuzunun drenaj deliği ile bağlantılı olduğu saptandı ve içi temizlendi. İki yanı ve üstü blok taşlarla örülü 0.85 m. derinliğinde ve 0.70 m. genişliğindeki, ortasında tuğladan yapılmış ikinci bir kanalı içermektedir.

Kanalın (Resim 64) içinde Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerine ilişkin yaklaşık 300 adet sikke yanı sıra bronz yüzük ve yüzük parçaları, bir ametist yüzük taşı ile bol miktarda tesserae ve sedef deniz kabuğu ele geçti.

Geçen yıl kazısı biten IV No.lu mekânın drenaj sisteminin işlememesi nedeniyle içinde yağmur mevsiminde su birikiyordu. Bu nedenle içine girilip çalışılabildiği nisbette kanalı temizledik. Ancak havuz deliğinin kanalla bağlantısı Antalya itfaiyesinden sağlanan arazözle açılabilirdi. Bu çalışma sırasında buluntu kaçırmamak için gerekli önlemler alındı. Kanal işler hale getirildikten ve tıkanıklığı meydana getiren moloz temizlendikten sonra üstü ve sondaj çukuru kapatıldı.

5. VI No.lu Mekânın Kazısı

Palaestra'nın (VII No.lu mekânın) güney portiğinin önüne rastlayan bölümünde çalışıldı. Portiğe ilişkin korinth düzeninde sütun başlığı, arkhitrav, bombeli friz, saçaklık parçaları ele geçti. Bunların bazıları hemen hiç kırıksız tam durumda, bazıları ise yanık ve büyük bir kısmı, çok küçük parçalara (2-5 cm.) bölünmüş durumdadır.

Bundan yıkılmayı bir yangın olayının izlediği, ancak ilk düşen parçaların moloz altında kalma sonucu, sağlam kaldıkları, üstte kalan parçaların ise yangından etkilendikleri anlaşılır.

Heykel Buluntusu

VI. No.lu mekânın kazısında bu yıl sadece heykel parçaları bulundu. Bunlardan bir başın arka parçası (Kazı Env. 81/547) ile bir bacak parçası (Kazı Env. 81/596) en önemlisidir.

1978 yılında Palaestra'nın güney portiği kazısı sırasında bulunmuş Diomedes tipi (Kazı Env. 78/11) heykelin tamamlanmasına ve tanımlanmasına yardımcı olması dolayısıyla önem taşır. Bu parçalar aynı zamanda, etüdümlük parçaların tekrar elden geçmesine vesile olmuş ve heykel pek az bölümü dışında tamamlanabilmiştir. Bu arada başın arka parçası heykelle kırık kırığa oturmuş, ve bunda uygun yüz arada boşluk olmakla beraber heykelle ilişkisi saptanmıştır.

İnce gözenekli beyaz mermerden yapılmış heykelin yüksekliği 2.18 m. + plinth yüksekliği 0.10 m. dir (Resim 65).

Yüzün kalmış kısmı, Ağustos portresi özelliklerini taşıdığından, yapıtta Augustus'un bir portre heykelini görebiliriz.

II. EPİGRAFİK ÇALIŞMALAR

1981 yılında, 8 değişik yazıt parçası ve 3 mozaik yazıtı bulundu. 7 No.lu mekândan çıkarılan ve kaplama levhası olarak kullanılmış, birbirleri ile birleşen 4 parça, imparatorluk kültü rahibi, 4 yılda bir yapılan Casseria şenliklerinin ve ayrıca Vespasianus adına yapılan Artemisia yarışlarının düzenleyicisi iki kez kentin Demiurgosluğunu ve üç kez gymnasion başkanlığını yapmış, adını bilmediğimiz bir kişi onurlandırılmıştır. Yazı karakterine göre M.S. I. yüzyıla tarihlenmektedir.

Sütunlu caddede 56-68 No.lu postamentler arasına rastlayan dükkânların önünde bulunan mozaik yazıtları, işyeri levhaları halindedir. Bir dükkânın önünde bulunan 2 levhadan soldakinde Theodoulos'un, sağdakinde ise Anastasius'un yeri belirtilmektedir. Bundan da Anastasius'un sahibi bulunduğu dükkânın Theodoulos'un iş yeri olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü mozaik levhasında 4 dükkân sahibi olan Theodoros'un kilise meclisi üyesi olduğu belirtilmektedir. Bundan da Hristiyanlık döneminde kilise meclisi üyesinin ticaret de yapabildiği anlaşılıyor.

1974 yılında sütunlu caddenin kuzeyinde bir çukura gömülü olarak bulunan yaklaşık 850 yazıt parçası üzerinde geçen yıl yapılan incelemeler sonunda 600 den fazla parça birleştirilerek 3 ayrı Bizans yazıtı elde edilmişti. Bu yıl sürdürülen çalışmalar sonucunda bunla-

ra 40 parça daha eklenebildi. Böylece 1 ve 2 No.lu levhaların % 90 bölümleri tamamlanmış oldu.

Bu üç levhadaki yazıtlar imparator Anastasius'un (491-518) Annona vergisi ile ilgili emirnamesidir.

III. MOZAIK ÇALIŞMALARI

Bu yılki mozaik çalışmaları Sütunlu Cadde Doğu Portik'de iki yerde sürdürülmüştür. 1) 56-68 No.lu postamentler arasında kalan kısımda 2) 84-104 No.lu postamentler arasında kalan kısımda (Resim 66, 67).

1) 56-58 No.lu postamentler arasında kalan kısımlardaki taban mozaikleri açılmış, etüd edilmiş ve kırık kenarları marangoz tutkalı ile ince cam elyafı şeritler yapıştırılarak yeni bir koruma yöntemi denenmiştir (Resim 68). Kazı sonunda ise üzerleri 10 cm. kalınlığında nehir kumu ve 20-25 cm. kalınlığında moloz ile örtülmüştür.

Oldukça harap durumda olan mozaiklerin antik devirde birkaç kez onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Malzeme olarak beyaz, siyah, sarı, vişne çürüğü, kahverengimsi devetüyü, gri ve pembe renkte kireçtaşı, mermer ve terrakotta parçaları kullanılmış olup, bunların kenar uzunlukları 0.8 cm. ile 3 cm. arasında değişmektedir. Tamamı geometrik desenli olan bu taban mozaiklerinde izlenebilen desen ve motifler; daire ve daire yayları, yanyana ve altalta alternatif olarak dizilmiş ve birbirlerine ilmiklerle bağlanmış kare ve daireler, peltalar, dört yapraklı çiçekler, kenarları basamaklı üçgenler, balık pulu deseni, birbirini kesen yarım daire yayları, yanyana ve altalta dizilmiş daire şeklindeki bantların birbirlerine dört yandan ilmiklerle bağlanmasından oluşmuş örgü deseni, baklava deseni, ortaları eşkenar dörtgen şeklinde olan dört kollu yıldızlar ve asma yapraklarıdır.

4 No.lu dükkân önünde 69×72 cm² boyutlarındaki bir pano içinde (Resim 69) ve 3 No.lu dükkân önünde 65×43 cm² ve 77×52 cm² boyutlarında yanyana iki pano içinde (Resim 70) yazıtlar görülmektedir (yazıtlar no. II epigrafya çalışmaları bölümünde anlatılmıştır).

2) 84-104 No.lu postamentler arasında kalan kısımlardaki taban mozaikleri eski yıllarda etüd edilmiş ve çimento ile onarılmıştı. Bu yıl da yeniden açılarak eksik bilgiler tamamlanmış ve bozulan kısımlar marangoz tutkalı ve cam elyafı şeritleri ile onarılmıştır.

Bu konudaki detaylı bilgi daha önceki yılların kazı raporlarında mevcuttur.

IV. MİMARLIK ONARIM ÇALIŞMALARI

Bu yılki onarım çalışmalarımızı iki başlık altında toplayabiliriz.

1. Şantiye ön hazırlıkları

a. Elektrik getirilmesi : Antalya Bölgesi Türkiye Elektrik Kurumu (TEK) ile kurulan bağlantı sonucu Perge ören yeri içinde bulunan onarım alanına kadar (7.5 KW) gücünde elektrik getirilmiştir.

b. Pixie-yatay ve düşey delici aletin arazide denenmesi : Sıdeyi Sevenler Vakfı tarafından sağlanan Pixie delici aleti, Atlas Copco'nun gönderdiği bir teknisyenin gözetiminde arazide denenmiştir.

2. Anıt üzerinde yapılan onarım ön hazırlıkları

a. Kemer kalıbının yapılması : Daha sonraki onarım çalışmalarında kullanılacak olan kemer kalıbı yaptırılmış ve üzerine gelen taşlarının birbiriyle bağlantıları saptanarak yerleştirilmiştir (Resim 72, 73, 74, 75, 76).

b. Yeni bulunan mimari parçalar : Onarım alanı çevresinde yapılan araştırmalar sonucu bazı yeni mimari parçalarla birlikte anıtın onarımında kullanılacak yapay dolgu malzemesini azaltacak 50 kadar küçük parça da elde edilmiştir.

c. Rölöve çalışmaları : Yeni bulunan mimari parçaların eklenmesiyle, yapılan çalışmalarda bu yıl (0) ve (T) sıraları arasındaki mimari parçaların çizimi tamamlanmıştır (Resim 71).

d. Mimari parçaların, onarımda geçirmesi gereken işlemlerin belirlenmesi için, genel durumlarının incelenmesi : Anıtın ayakta kalan bölümüyle, çalışma alanlarında düzenlenen mimari parçalar üzerinde yapılan incelemeler sonucu, zemin suyu ve dış etkenler nedeniyle bozulmalar saptanmıştır. Kırık olan mimari parçaların kenetle yapıştırılmaları ve anıtın demir kenetlerini almak amacıyla daha önce açılan oyuklar ve yapıda statik açıdan sakıncalar doğuracak ek siklerin bütünlenmesi gerektiği saptanmıştır.

e. Araldit denemeleri :

1. Yapıştırıcı olarak denemeler ve sonuçları :

Laboratuvar deneylerinden alınan sonuçlara koşut olarak döşeme taşları, anıtın yapı malzemesi olan travertin üzerinde yapılan uygulamalar, aralditin yapıştırıcı olarak kullanılmasını desteklemektedir.

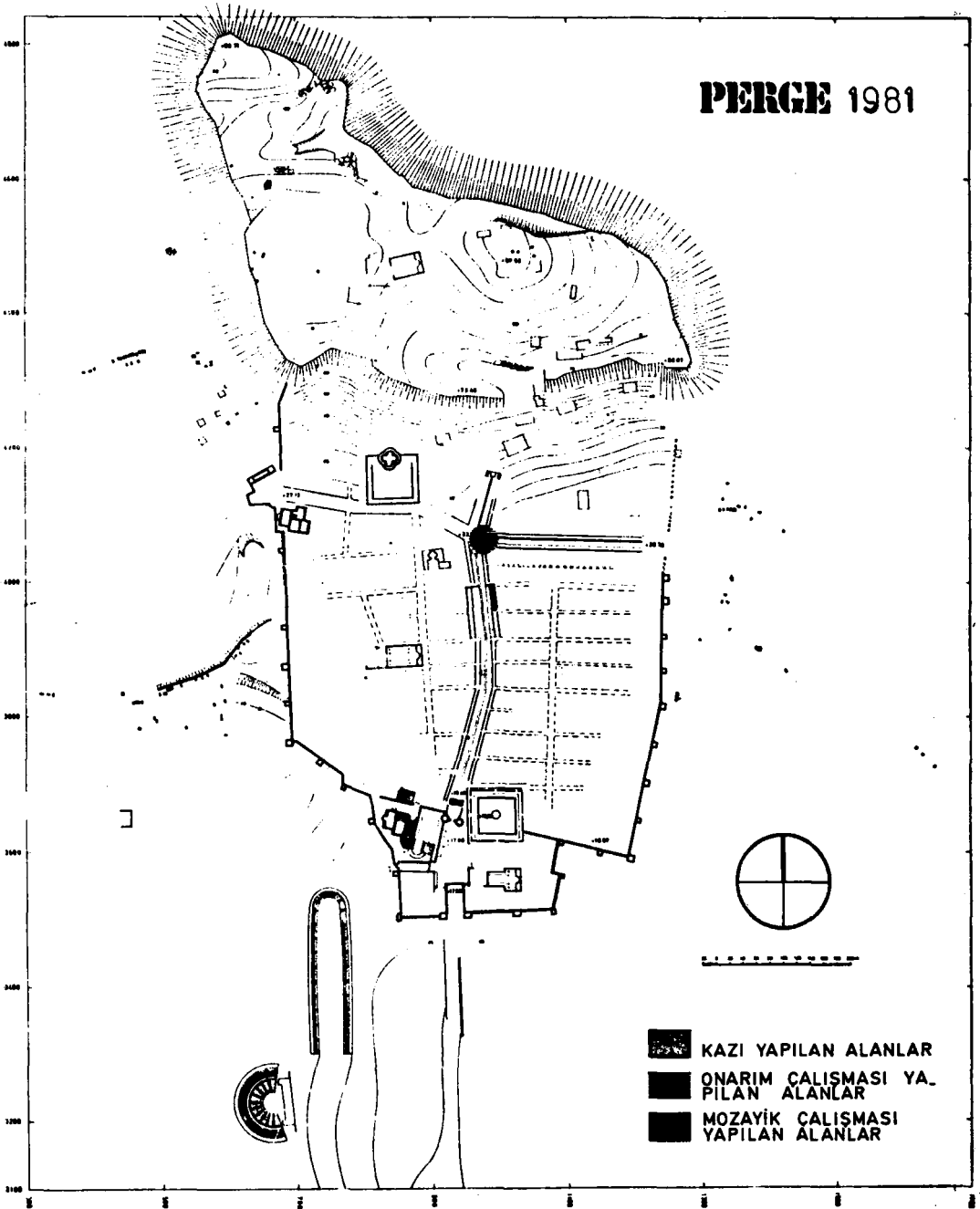
2. Yapay malzeme için laboratuvar deneyleri :

Anıtta kullanılacak yapay malzemenin deneyleri İ.T.Ü. malzeme laboratuvarlarında yapılmaktadır. Yapı malzemesi üzerine çekme ve basınç deneylerinden sonra renk ve doku açısından uyumuna bakılarak, görsel ve fiziki yönden anıta en uygun olan seçilecektir.

V. HEYKEL ONARIMI

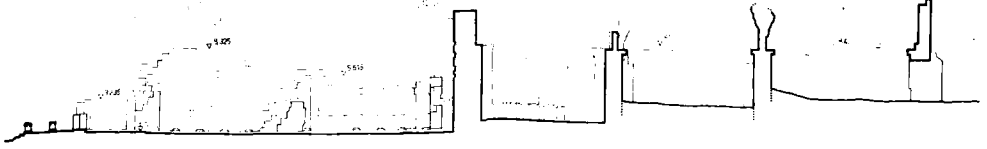
1981 kazı mevsiminde 25 adet heykel ve heykel parçası bulunmuştur. Bunun dışında pek çok sayıda etüdlük heykel parçaları da ele geçmiştir. Gerekli heykel onarımları kazı mevsiminde tamamlandıktan sonra yapıtlar, teşhire hazır durumda müzeye teslim edilmiştir.

Onarım işinin kapsamı hakkında bir fikir verebilmek için birbirine eklenen parçaların sayısının yaklaşık 300 olduğunu söylemek yeterli olur kanısındayız.

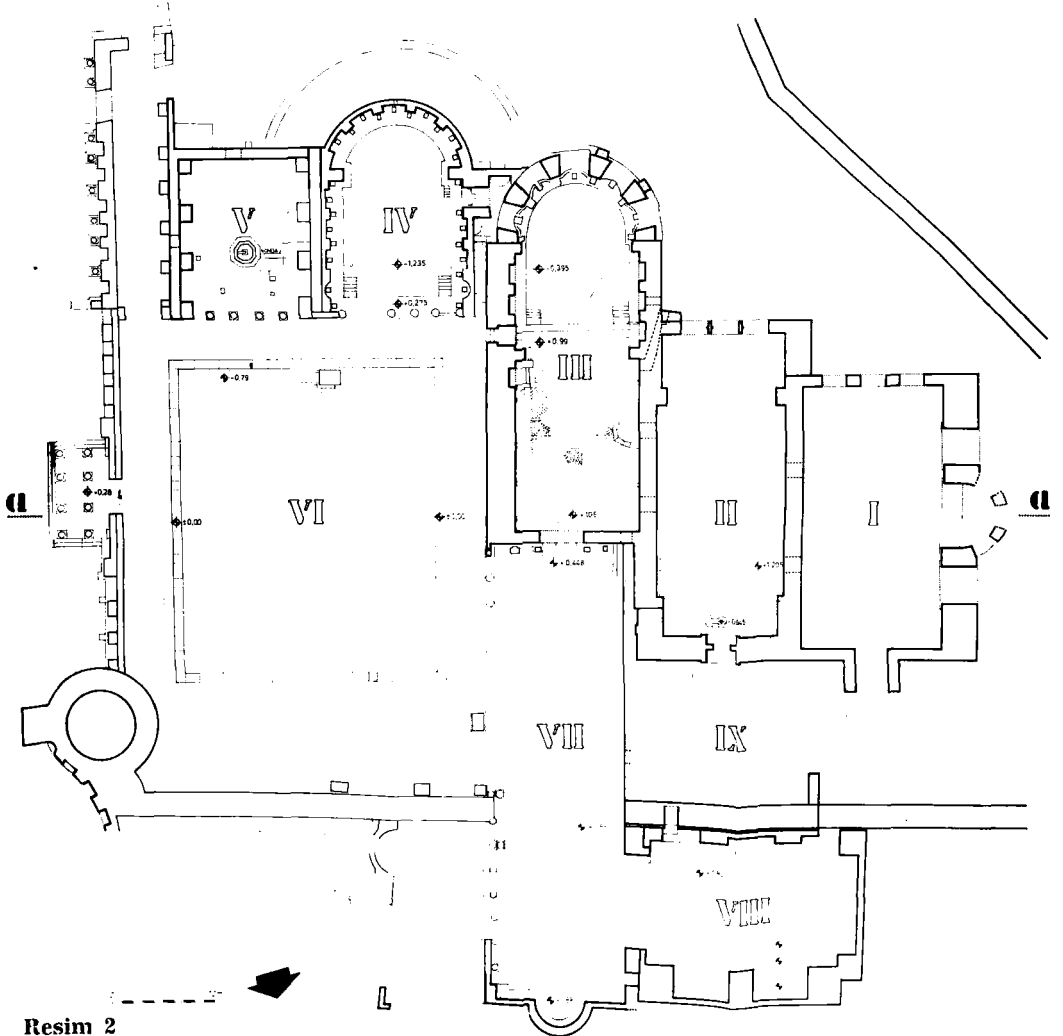

Resim 1

PERGE Güney hamam

4-4 kesiti

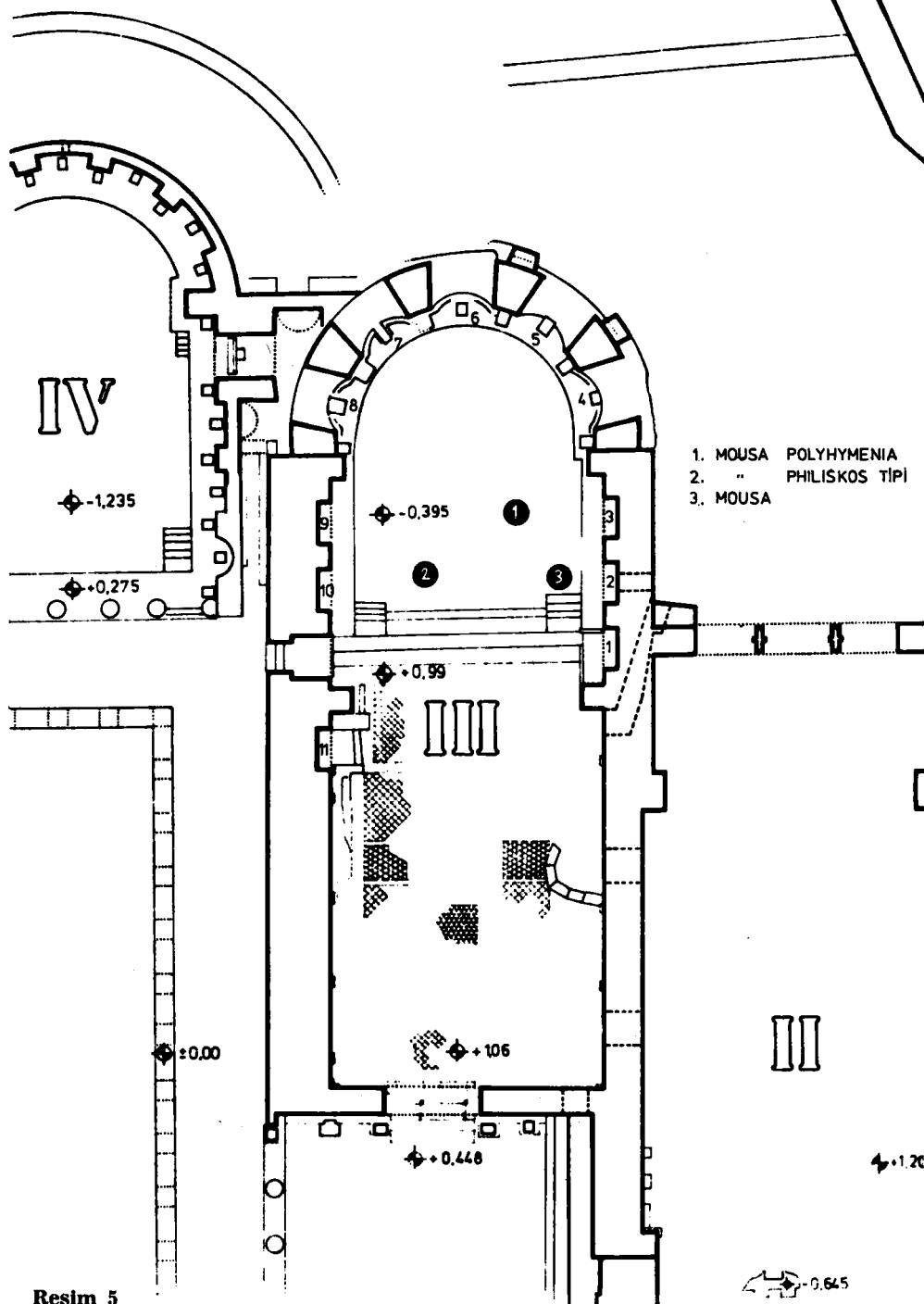
Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

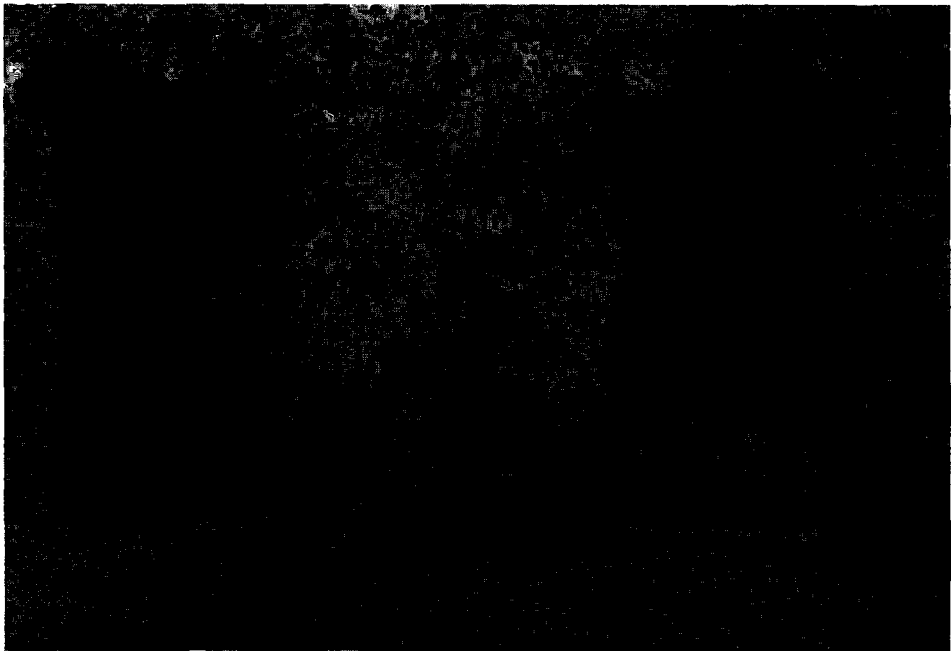
Resim 10

Resim 11

Resim 12:

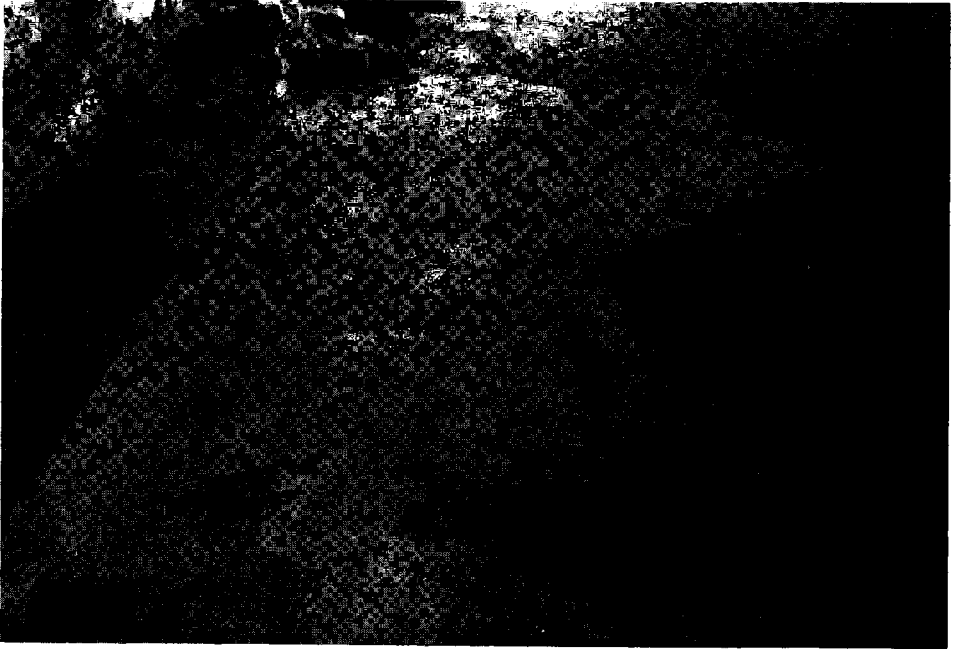
Resim 13:

Resim 14:

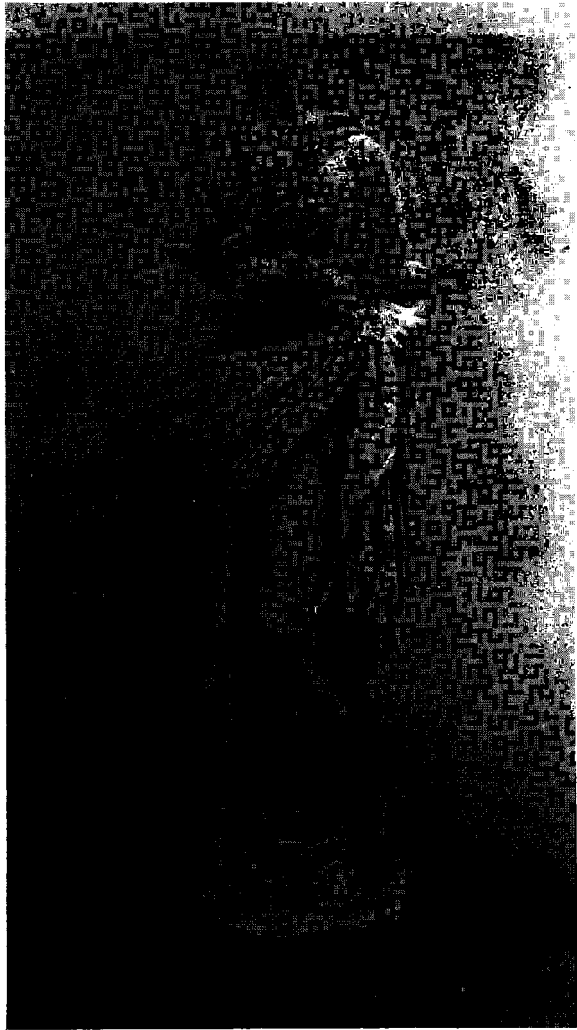
Resim 15:

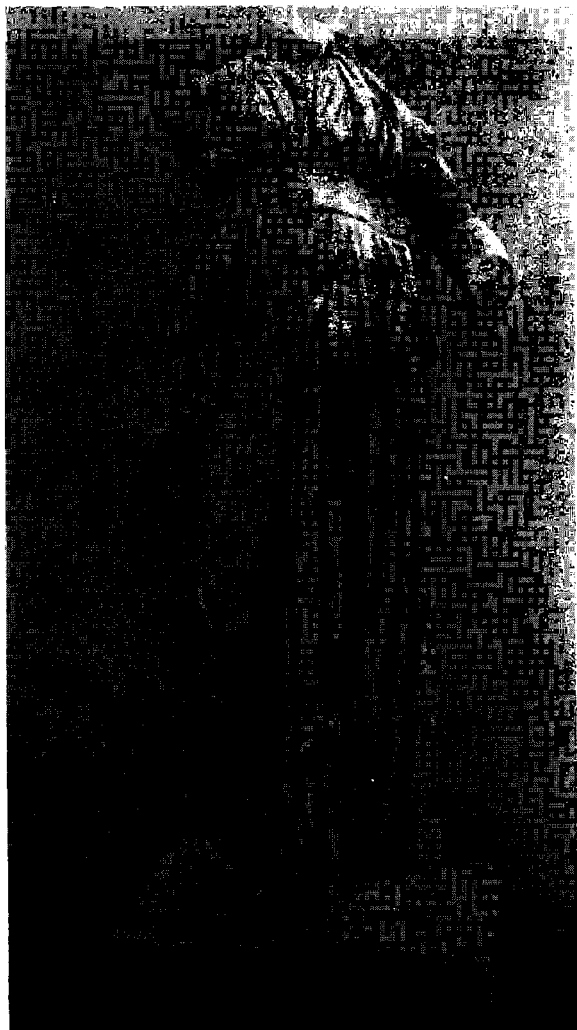

Resim 16

Resim 17

Resim 19

Resim 20:

Resim 21:

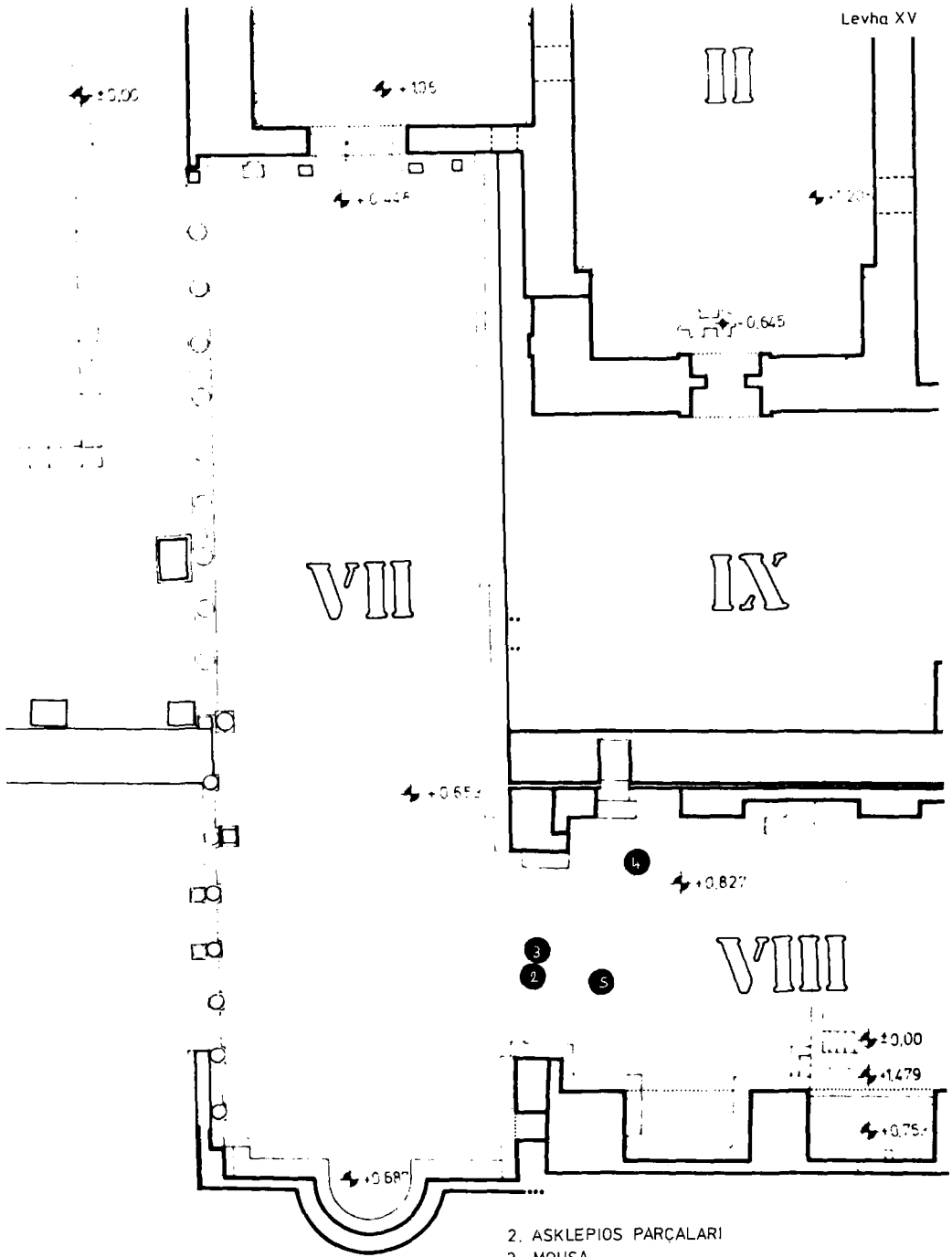

Resim 22

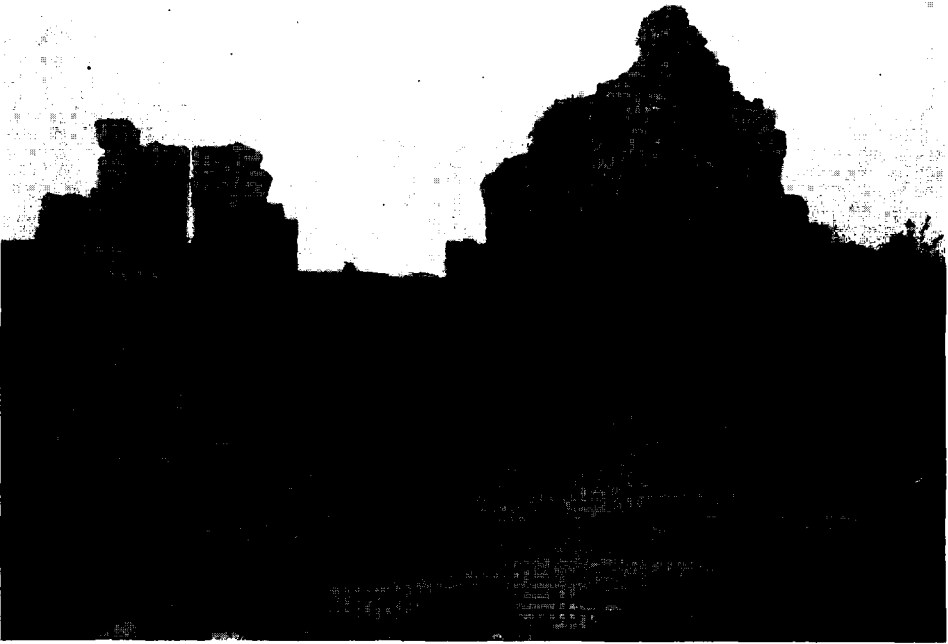

Resim 23

Levha XV

Resim 24

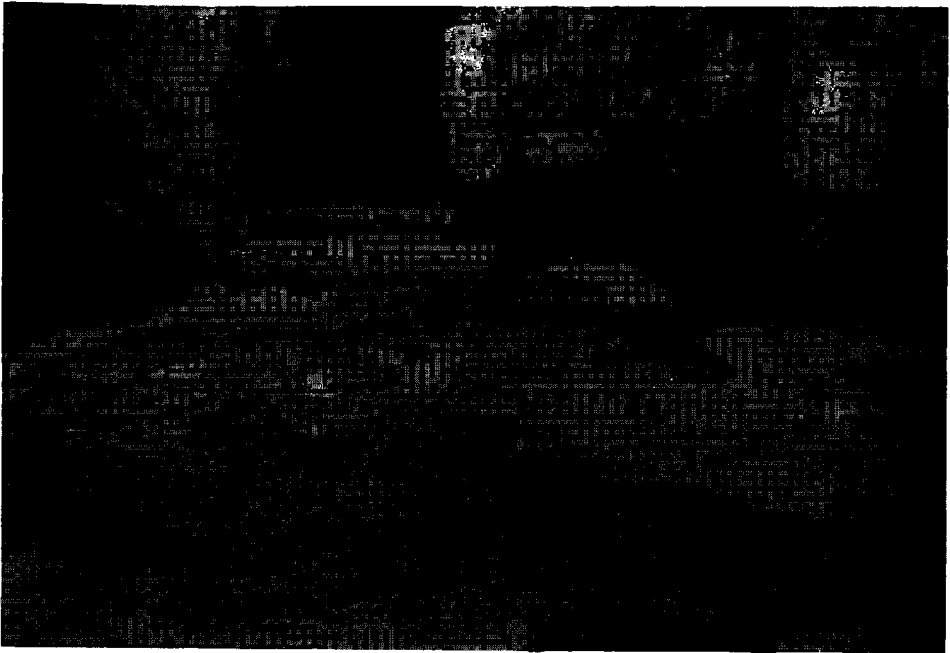
Resim 25

Resim 26

Resim 27

Resim 28

Resim 29

Resim 30

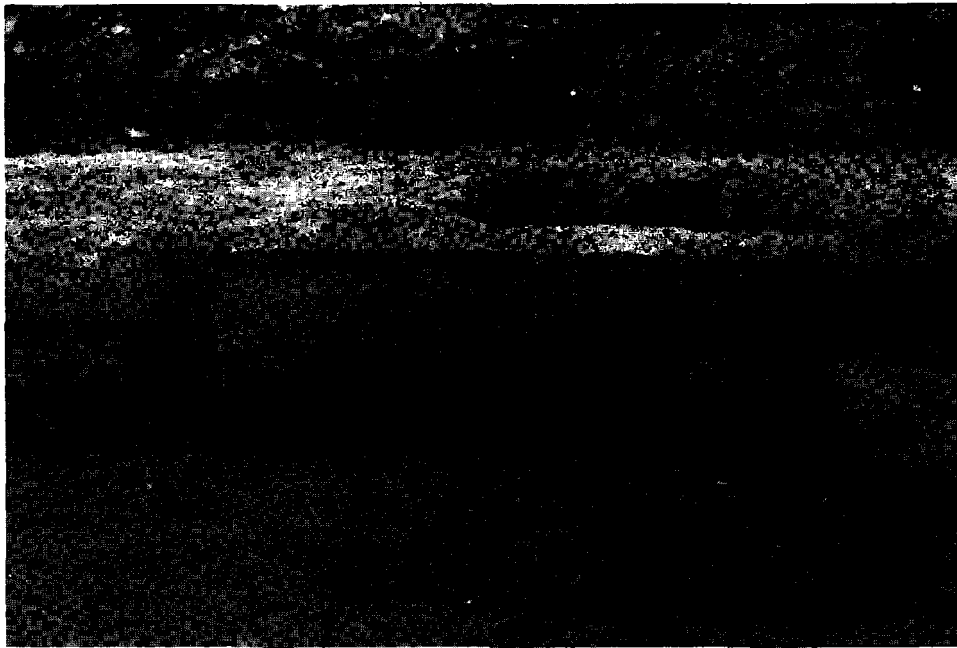
Resim 31

Resim 32

Resim 33

Resim 34

Resim 35

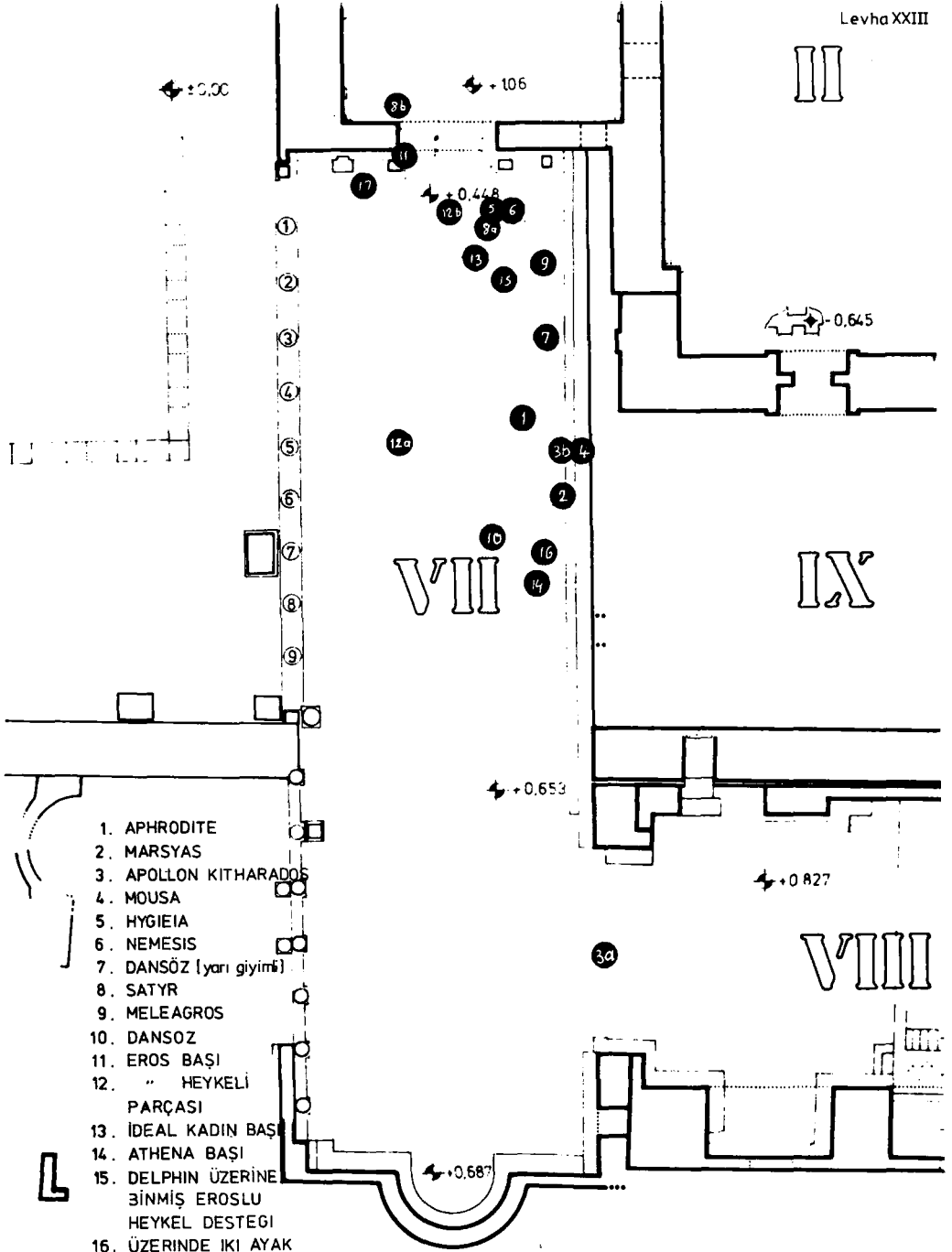

Resim 36

Resim 37

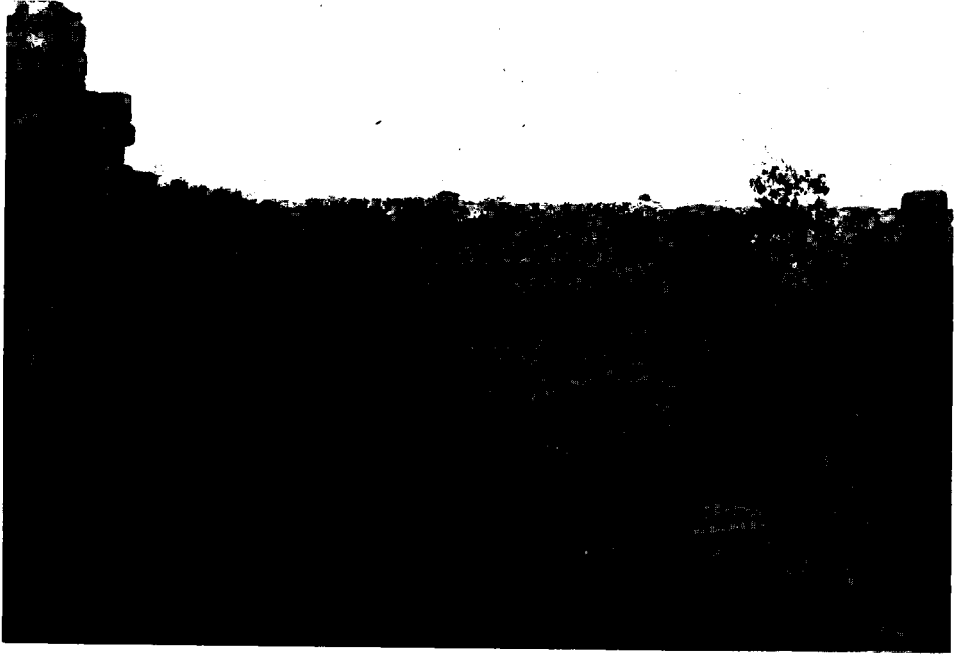
Resim 39

Resim 40

Resim 41

Resim 42

Resim 43

Resim 44

Resim 45

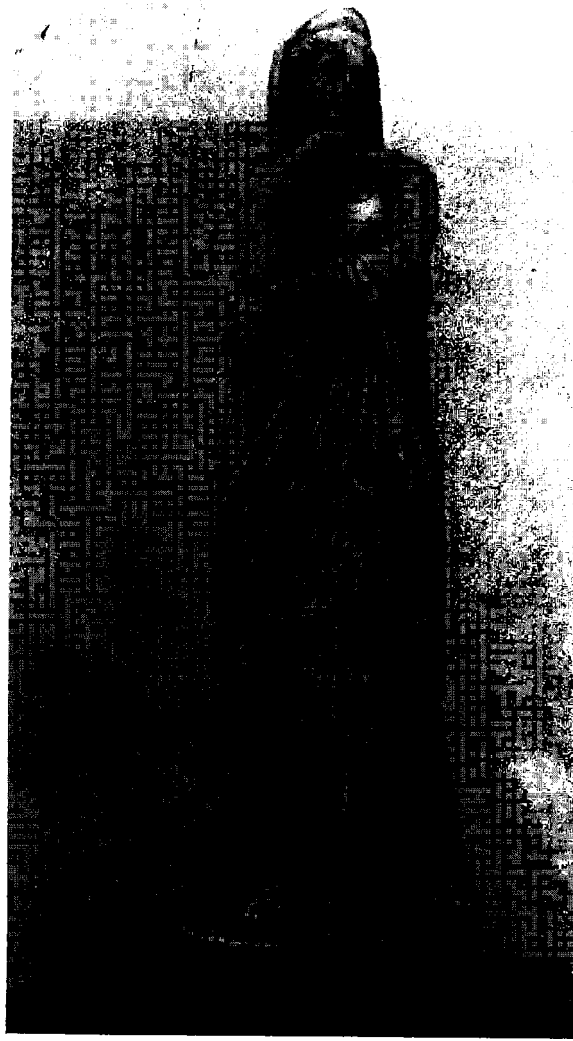
Resim 46

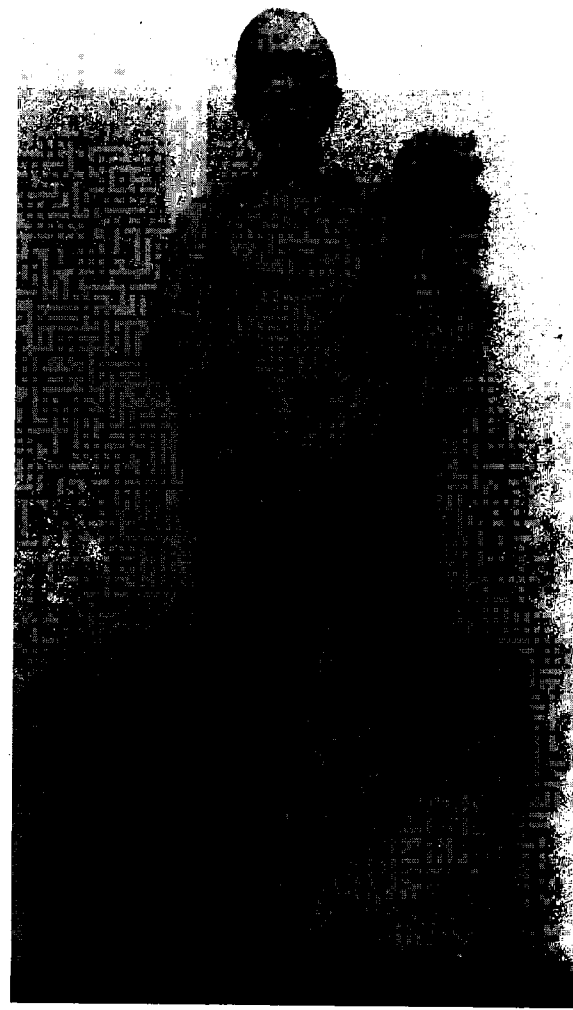
Resim 47

Resim 48

Resim 49

Resim 50

Resim 51

Resim 52

Resim 53

Resim 54

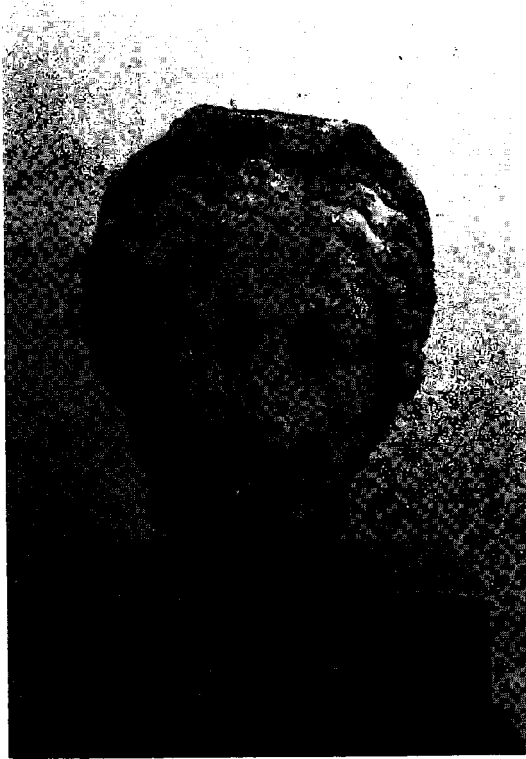
Resim 55

Resim 56

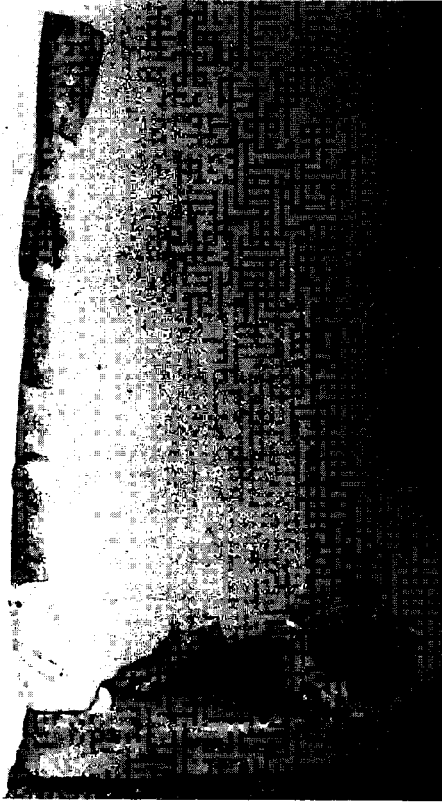
Resim 57

Resim 58

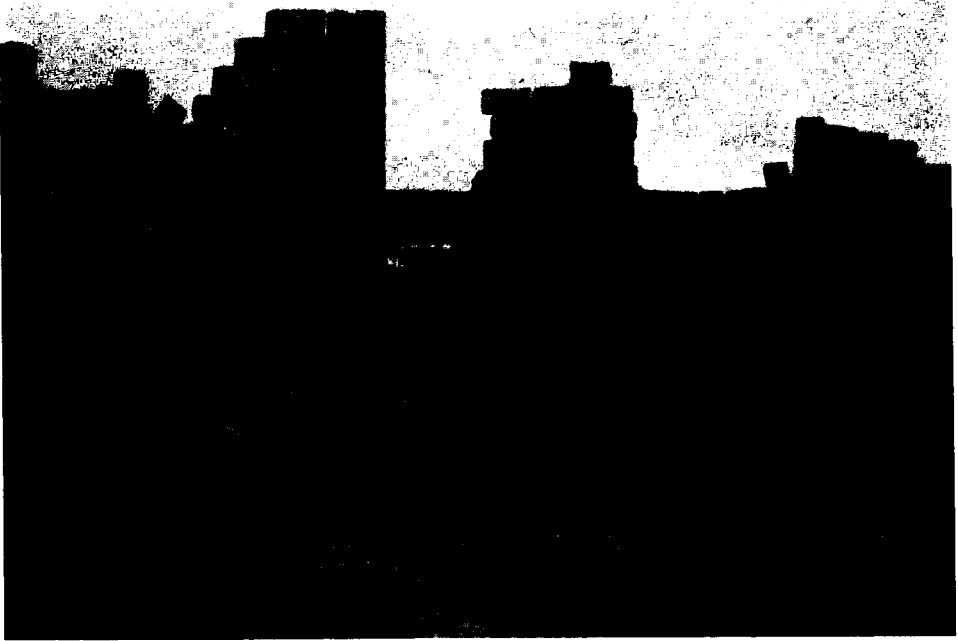
Resim 59

Resim 60

Resim 61

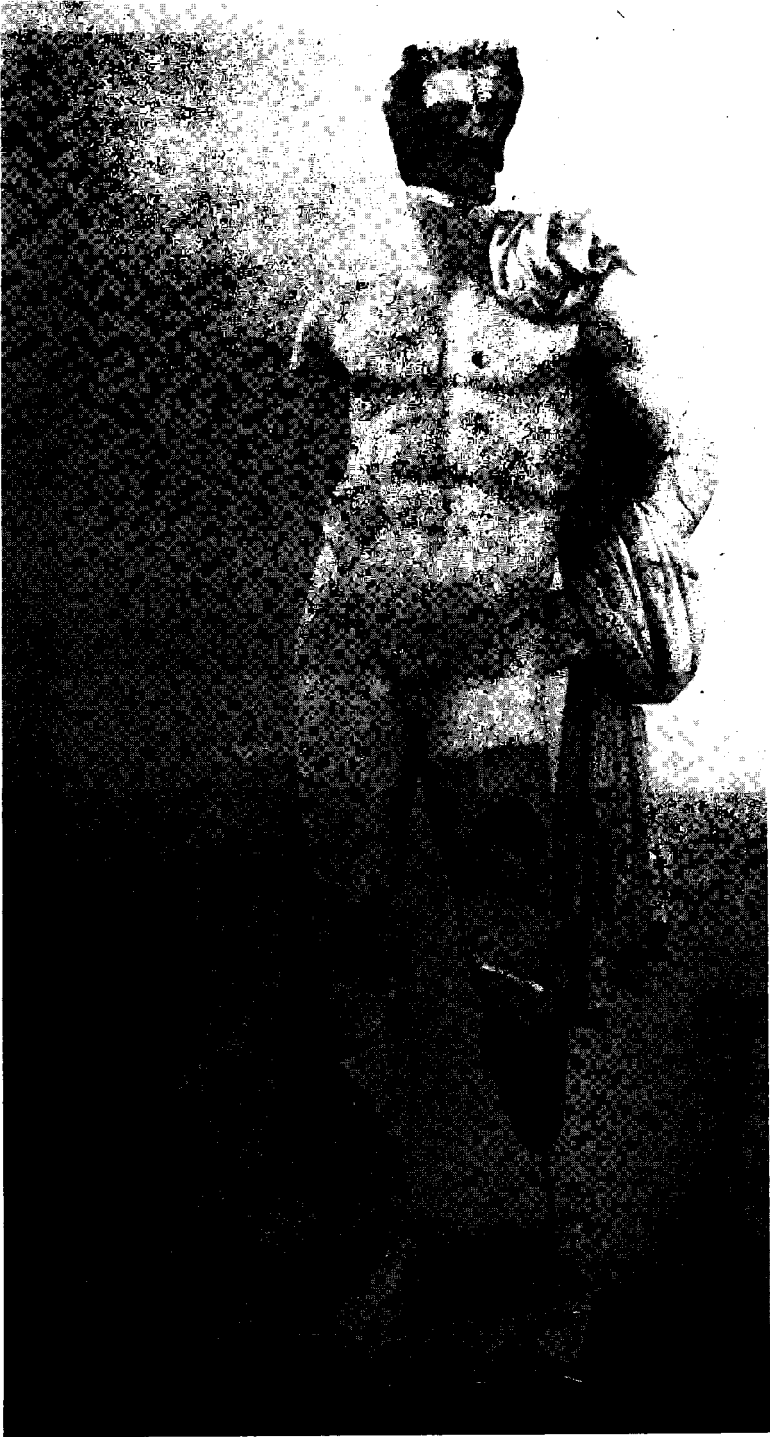
Resim 62

Resim 63

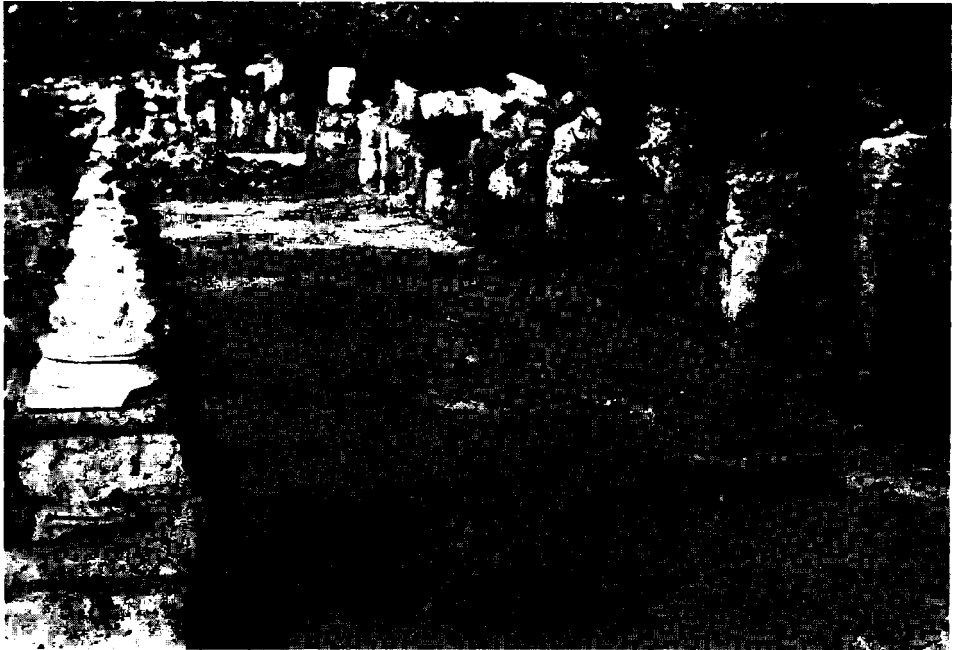
Resim 64

Resim 65

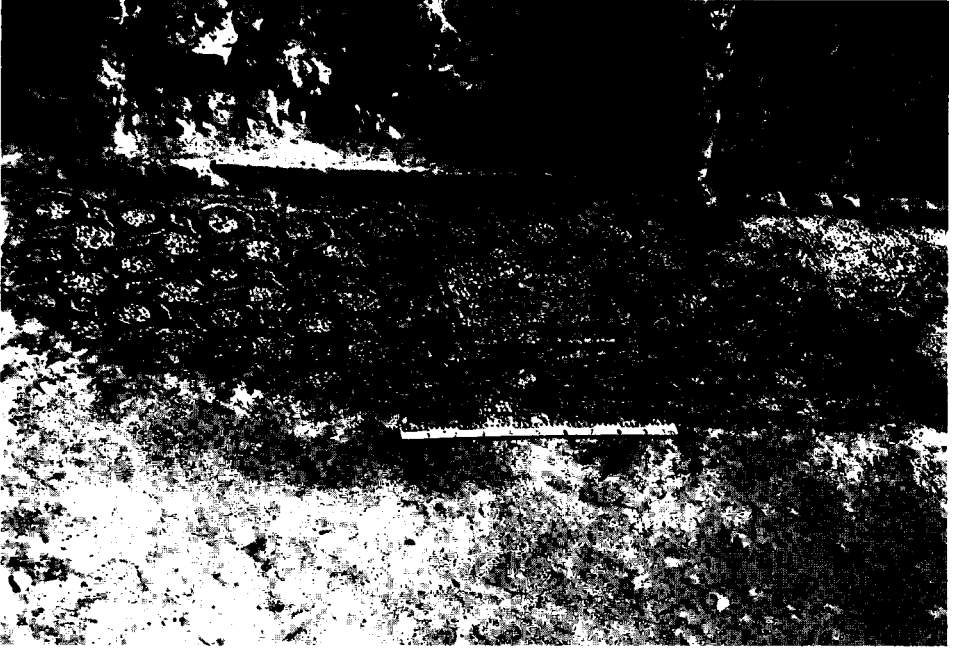
Resim 66

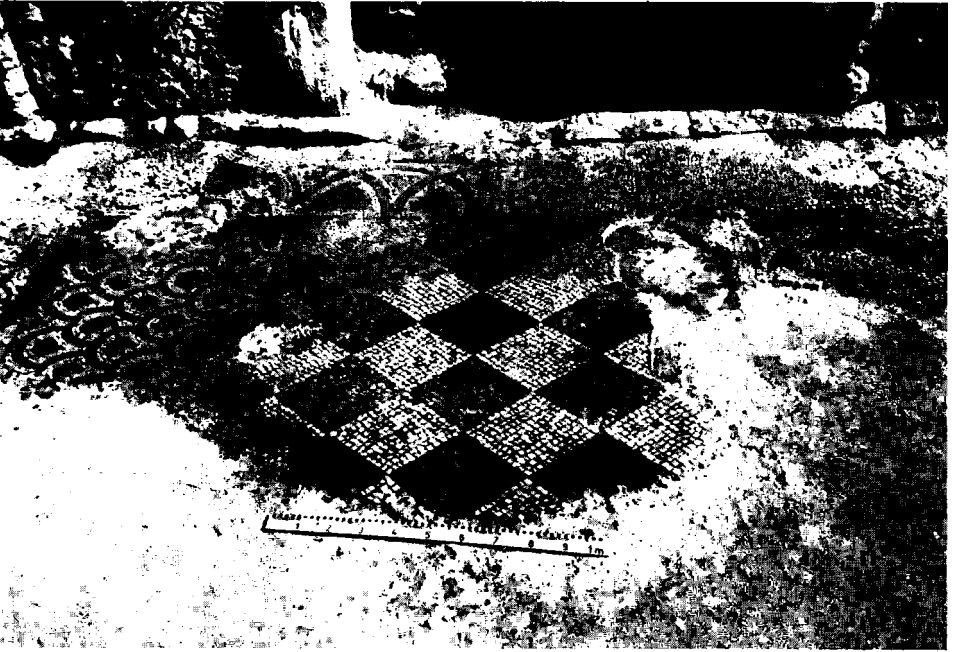
Resim 67

Resim 68

Resim 69

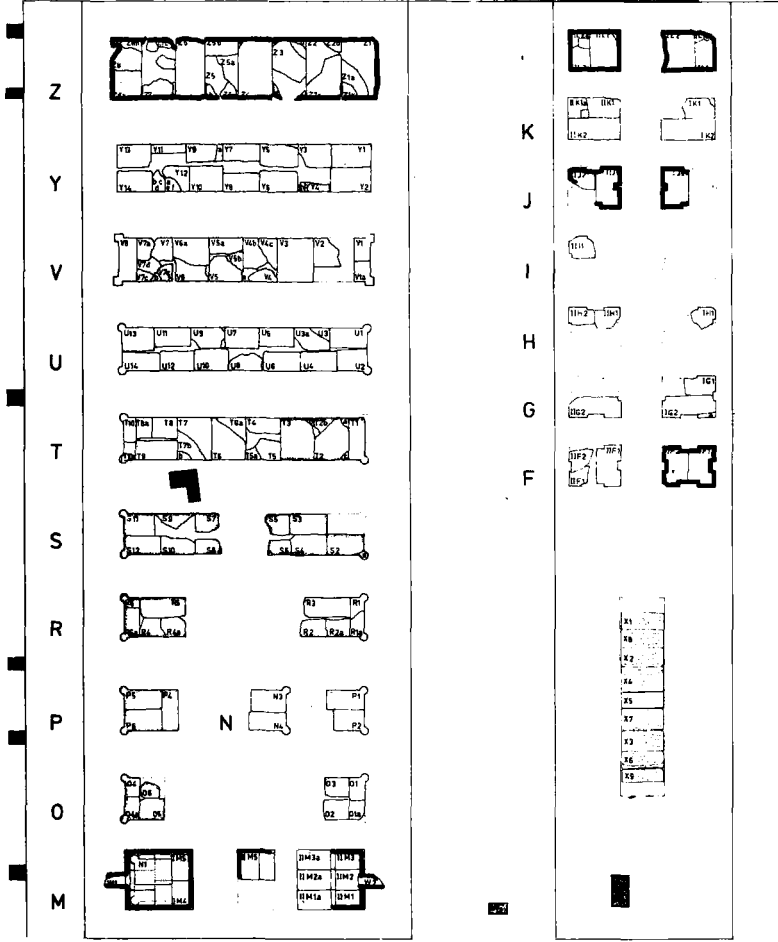

Resim 70

ANTALYA / PERGE

Demetrios Apollonios Takı Onarımı

1981 Kazı Dönemi Çalışmaları

- Bulunan parçalarla düzenlemeleri yeniden yapılan sıralar.
- Ayrıntılı rölevé çalışmaları
- Kalp üzerinde kemer taşlarının düzenlenmesi

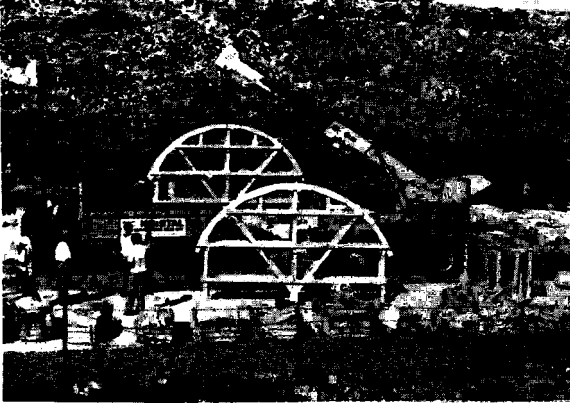
Resim 71

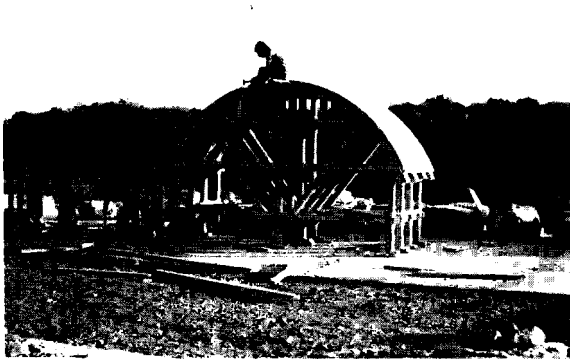
Resim 72

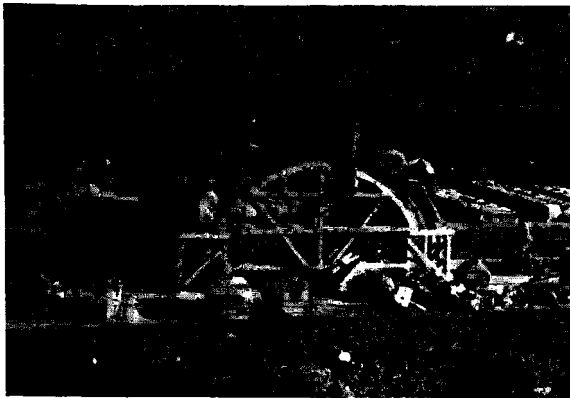
Resim 73

Resim 74

Resim 75

Resim 76

HASSEK HÖYÜK Die Grabungen 1981

M. R. Behm - Blancke

Die Untersuchungen auf der spätchalkolithischen und frühbronzezeitlichen Siedlung Hassek Höyük am linken Euphratufer in der Provinz Urfa, durchgeführt vom Deutschen Archäologischen Institut Istanbul in Zusammenarbeit mit der Universität München, wurden in der Zeit vom 14. August bis 27. November 1981 fortgesetzt.

Für die Erteilung der Grabungserlaubnis sei der Generaldirektion der Altertümer und Museen wiederum aufrichtig gedankt, ebenso den Herren Sirri Özenir und Habib Karaçetin, die der Grabung als Vertreter des Kultusministeriums zugeteilt waren. Für stets gewährte Hilfe und Gastfreundschaft im Museum Urfa sind wir dem Museumsdirektor Adnan Mısır sehr verbunden. Besonders herzlich aber sei den türkischen und deutschen Mitgliedern der Expedition gedankt, die bei der großen Arbeitsbelastung und den schwierigen klimatischen Bedingungen in dieser Kampagne Außergewöhnliches geleistet haben⁽¹⁾.

(1) **A n t h r o p o l o g i e**: Franz Parsche, Prof. Dr. G. Ziegelmeier, München; **A r e a l l e i t u n g**: Robert Ganslmeier, München, Miraç Kutbay, İstanbul, Astrid Nunn, München, Mihriban Özbaşaran, İstanbul, Ralf Schwarz, München, Alwo von Wickede, München; **F o t o g r a f i e**: Ahmet Aydın, İstanbul, M. R. Behm - Blancke, İstanbul, Wolfgang Schiele, İstanbul, der die Kleinfunde der Kampagne 1981 vom 6.-17.1.82 im Provinzmuseum Urfa fotografierte; **K e r a m i k**: Ayşe Tunçay, İstanbul, Azmi Demirkol, İstanbul, Ayşe İşgör, Funda Sanbay, Dilek Yarçan, İstanbul; **R e s t a u r a t i o n**: Angelika Wilhelm, Mainz; **Z e i c h n u n g e n**: Ekkehard Kühne, Bern, Gül Necioğlu, İstanbul.

Die Aktivitäten konzentrierten sich im wesentlichen auf zwei Bereiche :

1. Die Erweiterung des Grabungsareals nach Norden in Richtung Euphrat, um das im Jahr 1980 teilweise freigelegte spätchalkolithische Gebäude vollständig zu erfassen (Plan Abb. 1),
2. Die Rettung eines ca. 500 Meter westlich des Siedlungshügels gelegenen Gräberfeldes, von dem angenommen wurde, daß es mit der frühbronzezeitlichen Siedlung auf Hassek Höyük gleichzeitig sei.

Im Ostbereich des Hügelplateaus (Planquadrant S-T 19) zeigte es sich, daß nicht weniger als 4 Bauphasen der beginnenden Frühen Bronzezeit sehr dicht übereinanderliegen und durch Fundamentgründungen sowie zahlreiche Gruben gestört sind. Die Interpretation der Bauphasen und die Separierung der zahlreichen, archäologisch und statistisch dokumentierten Keramikfunde wird noch weiteres Studium erfordern.

Zur ältesten Phase der Frühbronzezeit-Bebauung zählt ein größeres, stark fundamentiertes Gebäude. Zu ihm gehört ein etwa 2 Meter unter das normale Begehungsniveau eingetiefter, kellerartiger Raum, an dem letzte präparatorische Arbeiten vorgenommen wurden (Abb. 2).

Die Aufnahme läßt die Baustruktur des ca. 7 X 14 Meter großen Kellertraktes gut erkennen: Auf einem mächtigen Kiesel- und Bruchsteinfundament liegt ein 4-5 Reihen breiter Mauerverband aus luftgetrockneten Flachziegeln des Formats ca. 40 X 25 X 10 cm. Die Innenwände tragen einen zwei Finger starken Lehmwurf, der mit weißem Kalkmörtelputz überzogen war und sich stellenweise noch erhalten hat. Leider enthielt der Kellerraum weder Einbauten irgendwelcher Art, noch lieferte er Kleinfunde, die auf seine ursprüngliche Funktion schließen ließen. Jedoch wurde er zu einer Fundgrube für Keramik, denn die heruntergestürzte Lehmdecke enthielt tausende von Gefäßscherben, die dem Füllmaterial als Zuschlag beigegeben worden waren.

Aus der engen Verkettung dieses Keramikkomplexes mit Phase G der AmuQ-Sequenz einerseits und Arslantepe VI B andererseits ergibt sich die relative zeitliche Stellung des Gebäudes, nämlich in die Frühe Bronzezeit I.

Die Baugrube dieser frühbronzezeitlichen Anlage durchschlägt die Steinfundamente eines noch größeren, älteren Gebäudes, das schon 1980 teilweise freigelegt worden war (Plan Abb. 3).

Während der neuen Untersuchungen bestätigte sich die Vermutung, daß das Gebäude nach einem für späturnzeitliche Handelsniederlassungen typischen Grundmuster erbaut wurde. Zu den Komponenten eines solchen späturnzeitlichen Hofhauses gehört u. a. ein Mittelsaalhaus mit Hauptraum und zur Längsachse mehr oder weniger symmetrisch angelegten Nebenräumen, weiterhin ein Innenhof mit Seitenflügeln.

In Proportion und Abmessungen ist das 20 X 30 Meter große Gebäude gut mit dem sogenannten Osthaus in Habuba Kabira Süd⁽²⁾ zu vergleichen. Unmittelbar nördlich von Haus 1 wurden Mauerzüge zweier weiterer großer Gebäude derselben Schicht freigelegt. Ihrer Anlage und Mauerstärke entsprechend, läßt sich nunmehr für Hassek Höyük eine größer angelegte späturnzeitliche Bebauung erkennen.

Die Mauern der neuen Häuser 2 und 3 sind ebenfalls aus luftgetrockneten Lehmziegeln des Formats ca. 33×22×8 cm errichtet. Ihre Fundamente aus Euphratkieselsteinen gründen sich - wie bei Haus 1 - direkt auf den Mutterboden. Auf der Außenseite der Mauern fand sich herabgestürztes Lehmziegelwerk, z. T. noch im Verband auf einer Aschenlage liegend. Dieser Befund, wie auch der Brandschutt in den Räumen selbst, bezeugen, daß auch die Häuser 2 und 3 durch Feuer zerstört wurden.

In einem quadratischen Raum des Hauses 2 wurden im Umkreis einer runden Feuerstelle mit Wulstrand und napfförmiger, zentraler Vertiefung, zahlreiche Gefäße geborgen, die den Formenbestand der späturnzeitlichen Keramik von Hassek Höyük in willkommener Weise ergänzen. Zu schon bekannten Formen kommen hinzu Flaschen mit gebogener Ausgußtülle, hohe schlanke Flaschen mit scharfem Schulterknick, kleine Flaschen mit hochgezogenem oder trichterförmigen Hals (Abb. 4), außerdem Schüsseln mit tiefliegendem, scharfem Umbruch und Varianten der groben streifenpolierten Küchenware.

Was die Massenwaren betrifft, so fand sich der zahlreich belegte Glockentopf wieder mit scheibengefertigten groben Bechern vergesellschaftet, die in der neueren Literatur oft als Grober Blumentopf bezeichnet werden. Besonders erfreulich ist es, daß ein stark zerscherbter Pithos aus dem Mittelraum des Hauses 1 in dieser Kampagne restauriert werden konnte. Das ca. 90 cm hohe Gefäß mit Reserved Slip - Dekor und Stich - sowie Ritzverzierung auf der Schul-

(2) E. Strommenger, Habuba Kabira, eine Stadt vor 5000 Jahren, 1980, Abb. 16.

ter ist als Exponat in die ständige Ausstellung des Museums in Urfa aufgenommen worden (Abb. 5).

Der jüngsten Phase der frühbronzezeitlichen Bebauung gehört eine Bestattung an, die in rechteckiger Steinsetzung einen rechtsseitigen Hocker enthielt (Abb. 6). Es handelt sich um die Bestattung eines etwa 37 Jahre alten Mannes, einer offenbar höhergestellten Person, denn sie war mit reichen Bronzebeigaben versehen worden. Außer zwei Gefäßen der feinen Plain Simple Ware enthielt das Grab acht Bronzegegenstände: einen Dolch, zwei Flachäxte, einen Meißel, eine Gewandnadel, ein Keulenkopf mit gerippten Rändern und zwei Lanzenspitzen mit abgerundeter Blattspitze und geradem, meißelförmigen Schäftungsdorn. Unter dem Aspekt des frühesten Auftretens dieses Waffentyps sind die Lanzenspitzen von einiger Bedeutung. Typologisch stehen sie den etwas älteren Lanzenspitzen aus Arslantepe VI A sehr nahe und finden auch Parallelen in anderen, bisher nicht sicher datierten Gräberkomplexen des Oberen Euphrattales.

Die jüngste Phase der Siedlung lieferte wieder einige Gefäßfragmente der Reserved Slip Ware, die mit figürlichen Verzierungen versehen sind. Besonders hervorzuheben ist die Ritzzeichnung eine Raubkatze mit gepunktetem Fell und erhobener Pranke, die durch Kopfwendung und Beinhaltung vorzüglich in das rechteckige Bildfeld eingepaßt ist (Abb. 7). Komposition und Einzelformen des Tierkörpers lassen keinen Zweifel daran, daß die Abbildung nach mesopotamischen Vorbildern angefertigt worden ist. Vergleichbares aus Mari, Nippur und Hafagi legen eine Datierung nach Frühdynastisch I bis Anfang Frühdynastisch II in mesopotamischer Terminologie nahe⁽³⁾.

Mesopotamisches Bildgut in qualitätsvoller, lokaler Adaption liegt auch in Gestalt einer Rollsiegelabrollung auf einem Gefäßfragment der Reserved Slip-Ware vor: Zwei menschliche Gestalten transportieren mithilfe einer geschulterten Stange ein großes Vorratsgefäß — eine Szene, die in ähnlicher Form von mesopotamischen Siegelabrollungen und Weihplatten des beginnenden Frühdynastikums bekannt ist⁽⁴⁾.

Parallel zu den Arbeiten auf Hassek Höyük wurde ein etwa 500 m westlich der Siedlung entdecktes Gräberfeld ausgegraben (Plan,

(3) Vgl. z. B. Orthman, Propyläen Kunstgeschichte Bd. 14, Abb. 76 a.

(4) Z. B. H. Frankfort, OIP XLIV Taf. 105 Nr. 185; E. Heinrich und W. Andrae, Fara, Tf. 64 o.

Abb. 8). Bei den Untersuchungen des unmittelbar am Euphratufer gelegenen Friedhofes ging man von einem Suchkreuz aus, das dann zu einer größeren Fläche erweitert wurde.

Soweit in der Kampagne 1981 ergraben, enthielt das Gräberfeld 92 Pithosbestattungen der beginnenden Frühen Bronzezeit. Etliche Gräber erlitten bereits im Altertum Schaden, als in byzantinischer oder noch jüngerer Zeit eine zweite Belegung durch Skelettgräber erfolgte (Abb. 9). Ein großer Teil der Bestattungen war modern ausgeraubt oder durch den Pflug zerstört.

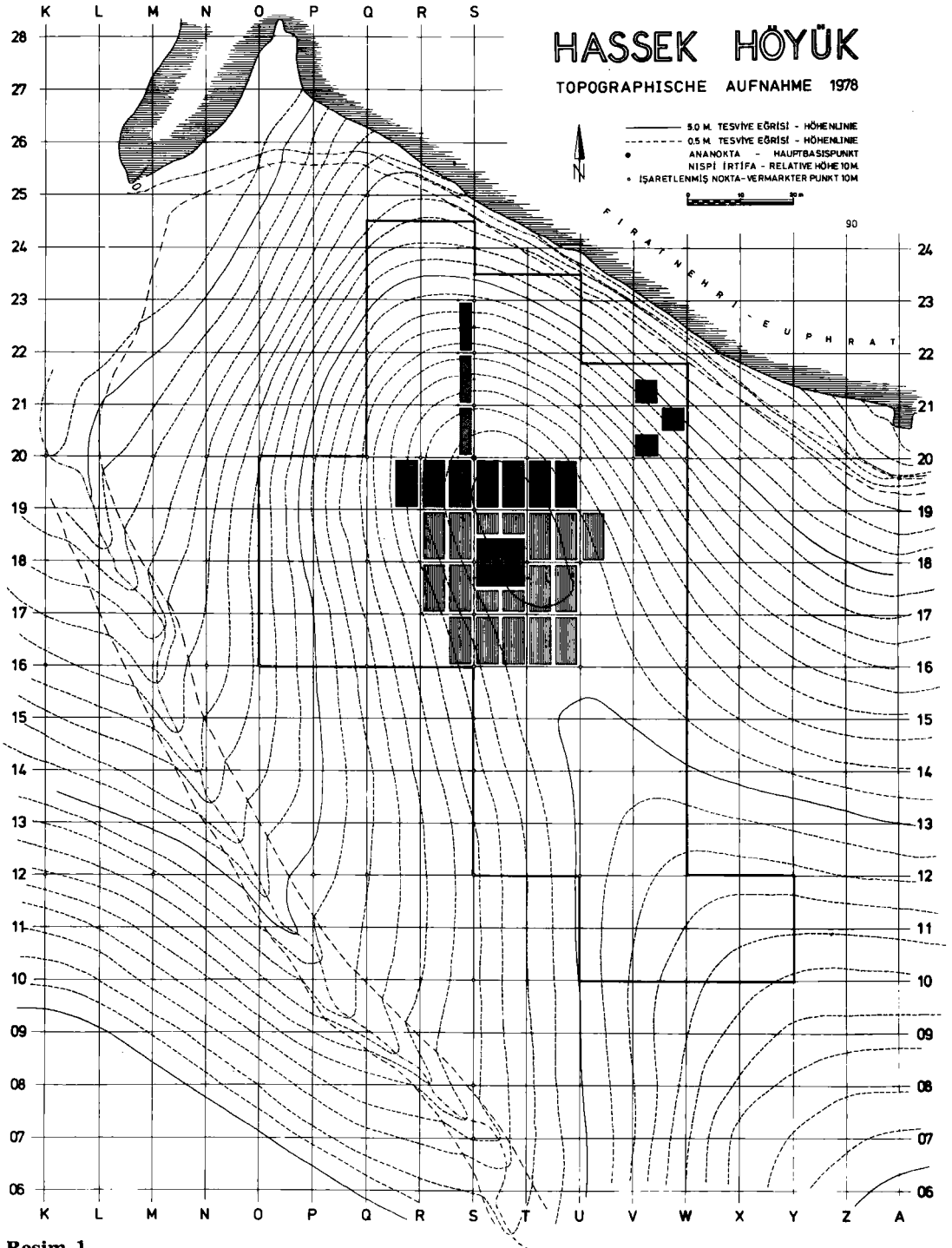
Die in Ost-West-Richtung mit dem Kopf im Westen niedergelegten Skelettgräber enthielten keine Beigaben, daher läßt sich eine genaue Datierung der jüngeren Belegung vorläufig nicht ermitteln. Die Pithosgräber enthielten rechte oder linke Hocker, deren Kopf ebenso wie die Gefäßöffnung - nach Ost bis Südost weist. Die Topföffnungen sind mit gewölbten Scherben abgedeckt; den Pithos selbst umgibt ein Steinkranz aus großen Euphratkieseln.

Sofern sich die Gräber in einigermaßen gutem Erhaltungszustand befanden, enthielten sie in den meisten Fällen Keramik, bzw. Metallbeigaben. Der Erhaltungszustand der Knochen ist schlecht zu nennen. Als die übliche Grabbeigabe können Osenhenkeltöpfchen mit abgesetztem Standfuß, zuweilen rot engobiert, angesehen werden. Manchmal sind ganze Gefäßgruppen beigegeben, darunter u. a. Reserved Slip - verzierte Kelche, Plain Simple - Schalen und «conical bowls», die für die Gleichzeitigkeit von Nekropole und frühbronzezeitlicher Siedlung auf dem Hassek Höyük sprechen.

Zu den häufigen Beigaben zählt die Gewandnadel mit kegelförmigem Kopf und geripptem Hals; desöfteren konnten kleinere Schmuckgegenstände geborgen werden wie Stein- und Bronzeperlen verschiedener Form, durchlochte Schneckengehäuse, seltener kleine rhombische Knochenplättchen mit feiner Längsdurchbohrung, die wohl als Gürtel - oder Stoffaufsätze zu denken sind. Erwähnenswert ist, daß in zwei Gräbern Rollsiegel gefunden wurden, eines aus Bronze mit zoomorphem Aufsatz und eines aus weißem Kalkstein, das ein Gegenstück in Arslantepe, Schicht VI findet⁽⁵⁾.

Das anthropologische Material der Nekropole, von Prof. G. Ziegelmeier und Mitarbeitern aus München in mühevoller Kleinarbeit geborgen und dokumentiert, soll im Institut für Anthropologie und Humangenetik der Universität München untersucht werden.

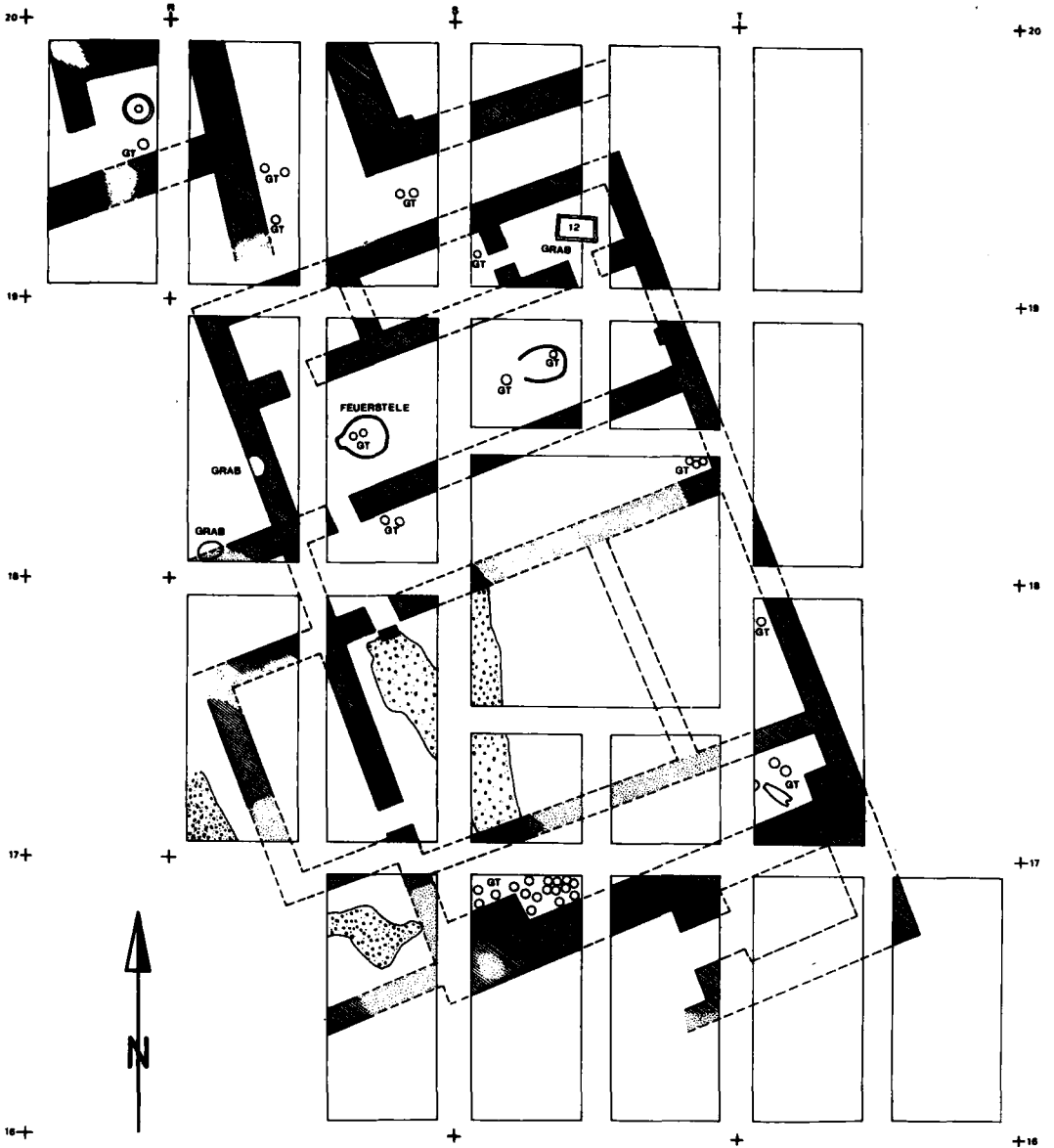
(5) P. Amiet, Aperçu préliminaire sur la Glyptique d'Arslantepe, Origin

Resim 1

HASSEK HÖYÜK 1981
 SPÄTCHALKOLITHISCHE BEBAUUNG
 IN Q-T/16-19

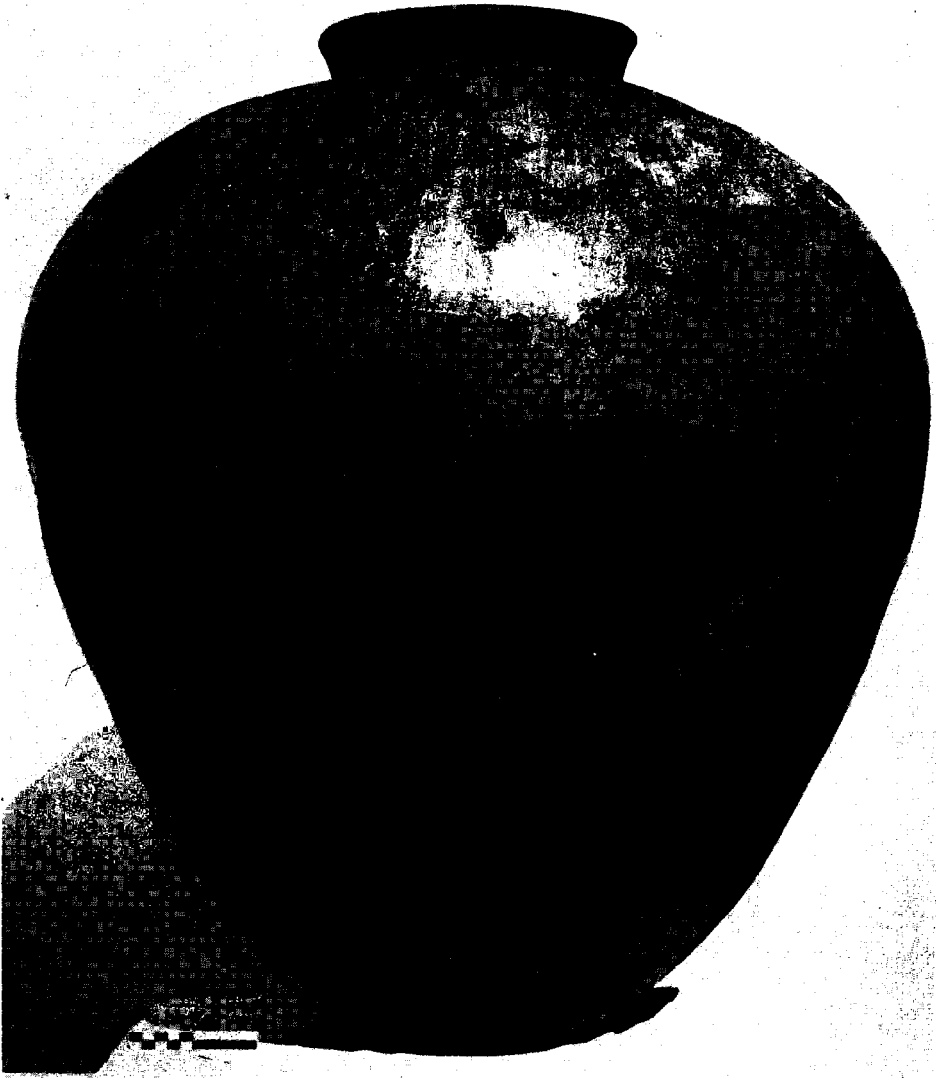

Resim 3

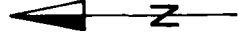
Resim 4

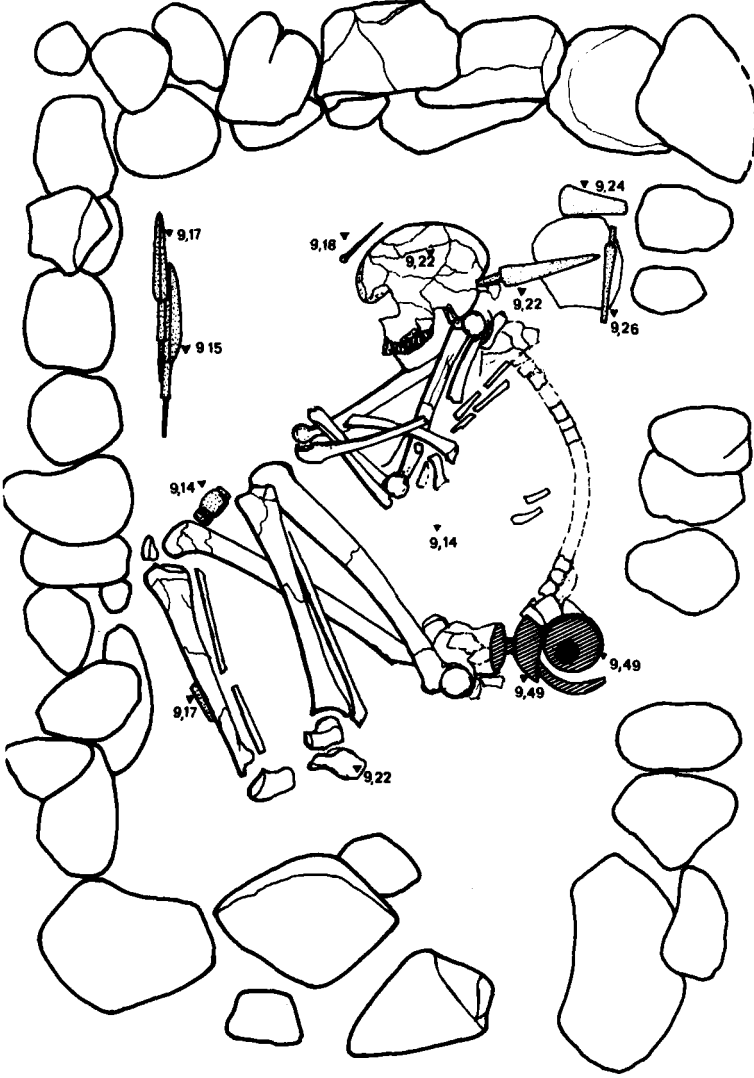

Resim 5

S | 19
5,50 | 1,50

HASSEK HÖYÜK 1981

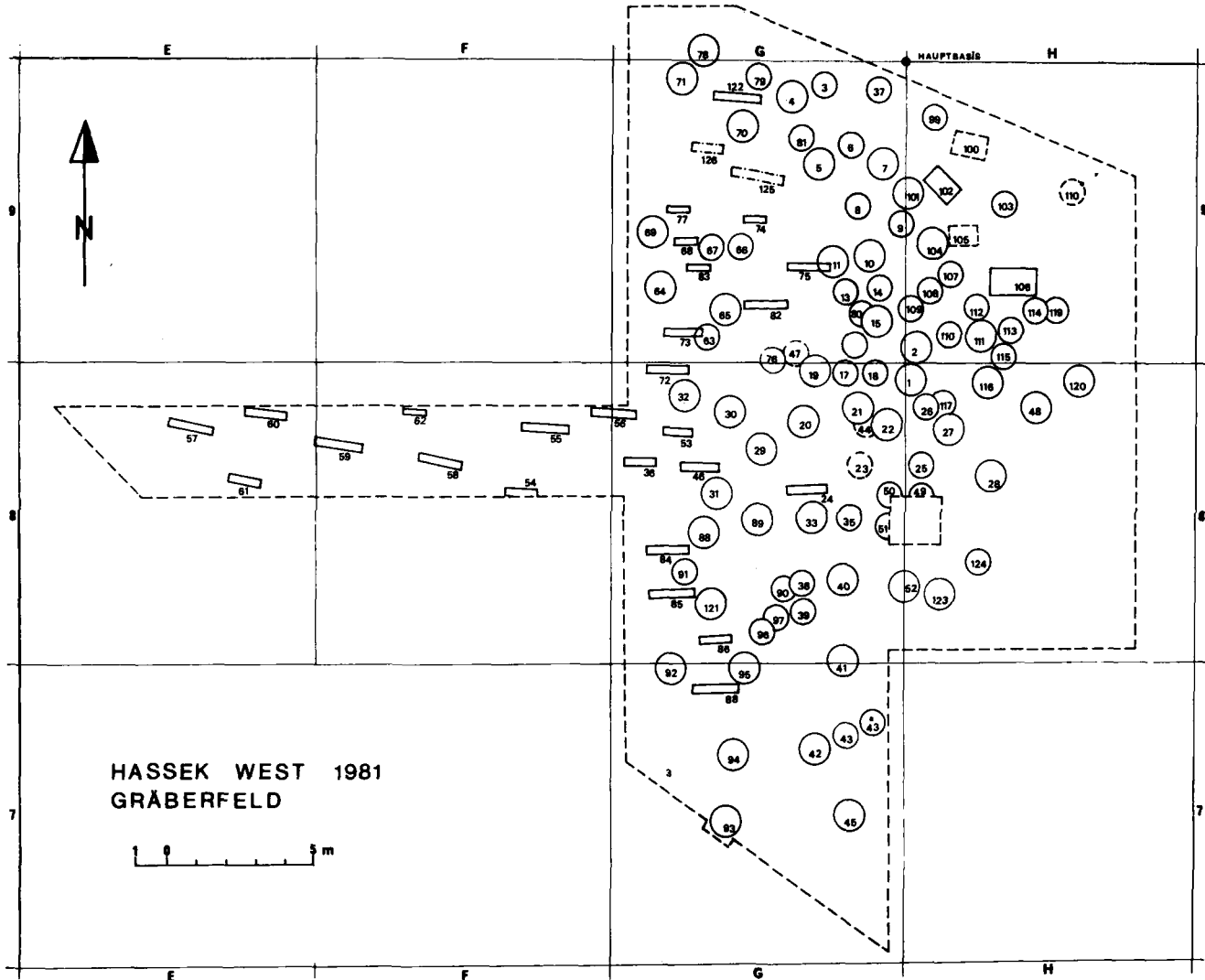
**Grab 12 in Planquadrat S19
S19 Karedeki Bulunan Mezar 12**

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

HINIS'TA BULUNAN «TRANSKAFKAS TİPİ» BOYALI BİR ÇÖMLEK

Dr. Haşım KARPUZ

Bu araştırmanın konusu, 1974 yılı sonlarında Erzurum'un Hınıs İlçesi Sarıveli Köyünün yol yapımı sırasında ortaya çıkan ve müzeye getirilen buluntular arasındaki boyalı bir çömlektir (Env. No: 47-1-74).

Köyün güneyinde uzanan tepe Urartu yerleşmesi izlenimini vermektedir (Resim 1-2). Yol yapımı sırasında sağlam olarak ele geçen çok sayıdaki tek renkli astarlı şişkin karınlı derin çömlekler arasında boyalı kırık parça (Env. No: 55-1-74) ve incelediğimiz çömlek bulunuyordu⁽¹⁾. 1977 yılı içerisinde, Muş İlinden gelmiş bir boyalı kap daha satın alınmıştır (Env. No: 6-1-77). Son yıllarda benzer boyalı parçalar Kars, Van, Erzurum ve Adana Müzelerine gelmektedir.

Doğu Anadolu'nun muhtelif yerleşmelerinden müzelerimize intikal eden bu boyalıların tarihlendirilmesi tartışma konusudur. Bu araştırmanın hazırlanışından sonra yayımlanan bir makalede benzer buluntular Urartu boyalıları olarak tanımlanmıştır⁽²⁾.

-
- (1) Çalışmalarım sırasında bana büyük yardımı dokunan çevirilerimi yapan Sayın Doç. Dr. Taner Tarhan'a, buluntuları haber veren Hınıs Kaymakamı Sayın Ahmet Karabilgin'e, o zamanki Erzurum Müzesi Müdürü Sayın Tahsin Aşırıoğlu'na ve arkadaşım Mehmet Sabır'a teşekkürü bir borç bilirim (1976).
 - (2) O. A. Taşyürek, «Adana Bölge Müzesindeki Boyalı Urartu Kaplarından Örnekler», TAD XXIV. 1, (1967), s. 175-194).

Sovyet Ermenistanında, değişik yerleşmelerde bulunan ve «Transkafkas» boyalıları olarak tanımlanan keramik M.Ö. III. binin başından I. binin başına, Urartu devletinin kuruluşuna kadar geniş bir zaman dilimine tarihlenmiştir⁽³⁾. Bu keramik türünün müzelerimize gelen yeni parçalarla çok yakın benzerlikleri bulunmaktadır. Yazımızın konusu olan çömlek bu bakımdan önemli bir örnek niteliğini taşımaktadır. Bu şekilde Transkafkas boyalıları ile Urartu boyalı keramiği ve hatta Hitit, Frig boyalıları arasındaki benzerlikler kuvvetlenmiştir.

Çömleğin Tanımı

Yazı konusunu oluşturan «Geyikli Çömlek»de diyebileceğimiz kabı şu biçimde tanımlayabiliriz: Alçak boyunlu, şişkin karınlı, dar dipli boyalı bir çömlektir. Karın ve boyun üzerinde üç figürlü kuşak bulunmaktadır. Diğer kısımlar Urartu keramiğinde tanınan koyu kiremit kırmızısı astarlıdır. Boyun üstü düzeyinden sonra ağız kısmı kırılmıştır. Kırık kısımların parçaları mevcut değildir.

Çömleğin mevcut ağız çapı : 18 cm., karın çapı : 36 cm., dip çapı : 14 cm., mevcut yüksekliği 41 cm., boyun yüksekliği 4 cm. dir. Ortalama cidar kalınlığı 1 cm. dir. Kap çarkta yapılmış olup, hamuru kiremit kırmızısı renginde, iri kum ve katkılı öz süzdür (Resim 3).

Çömlek yangın geçirdiği için karın üzerinde bazı kesimlerde astar rengini değiştirmiştir. Karın üzeri ile omuz arasında geyik motiflerini içeren iki büyük ve bir ara bant olmak üzere üç bant bulunmaktadır (Resim 4-5).

Büyük karın bantı ortalama 7 cm, ara 1 cm, baklava motifli bant 2,5 cm. ara 0,8-9, cm. omuz bantı ortalama 6 cm. yüksekliğindedir. Kabin bulunduğu yerdeki kapların ağız profillerine dayanarak bu çömleğin ağız kısmının dışa dönük bir profil kesiti vermesi gerektiğini söyleyebiliriz.

Kabin geometrik ve geyik motiflerini içeren boyalı bantların altındaki karın ve üst boyun kısmı perdahlanmış olup, koyu kiremit kırmızı, bantların yerleştirildiği zemin krem veya açık devetüyü, geometrik bezeme ve geyik motifleri koyu kırmızimsı kahve rengindedir. Tartışmasız bu renkler yaklaşık olarak verilmiştir. Toprak renklerini tanıtan Munsell Katalogunda renklere daha da yaklaşmak müm-

(3) F. Hancar, «Die Bemalte Keramik Transkaokasiens im Lichte neuer Funde», AFO 14 (1944). s. 284-298.

kündür⁽⁴⁾.

Çömlek, hamuru, yapım ve boyama tekniği, kalitesi bakımından birinci sınıf bir buluntudur.

Çömleğin Üzerindeki Tasvirler

Kabın üzerindeki tasvirler omuz ve karın üzerine yerleştirilen iki ana bantın içerisine işlenmişlerdir. Ana bantların arasında kalan baklava motifli bantla birlikte bu tasvirleri geometrik ve naturalist olmak üzere iki bölümde incelemek gerekir (Resim 6).

Geometrik Tasvirler : Büyük karın bantı ile omuz bantı üçgenlerle düzenli panolara ayrılmıştır. Burada oluşturulan ters ve düz üçgenlerin taban uzunlukları birbirine eşit değildir. Ters üçgenlerin içleri düzensiz taramalı çizgilerle doldurulmuştur. Düz üçgenlere ise değişik hareketler yapan geyik tasvirleri yerleştirilmiş, yalnız büyük karın bantında bir üçgen noktalama ile geçilmiştir.

İki ana bantın arasında yer alan baklava motifli ve çift bordürle sınırlandırılmış ara bant üzerinde bazı dilimler noktalarla doldurulmuş, bir de papyon motifi elde edilmiştir.

Naturalist Tasvirler : Ana motif dişi ve erkek geyik olarak ele alınmıştır. Üst omuz bantında görüldüğü gibi üçlü gurubun yanı sıra tek ve çift karacalar üçgenler içerisine yerleştirilmiştir. Üst bantta birinci üçgende geyiğin önünde ve altıncı-son üçgende iki geyiğin arasında birer kuş motifi görülmektedir.

Alt karın bantında tasvirli olması gereken bir üçgen noktalarla doldurulmuştur. Burada bir doğa anlatımı söz konusu olabilir. Ya kış ya da çiçeklerle bezeli bir ilkbahar görünümü tanımlanmak istenmiştir. Böylece geyiklerin kırsal yaşantısı anlatılmaya çalışılmıştır. Belki de içi noktalı bu üçgende bir çayırılık-otlak tasvir edilmektedir. Aynı noktalama diğer tasvirli panolarda da karşımıza çıkmaktadır. Sadece alt karın bantının ikinci ve beşinci üçgenlerdeki tasvirlerin yöresinde noktalama yapılmamıştır.

Burada dikkati çeken noktalardan birisi de üst banttaki dördüncü üçgende yer alan üçlü geyik kompozisyonudur. Doğu sanatının kendine özgü olan üçgen bir alana figür yerleştirme yeteneği açıkça görülmektedir. Yüksek boynuzları olan erkek geyik orta kısma yerleştirilmiş, diğer iki geyik-dişisi ve yavrusu-bu ana figürün sağına ve

(4) Kuru olarak: Astar koyu kiremit kırmızısı: 10 R 4/8; devetüyü zemin: 10 YR 7/4; geometrik bezeme ve geyik motifleri, koyu kırmızımsı kahve rengi: 5 YR 3/2. Munsell Soil Color Charts, Munsell Color Company, Baltimore, Maryland, 1954.

sölna yerleştirilmiştir. Bu yerleştirme tarzı bilindiği üzere doğu etkileri ile Yunan tapınaklarının alınlıklarında da görölür⁽⁵⁾.

Geyik motiflerinde konturların (baş, ayak, boyun, boynuz v.b.) çizgisel bir fırça darbesi ile gösterilmiş olması, figürlere hareket kompozisyonları kazandırmıştır. Buna bağlı olarak dikkatle figürlerin tekrarlanmasından kaçınılmıştır.

Kompozisyonlarda naratif (öyküsel) olarak bir konunun işlendiği de ileri sürülebilir: Belki de, burada kiş veya ilkbahar günü anne geyikle erkek geyiğin kaybolan yavrularını aramaları anlatılmıştır.

Alt bantta boş bırakılan üçgenden sonra arama başlamıştır (beşinci, altıncı üçgen). Yedinci üçgende erkek geyik tek başına, birinci üçgende ikili, ikinci üçgende bir bakışma ve erkek geyiğin tek başına aramaya devam etmesi anlatılmış olabilir.

Üst bantta arama devam etmektedir, sonradan geyiklere bir de kuş katılmıştır. Birinci ve ikinci üçgenlerde tek tek ele alınan geyikler üçüncü üçgende herhalde bir iz üzerinde olmalıdırlar. Dördüncü üçgende nihayet yavru geyik bulunmuştur.

Boşluklardaki noktalama, salt olarak boşlukları doldurma kaygısı ile ele alınmış olabileceği gibi karlı ya da kırsal bir fon ele alınmış olabilir. Doğu kökenli bu bezeme tekniği M. Ö. 8-7. yüzyıllarda Yunan keramiğinin Orientalizan döneminde yaygındır⁽⁶⁾.

Kabımızda yer alan geyik motifinin benzer örneklerini buluntu bölgesine yakın ve komşu yörelerdeki değişik kültür merkezlerinde de görmekteyiz. Genel olarak şu şekilde bir sıralama yapabiliriz:

Önce, Üst Paleolitiğe tarihlenen Kars-Camuşlu⁽⁷⁾ ve Hâkkari-Tirşin yaylasındaki kaya resimlerinde karşımıza çıkar. Mezopotamya'da «Samarra» kültürüne ait bazı boyalı çanak çömlek üzerindeki motifler M. Ö. 5000'e tarihlenmektedir⁽⁸⁾.

Bu bulgular geyik motifinin çok eski çağlardan beri kullanılagelen ve sevilen bir motif olduğunu göstermektedir. Aynı yöreden «Susa I» boyalı çanak çömleğinde de bu motiflere yer verilmiştir⁽⁹⁾.

Kuzey Suriye ve Kilikya bölgelerinde değişik merkezlerde bulu-

(5) A. W. Lawrence, *Greek Architecture*, London, 1962, s. 114, fig. 61, lev. 44.

(6) P. E. Arias, *A History of Greek Vase Painting*, London, 1962, s. 271, Lev. 26.

(7) İ. K. Kökten, Kars «Camışlı, Yazılıkayada ve Kurbanağa Mağarasında Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri», *Kars Eli* 6 (69, 1970), s. 2 v.d.

(8) E. Strommenger, *Mesopotamien*, München, 1962, Lev. 1, Res. 2.

(9) E. Strommenger, *A.g.e.*, Lev. IX

nan ve M.Ö. II. binin ilk yarısına tarihlenen bazı boyalı çanak çömlek üzerinde ise benzer geyik motifleri görülür⁽¹⁰⁾. Ancak bunlar sürekli bir tasvir yöntemi göstermezler. Geyik tasvirleri Alacahöyük standartlarında ve Urartu mühürlerinde, Karmir Blur, Çavuştepe gibi benzer Urartu merkezlerinde de bulunmaktadır. Hitit Çağında Alacahöyük kabartmalarında da geyik motifi ele alınmıştır⁽¹¹⁾. Hititleri izleyen Frig Çağında boyalı kaplar üzerinde geyik tasvirleri bolca kullanılmıştır⁽¹²⁾. Geyik motifi M.Ö. 8-7. yüzyıllarda Yunanistan'da da çok sevilmiştir⁽¹³⁾.

Geyik motifi, Güney Rusya, Avrasya bozkırlarında, Orta Asya ve Kafkasya'da yaygın bir motiftir. Geyik motifleri burada süsleme öğesinden çok koruyucu bir öge olarak ele alınmışlardır⁽¹⁴⁾. Özellikle «Şahtahtı»nda bulunan boyalı çömleklerin karın bandı üzerindeki tasvirler bu figürün ne kadar sevildiğini ortaya koyar⁽¹⁵⁾.

Kabımızın üzerinde «geyik motiflerinden sonra» geometrik motifleri» tekrar ele alabiliriz: İçi taramalı veya noktalı üçgen motifleri, İran, Kuzey Suriye, Kilikya ve Frigya gibi bölgelerde karşımıza çıkar⁽¹⁶⁾. Hitit boyalıları üzerinde görülür⁽¹⁷⁾.

Geometrik bezeme Anadolu'da Neolitik Çağdan başlamış ve onu izleyen çağlarda sürekli olarak kullanılmıştır. Hitit, Frig boyalılarındaki olduğu gibi taramalı üçgenlere, içerisi noktalarla doldurulmuş alanlarına Kızıl kale keramiğinde ve XVII. Çağ Kurganında da rastlanır⁽¹⁸⁾.

«Papyon» motiflerine çömleğimiz üzerinde ara bantta yardımcı bir süsleme ögesi olarak yer verilmiştir. Aynı şekilde bu «papyon» ya da «kumsaati» olarak tanımlayacağımız ögenin birçok değişik kültür merkezlerindeki çanak çömlek üzerinde benzerlerine rastlanır. Kuzey Suriye ve Kilikya yöresinden M.Ö. III. binin sonu ve II. binin ilk yarısına ait bazı örnekler ilginçtir. Aşağı yukarı çağdaş Kızıl kale

(10) B. Hrouda, Die Bemalte Keramik des Zweiten Jahrtausends in Nordmesopotamien und Nordsyrien, Berlin, 1957, Taf. 11, Res. 1,8

(11) M. Weyra, Hittite Art, London, 1955, Res. 4-5

(12) E. Akurgal, Phrygische Kunst, Ankara, 1955, s. 5 v.d. Abb. 5 vd.

(13) P. E. Arias, A History of Greek Vase Painting, London, 1962, s. 271.

(14) M. T. Tarhan, «İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri» Tarih Dergisi, Sayı: 23/1967 s. 169, Ayrıca bkz. Lev. V. Res. 8

(15) F. Hancar, A.g.y., s. 287, Res. 1-2

(16) E. Akurgal, A.g.y., s. 12, Res. 20.22.23. s. 13, Res. 28 v.d.

(17) E. Akurgal, The Art of The Hittites, London, 1962, s. 44, Lev. IX.

(18) F. Hancar, Agy, Res. 12 ve Res. 5

boyalı çömleği üzerinde de papyon motifleri görülür⁽¹⁹⁾.

Genel Yorum ve Tarihlendirme

Kabımızın tarihlendirilmesine geçmeden önce Transkafkas boyalı keramiği hakkında ileri sürülen görüşleri kısaca özetlemeyi yararlı buluyoruz:

«Yeni Buluntular Işığında Boyalı Transkafkas Keramiği» başlıklı araştırmasında Franz Hancar, sınırlı malzeme ile bu keramik üzerinde ayrıntılı olarak durmaktadır. F. Hancar'ın belirttiği gibi Anadolu ve Önasya'ya özgü olan bu boyalı keramiğin kaynağı ve gelişmesini izleyebilecek yeterli malzemeye sahip bulunmuyoruz. Bununla birlikte zaman, bölge, kapların biçimi ve süsleme unsurları bakımından Hitit ve Urartu keramiği ile yakın benzerlikler söz konusudur.

M. Ö. III. binin başından I. binin başına kadar yaşayan bu keramiğin örnekleri son yıllarda Çavuştepe, Toprakkale ve Van Kalesi kazılarında çıkmış, Erzurum, Kars, Van ve Adana Müzelerine gelmiştir. Bu parçalar üzerinde yapılan araştırmalar Urartu boyalı keramiğinin kökeninin Urartu öncesine dayandığını, Transkafkas boyalıları ile Urartu boyalıları arasında yakın bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Bu nedenle Hınıs boyalıları Urartu olarak tanımlamakta tereddüt ediyoruz. Muhtemeldir ki, Urartu boyalı keramiği tek renkli keramiğin yanında çok az kullanılmıştır.

Araştırmamızdan anlaşılacağı gibi boyalı keramikte görülen geometrik ve naturalist öğelerdeki Transkafkas boyalıları ile olan benzerlik, boyama tekniğindeki yakınlık, yerli geleneğin yanı sıra komşu etkileri ve kültür alışverişini açıkça belli etmektedir. Yine Sarıveli Köyünde bulunan yayvan, düz tipli boyalı bir kap parçaları bu görüşü doğrulamaktadır. Kırık olan bu kabın karın ve dudakları arasında yer alan bantta yürüyen ördekler, dalga motifleri, eğik şeritler dikkati çekmektedir.

Bu kap üzerindeki dalga motifleri, yürüyen ördek tasvirleri XVII. Calga Kurganı boyalısı ile Zurnabad boyalı vazosu ile yakın benzerlikler gösterir. Aynı özellikleri Kültepeden gelen Hitit boyalısı üzerindeki panoda da buluruz⁽²⁰⁾. Hınıs'tan gelen yayvan kap pempeksi gri astar üzerine kırmızı ve kırmızı kahverengi boya ile bezeme yapılmıştır (Resim 7). Muş'tan gelen boyalı çömleğin bezemesi benzer olup, karnı üzerinde taramalı üçgen panolara yer verilmiş boşluklara

(19) F. Hancar Agy, Res. 12 (3)

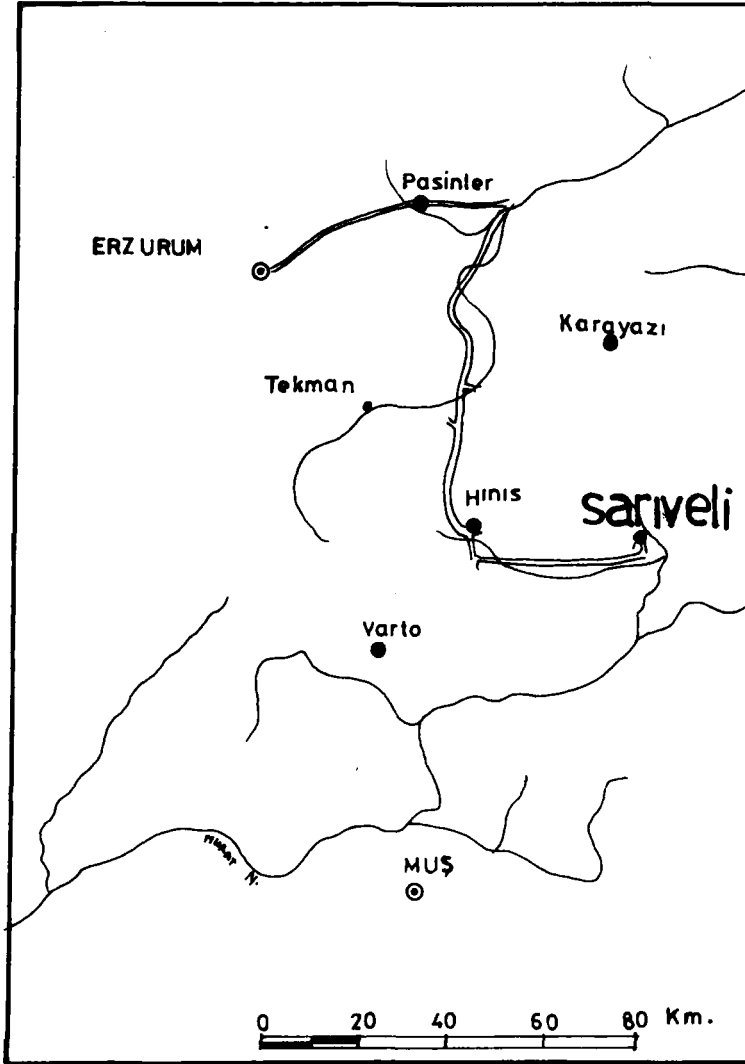
(20) E. Akurgal, The Art of The Hittites, s. 46, Lev. X.

stilize ördekler yerleştirilmiştir (Env. No: 6-1-77).

Çömleğimiz üzerinde motiflerle Mezopotamya, Kuzey Suriye, Kilikya, Hitit, Frig, Kafkasya ve İran'la çanak çömlek buluntuları bakımından benzerlikler bulunması olağandır. Çünkü coğrafi konum ve jeopolitik bakımından Urartu Ülkesi bir geçit bölgesidir. Doğudan, batıdan, kuzeyden, kuzeydoğu ve güneyden gelen yolların, doğal geçitlerin birleşim yeri Van yöresidir. Bu kültür alışverişi çok eski tarihlerden bu yana yalnızca tek yönlü olmamış ve her dönemde yaşayan çömlek yapımcıları, etkilendikleri bezek ve kap biçimlerini kendi geleneksel öğeleriyle kolayca kaynaştırmayı başarmışlardır.

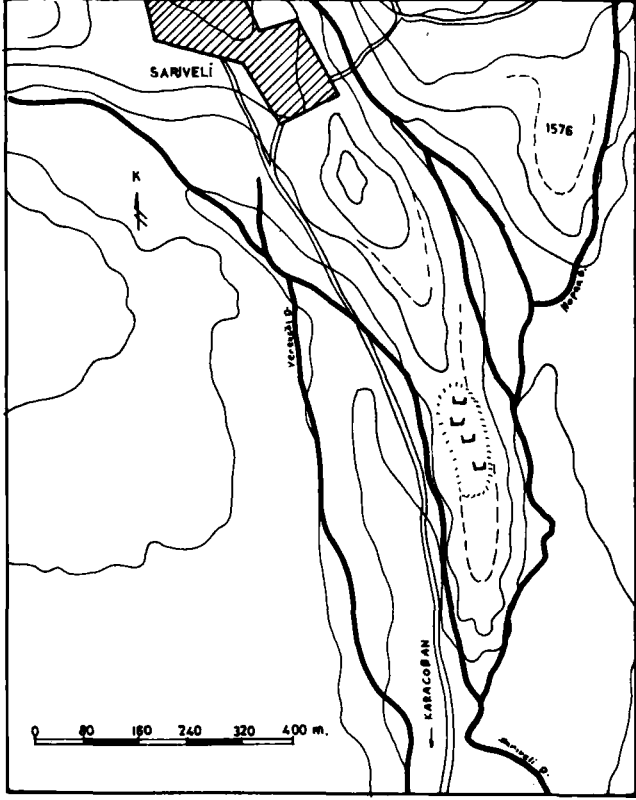
İncelediğimiz kap üzerindeki geometrik ve naturalist öğeler de buna canlı bir örnek oluşturmaktadır. Boyama, kompozisyon ve desen bakımından bir çok benzerleriyle karşılaştırıldığında M. Ö. II. binin boyalı keramiğinin büyük eserlerinden birisi ile karşı karşıya bulunduğumuz kesindir. Özellikle geyik figürlerinin kompozitesi, boyama ve renk bakımından önemli bir eserdir.

Çömleğin biçimi bakımından Zurnabad, Calga kurgan XVII Şah-tahtı boyalıları ile benzerdir. Bununla birlikte kabın biçiminden hareketle herhangi bir tarihlere gitmek zordur. Çünkü, bu alçak boyunlu, şişkin karınlı çömlek tipi çokca kullanılan anonim tiplerden birisidir. Ancak üzerindeki motiflerin içeriğine ve boyama tekniğine dayanarak kabımızı Urartu devletinin kuruluşundan önceye, M. Ö. II. binin sonlarına tarihleyebiliriz.

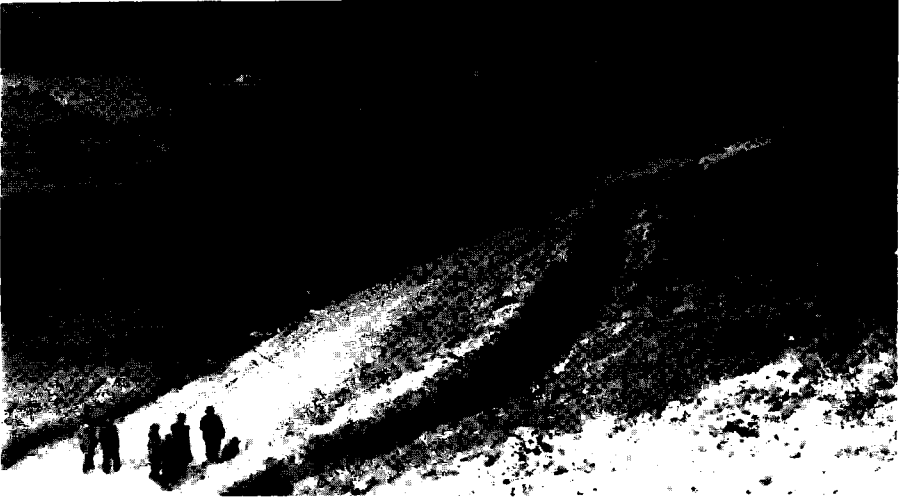

Resim 1: Çömleğin bulunduğu Sarıveli Köyünün yeri

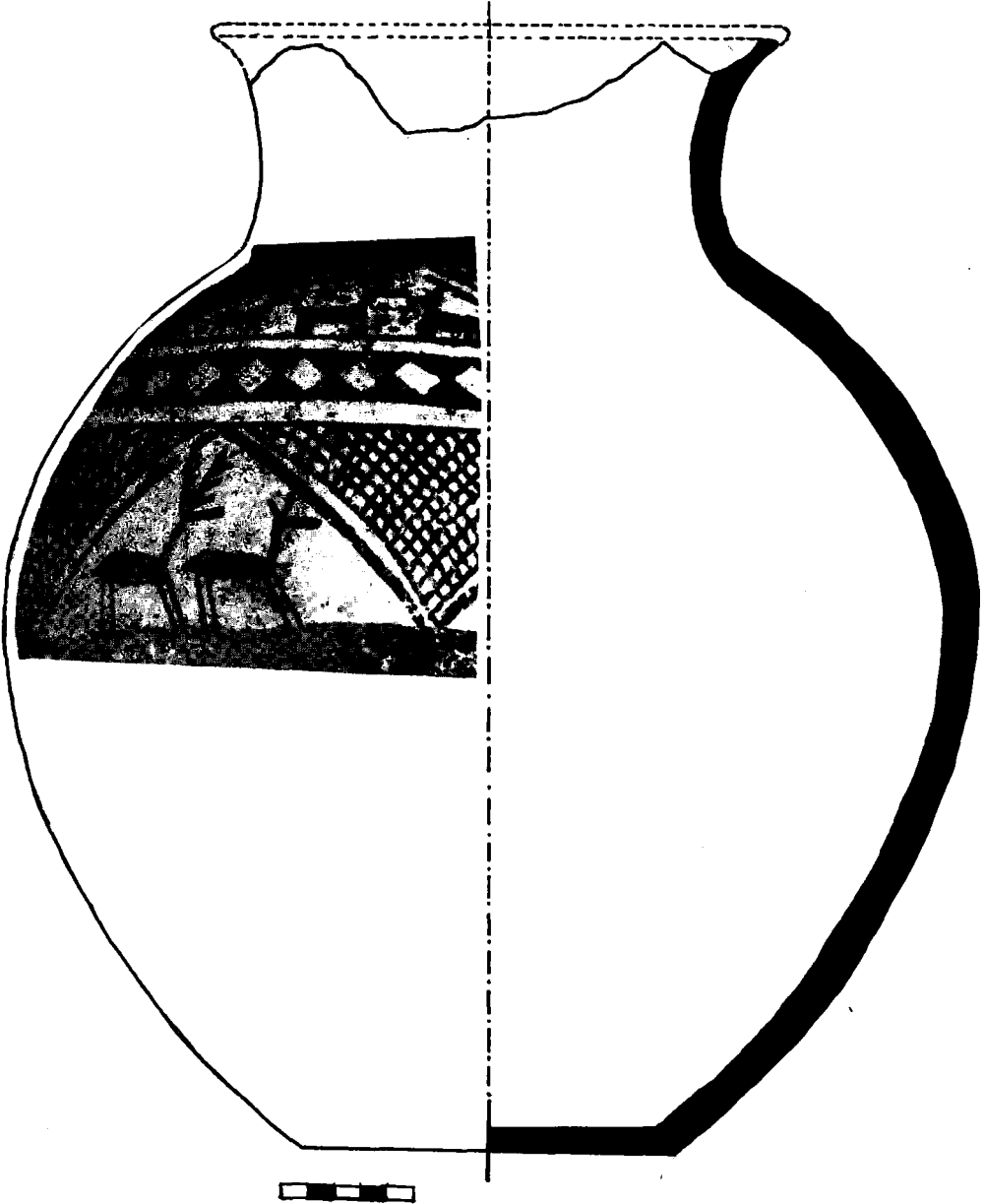

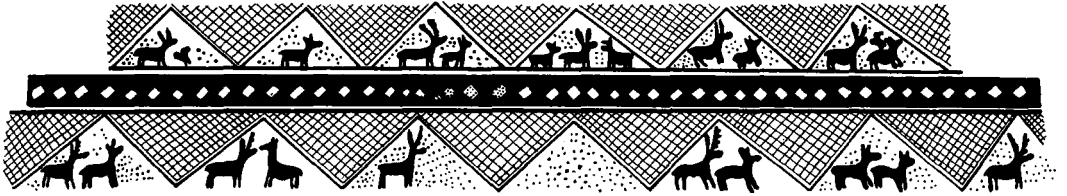
Resim 2: Sarıveli Köyü ve Güneyindeki «Tepe»

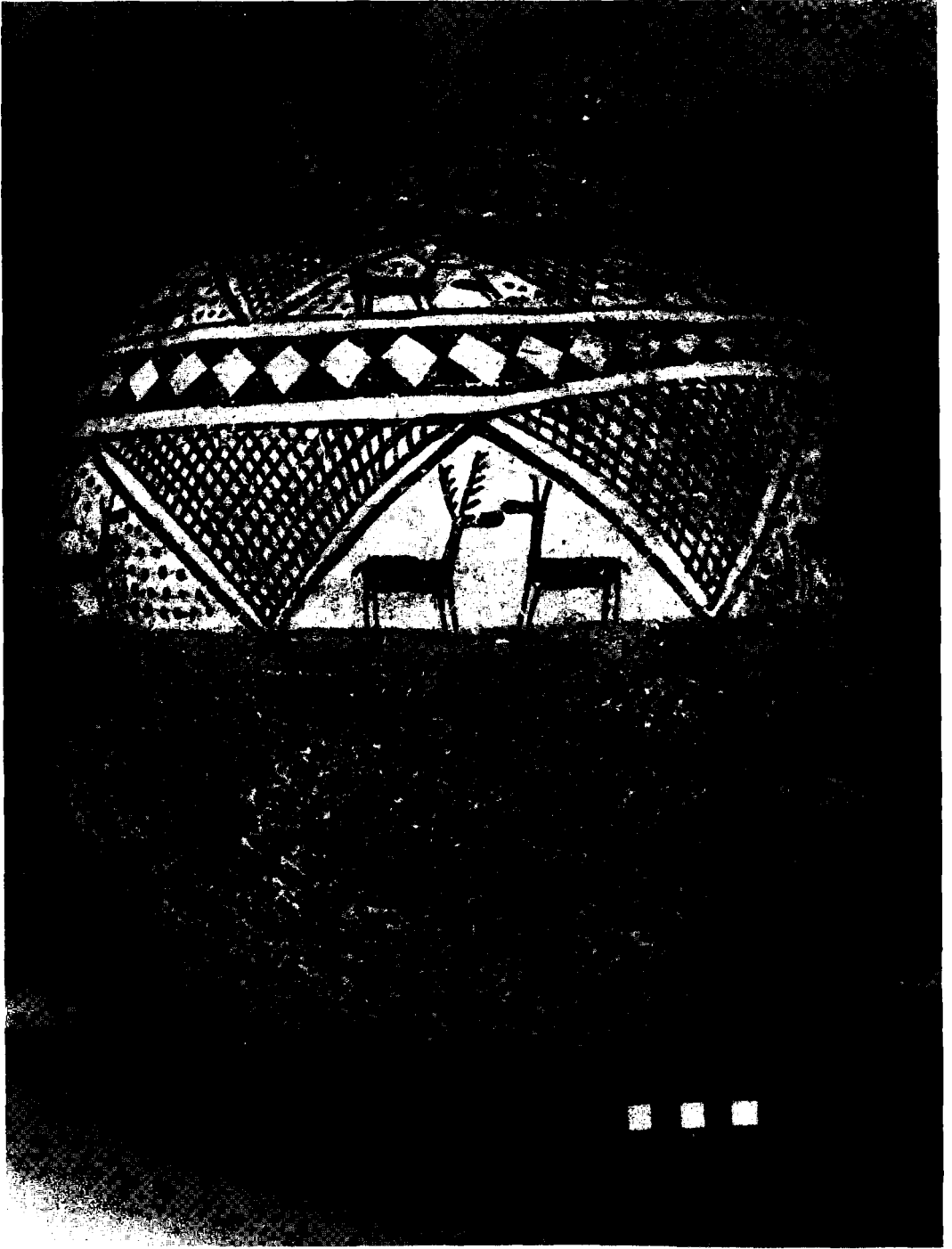
Resim 3: Sarıveli tepesi ve köyün genel görünüşü

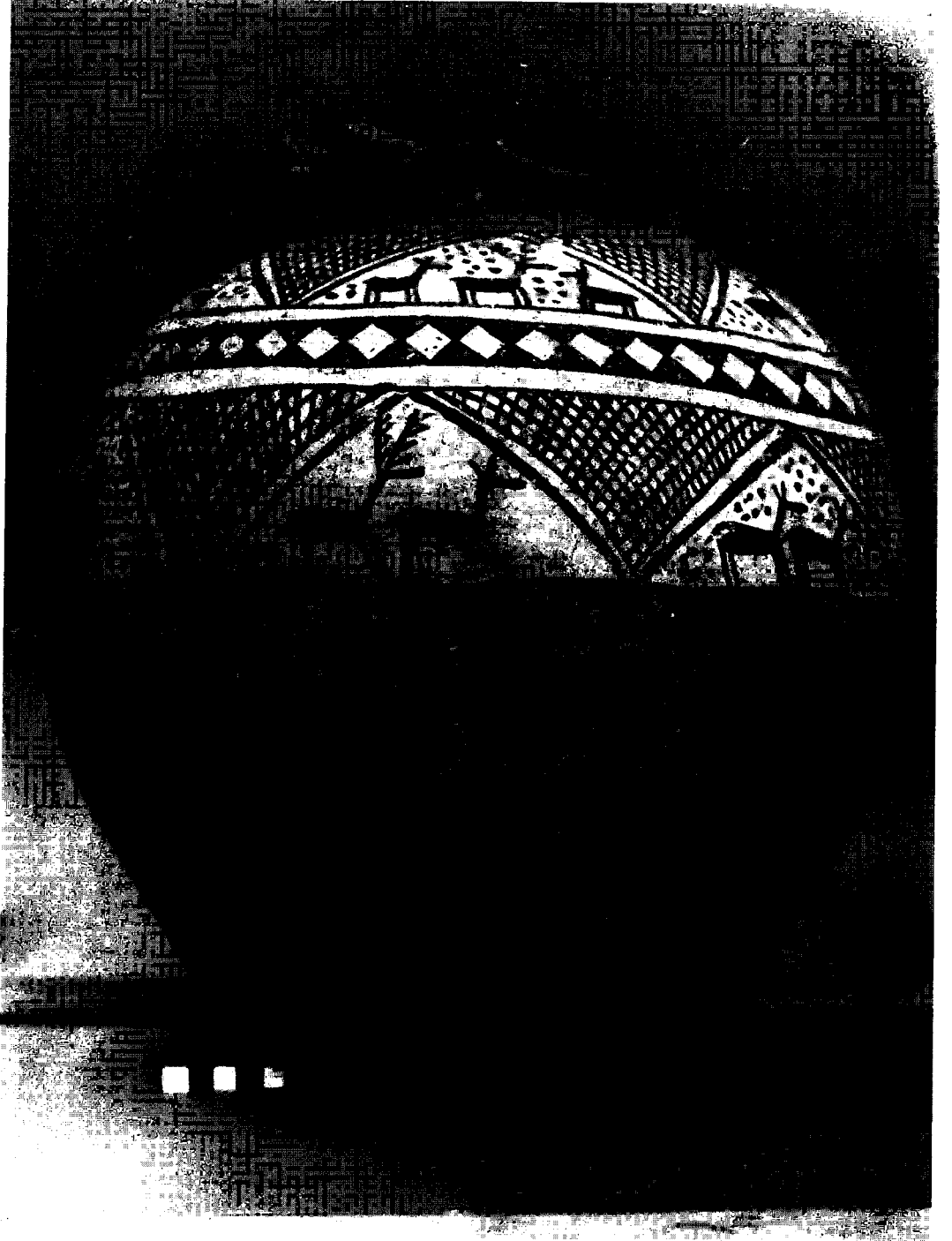
Resim 4: Hıms, Sarıvell'de bulunan boyalı çömlek

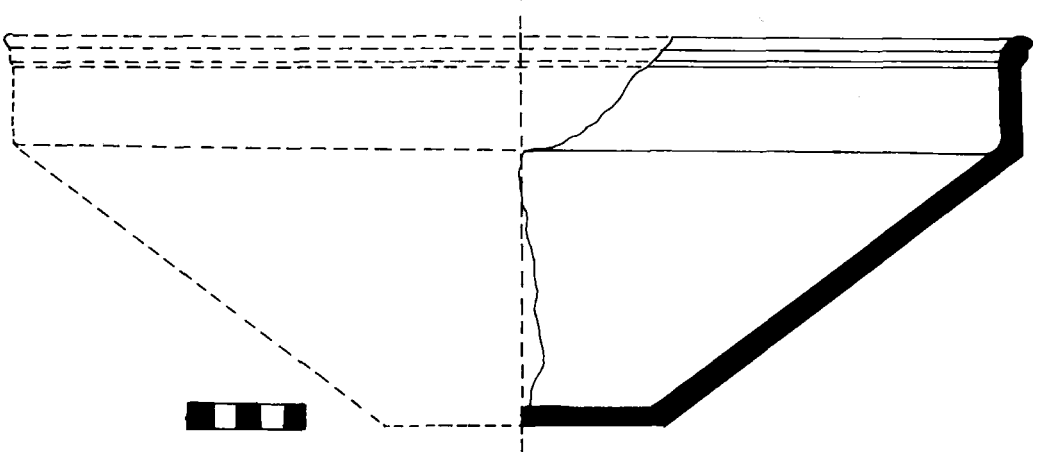
Resim 7: Sarıvell Çömleğinin üzerindeki bantların açılması

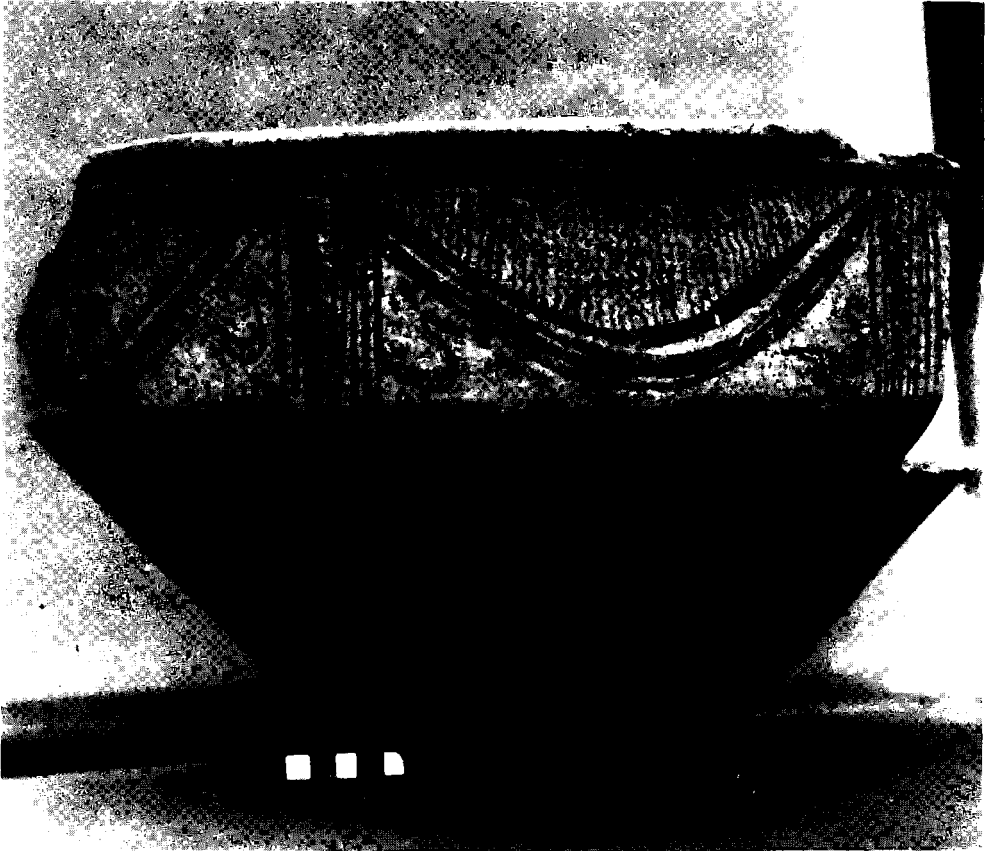
Resim 5: Sarıvell'de bulunan boyalı çömlek

Resim 6: Sarıveli'de bulunan boyalı çömek.

Resim 8: Sarıveli'de bulunan boyalı yayvan kap.

Resim 9: Sarıveli'de bulunan boyalı yayvan kap.

LIDAR HÖYÜK 1981

Prof. Dr. Harald Hauptmann

Die Ausgrabungen des Institutes auf dem Lidar Höyük, der an einem Seitenarm des Euphrat im Bezirk Bozova der Provinz Urfa liegt, waren 1979 innerhalb des «Unteren Euphrat-Projektes» begonnen worden. Die dritte Kampagne, die wieder durch die Deutsche Forschungsgemeinschaft unterstützt und mit der großzügig erteilten Genehmigung der Generaldirektion für Altertümer und Museen ermöglicht worden war, dauerte vom 19. August bis 12. November. Neben ihren beiden Vertretern, Fräulein Fatma Karacaoğlu (Ankara) und Herrn İsmail Karamut (Konya), die die Grabung förderten, ist auch der Direktion des Museums Urfa, Herrn Adnan Mısır, zu danken.

In den beiden ersten Kampagnen waren die Arbeiten auf das 120 zu 150 m große Hügelplateau und die Abhänge konzentriert. Lediglich in F/G 33/34 war eine Flächengrabung begonnen worden. In diesem Jahr sollte auch die nächste Umgebung des zentralen Hügels in die Untersuchungen einbezogen werden (Abb. 1).

1. Einen großen Raum nahmen wieder die Arbeiten in den mittelalterlichen Bauschichten in O/R 44/45 in Anspruch. Für die Anlage der ältesten Phasen von Schicht 1 war die Führung der Befestigungsmauer bestimmend (1 c-d). Zu ihr verlief in einem Abstand von 16-17 m eine nur 1,50 m breite Gasse. Dazwischen liegt ein 16,50 zu 11,00 m großer Hauskomplex. Auf die Befestigungsmauer stoßen vier schmale Kammern, an die 4 um einen

Hof gruppierte Räume von 6 zu 6 m bzw. 5 zu 5 m anschließen. Für die 4 Hauptphasen umfassende hochmittelalterliche Bebauung ergibt sich nach reichen Münzfunden ein Zeitraum von höchstens 100 Jahren, der von der Mitte des 13. Jahrh. bis in die 1. Hälfte des 12. Jahrh. reicht. Die erheblichen Ablagerungen von 2,20 m spiegeln die unstabilen politischen Verhältnisse am mittleren Euphrat wider.

Die darunterliegende Schicht 2 ist durch über 100 Gruben so zerstört worden, daß für ihre Bebauung kein zusammenhängendes Bild gewonnen werden konnte. Neben Mauerresten wurden 15 Kuppelöfen des mittelalterlichen Typs beobachtet. In den in Schicht 2 verfolgten Brandspuren dürften sich die Auseinandersetzungen des 10./11. Jahrh. zwischen islamischen Omayyaden, Ayyubiden, Artukiden und Seldschuken mit Byzantinern und Franken um den Besitz der Euphratebene niedergeschlagen haben.

Schicht 3 sind Reste eines größeren, um einen Hof angeordneten Baues zuzurechnen, die in einer Ausdehnung von 20 zu 18 m freigelegt wurden. Der südliche Flügel zeigt drei große Räume (6 : 4 m), während die im Westteil liegenden Räume bis 9 m lang sind. Gegenüber der kleinteiligen Bebauung der Schicht 1 weist dieses byzantinische Gebäude des 4.-7. Jahrh. eine großzügigere Anlage aus.

Die durch mittelalterliche Gruben gestörte Schicht 4 ließ sich in 4 Bauphasen unterteilen. Auf eine 2,50 m breite Straße stieß ein 18 zu 18 m großer Hauskomplex, der aus 3 Raumgruppen bestand. Vor allem die jüngste Bauphase ergab zahlreiche Beispiele der römischen feinen roten Keramik wie in Samaria-Sebaste oder Tarsus und terra sigillata. Münzen, darunter kommagenische Prägungen, datieren diese Schicht in das 1. Jahrh. v. Chr.

- II. Bebauung römischer und hellenistischer Zeit konnte am Nordhang in den Flächen F 44 und H 39/40 untersucht werden. Unter der frühkaiserzeitlichen Schicht 4 wurde Schicht 5 erreicht, die wiederum mehrere Bauzustände umfaßte (Abb. 2). Ein Raum wies im Innern vier Dachstützen auf, von denen zwei aus einfachen Steinsetzungen bestanden. Die beiden anderen stellten wiederverwendete Torus-Basen dar, wie sie aus Arsaméa bekannt sind. Die in dieser Schicht geborgene Keramik umfaßte lokale «pergamenische» Töpferei und dunkel gefirnißte Schalen

des 2. / 1. Jahrh. v. Chr. Außer hellenistischen Lampen und Terrakottafragmenten wurde unter den Münzen auch die Münze eines kammagenischen Herrschers (Antiochos I) gefunden.

- III. Am Nordhang war in den Quadraten F - C 44 mit einer stufenförmig geführten Grabung begonnen worden, um die über 30 m mächtige, bis in das Chalkolithikum reichende Stratigraphie zu klären. Stufe 3 ergab in den eisenzeitlichen Ablagerungen des 7. Jahrh. v. Chr. in Schicht 10 ein 6,50 zu 4,50 m großes Haus mit einem abgetrennten kleinen Gelaß, Herdstelle und einfachem Kochherd (Abb. 3). Auf Stufe 4 kamen die über 1 m hoch erhaltenen Lehmziegelmauern eines großen Gebäudes mit zwei weißverputzten Räumen zum Vorschein. Nach Keramikfunden datiert diese Bauschicht in die mittlere Bronzezeit. Frühbronzezeitliche Bauschichten mit 3 übereinanderliegenden Einraumhäusern wurden auf Stufe 5 in C 44 aufgedeckt. Ein Haus mit 0,48 m breiten auf hohem Steinsockel errichteten Lehmziegelmauern war innen 2,50 m breit. Die helltonige Keramik gehört der älteren Frühbronzezeit an. Die mit roter Bemalung verzierten Fußgefäße erinnern an die Gefäßmalerei des Malatya-Gebietes.
- IV. Auf der Westterrasse wurde in F/G 33/34 am Steilabbruch zum Euphrat die dritte frühbronzezeitliche Bauschicht untersucht. Das darin angetroffene Haus besteht aus einer 4,5 m langen und 2,0 m breiten Kammer im Osten und einem 4,0 zu 4,0 m großen Raum im Westen. Die darin gefundene Keramik datiert in die gleiche Phase der Frühbronzezeit I wie in der Fläche C 44.
- V. Auf einer südlich des engeren Siedlungsbereiches liegenden flachen Erhebung wies eine starke Konzentration spätfürhbronzezeitlicher Gefäßfragmente auf eine ausgedehnte Siedlung hin, die durch eine Kette von Schnitten auf eine Länge von 50 m untersucht wurde (Abb. 4). Unter zerstörten mittelalterlichen Hausresten und neuzeitlichen Bestattungen kam ein größerer frühbronzezeitlicher Töpferproduktionsbereich zum Vorschein. Auf der höchsten Erhebung lagen in W 26/27 drei nebeneinander angeordnete Brennöfen der Hufeisenform (Abb. 5). Sie bestanden aus zwei durch einen Mittelsteg voreinander getrennten Feuerungskammern, die ursprünglich kuppel- oder tonnenförmig überwölbt waren und von der tieferliegenden Ostseite beschickt wurden. Auf der entgegengesetzten Seite liefen die Kammern in einer röhrenförmigen, für die Luftzufuhr bestimmten Öffnung aus. Die gleichgroßen Öfen waren 5,0 m lang und bis zu 2,5 m

breit. Die durch Versinterung hart gewordenen abfallenden Hänge der Kuppe waren durch mächtigen Keramikabfall, darunter auch Fehlbrände, bedeckt. Im Süden schloß sich in V 26 eine Batterie von 5 Öfen an, von denen einer die Hufeisenform besaß und die anderen aus 2,6 - 3,4 m langen tonnenförmigen Kammern bestanden.

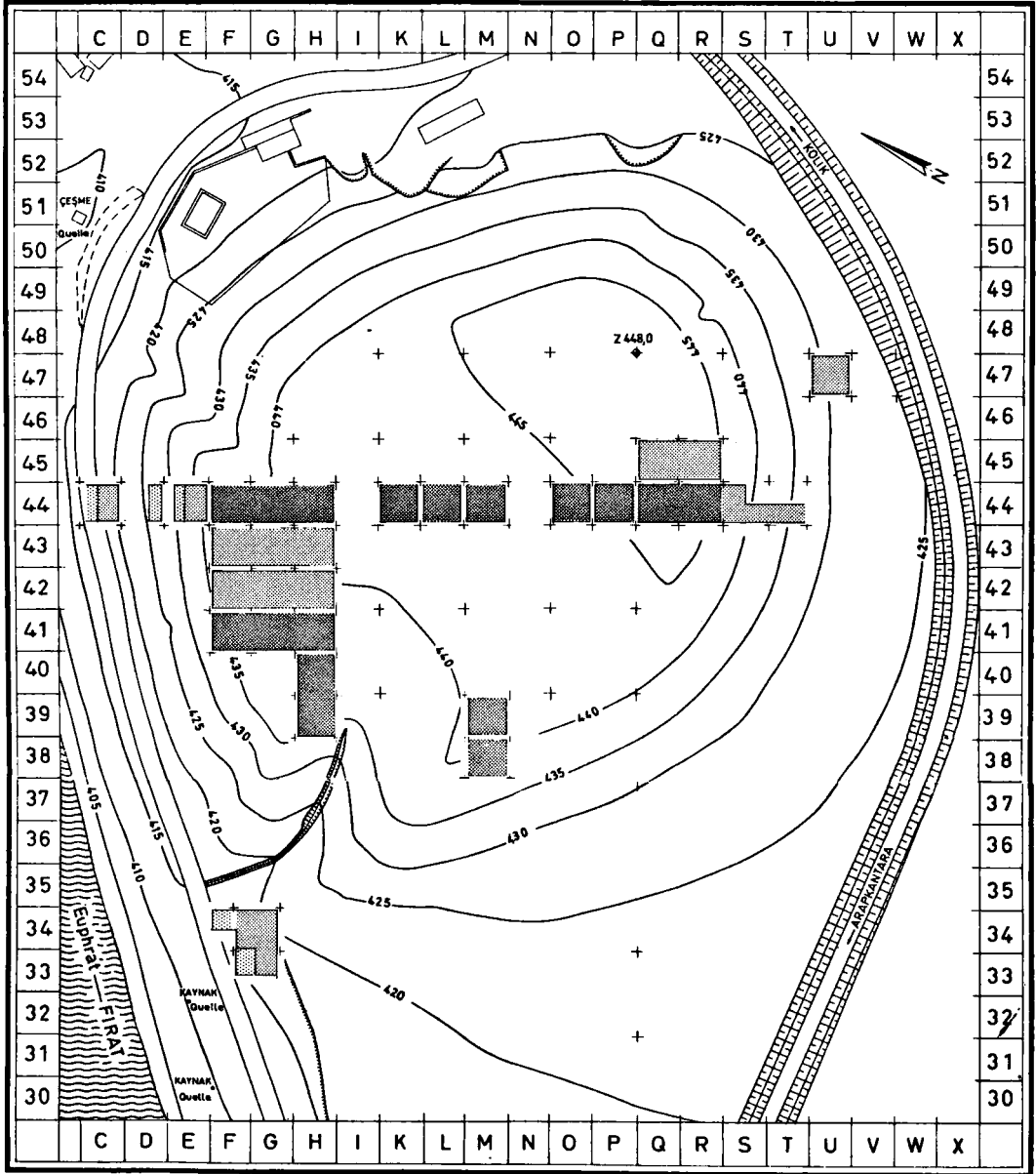
Einer älteren Phase gehörte ein Töpferofen eines anderen Typs an (Abb. 6). Die beiden durch einen Mittelsteg geteilten Feuerungskammern waren hier durch eine Lochtenne von der Brennkammer getrennt. Der rechteckige, podestartig erhöhte Unterbau war 3,2 m breit und 3,7 m lang. Diese drei verschiedenen Töpferöfen repräsentieren die im Alten Orient üblichen Formen, die bisher jedoch noch nicht in einem Produktionsbereich zusammen angetroffen worden waren. Nach den Funden zu schließen, dienten sie zum Brennen verschiedener Töpferzeugnisse. In den einfacheren Öfen der U-Form wurden große Gefäße des sog. «syrischen Barock» gebrannt, während im großen Töpferofen besonders feine Schalen, Becher und Flaschen der helltonigen einfachen und metallischen Keramik (FB IV) sowie auch anthropomorphe und zoomorphe Terrakotten gefertigt wurden.

VI. Nekropolen :

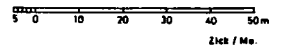
In der Nähe des in F/G 33/34 erfaßten frühbronzezeitlichen Hauses wurden mehrere in Gefäßen niedergelegte Kinderbestattungen und ein kleines Kistengrab gefunden. Von besonderer Bedeutung war jedoch die Freilegung zweier 2,50 zu 1,50 m großer Kammergräber (Abb. 7-10), die sich in ihrer Form in eine Gruppe verwandter Grabtypen Nordsyriens einreihen (z.B. Tell Hadidi, Tawi, Kirişkal). Die beiden von Südwesten nach Nordosten ausgerichteten Gräber besaßen im Südwesten eine gegeneinander versetzte Fassade. Der Zugang zu den beiden mit großen Steinen abgedeckten Kammern war durch je eine große Steinplatte verschlossen. Im Dromos davor fanden sich sekundär aufgehäufte Skeletteile mit den Gefäßbeigaben der ursprünglichen Bestattungen. Jede der Kammern barg im vorderen Teil einen auf der rechten Seite liegenden, wohl weiblichen Hocker, der mit dem Kopf im Osten niedergelegt war (Abb. 10). In die hintere Hälfte des Raumes waren Reste älterer Bestattungen samt ihren Beigaben geschoben worden. Mit den Funden aus dem Dromos waren 200 Gefäße, 12 Bronzenadeln mit geschlitztem

Schaft und zahlreiche Perlen geborgen worden. Insgesamt fanden sich Reste von 25 Individuen, die von einer wiederholten Belegung der beiden Grabkammern zeugen. Auf Grund der verschiedenen Gefäßhäufungen ließ sich ein zeitlicher Unterschied in der charakteristischen FD III-Keramik erkennen (vgl. Hypogäum von Til Barsip). Als Musterung besitzen Schalen, Becher, Flaschen und Fußgefäße auch horizontale Rillen, Streifenbemalung oder Spiralglättung (Abb. 12). Darunter sind auch Beispiele der metallischen grauen Gattung und schwarzpolierte Flaschen. Zwei Gefäßständer tragen weiß inkrustierten Ritzdekor (Amuq I).

Östlich des Dorfes Lidar liegt im Bereich der auslaufenden antiken Siedlungsterrasse eine zweite Nekropole, die ebenfalls in das 3. Jahrht. v.Chr. datiert. Hier wurden bisher 27 Kistengräber untersucht, die von Nordosten nach Südwesten ausgerichtet waren (Abb. 12). Die aus großen, sorgfältig behauenen Steinplatten verfugten Kisten waren durch eine Platte und kleinere Steinen verschlossen. Auch der Grabboden war durch einen oder mehrere flache Steine ausgelegt. Die größeren Gräber waren bis zu 1,60 m lang und 0,99 m breit, die kleineren 0,60 m lang und 0,45 m breit. Im Gegensatz zu den Kammergräbern aus F/G 33/34 waren die Skelette bis auf wenige Reste vergangen. Üblich war die Hockerbestattung, bei der der Schädel im Nordosten zu liegen kam. Wie dort waren auch hier die Steinkisten wiederholt belegt worden. Skelettreste älterer Bestattungen waren mit ihren Beigaben außerhalb der Gräber aufgeschichtet oder auch nur verstreut. Für die Mehrzahl der Gräber sind handgemachte Fußpokale charakteristisch, die meist violettrot bemalt sind (Abb. 13). Sie sind in den älteren frühbronzezeitlichen Schichten des Lidar Höyük vertreten und aus FD II-Zusammenhang auch in Tell Braq, Germayir und Tell Chuera bekannt. Hinzu kamen noch einfache helltonige Schalen, Becher und Flaschen. Die jüngeren Gräber enthielten Gefäße mit horizontaler Streifenbemalung oder Spiralglättung wie in den beiden Kammergräbern von F/G 33/34 und in der Nekropole von Titriş. Durch Entsprechungen im Hypogäum von Til Barsip und in den Gräberfeldern des mittleren Euphratgebietes wie von Tell Hadidi und Halawa sind diese Gräber der letzten Phase der Frühbronzezeit (FB IV) zuzuordnen.

LIDAR HÖYÜK 1981

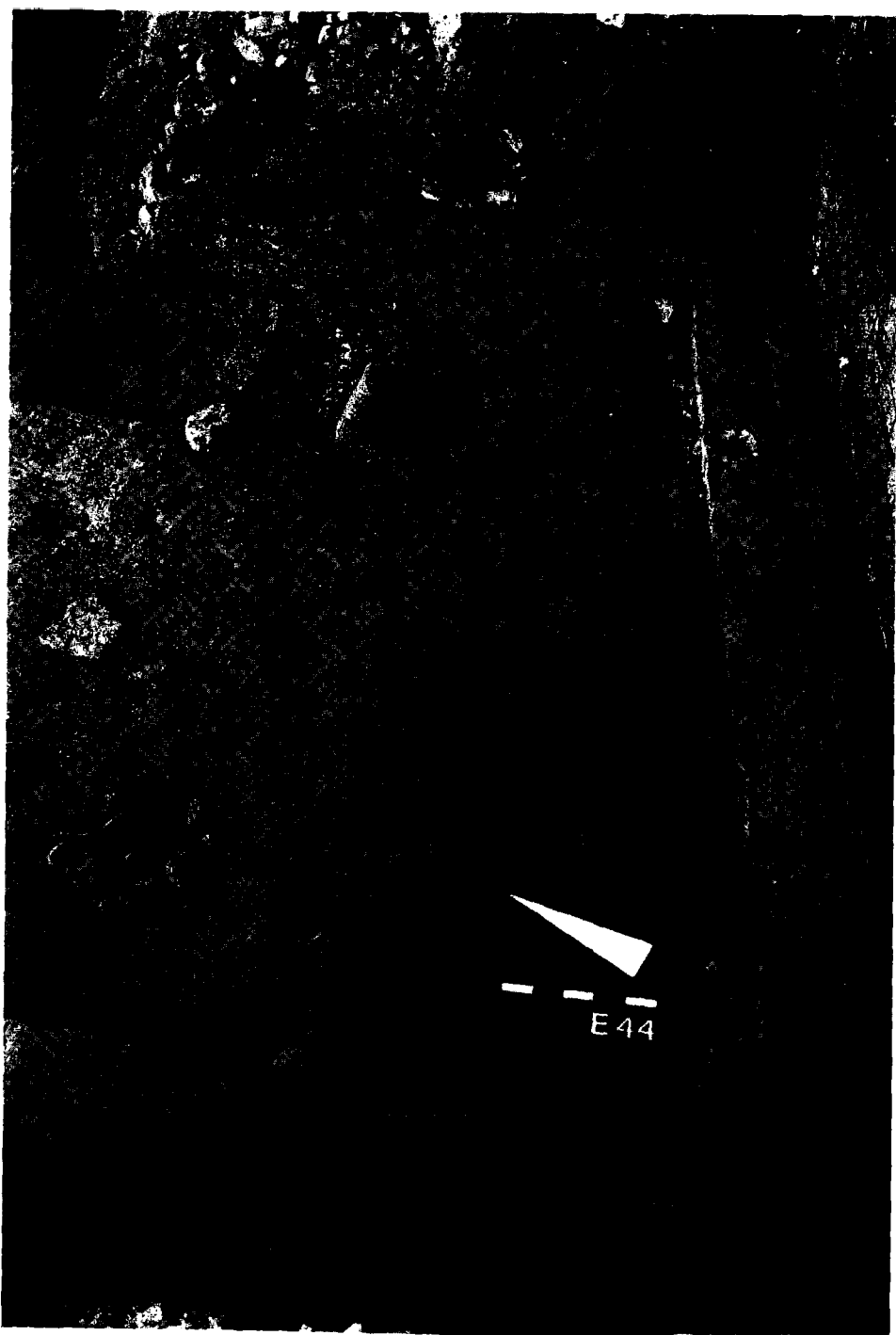

Resim 1: Lidar Höyük, topographischer plan.

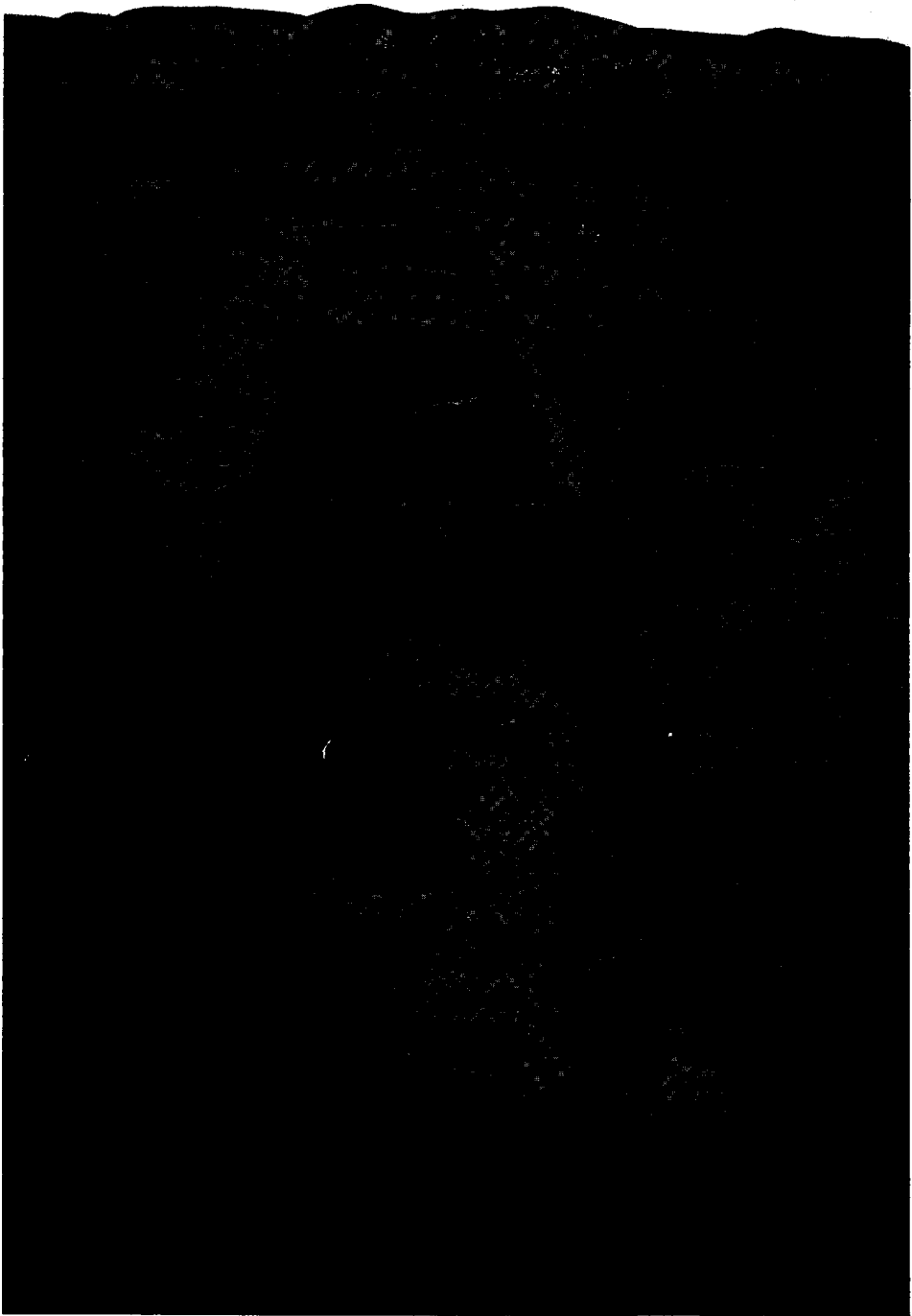

Resim 2: H 39/40 Schicht 5, hellenistisch.

Resim 3: E 44. Schicht 10, Eisenzeit

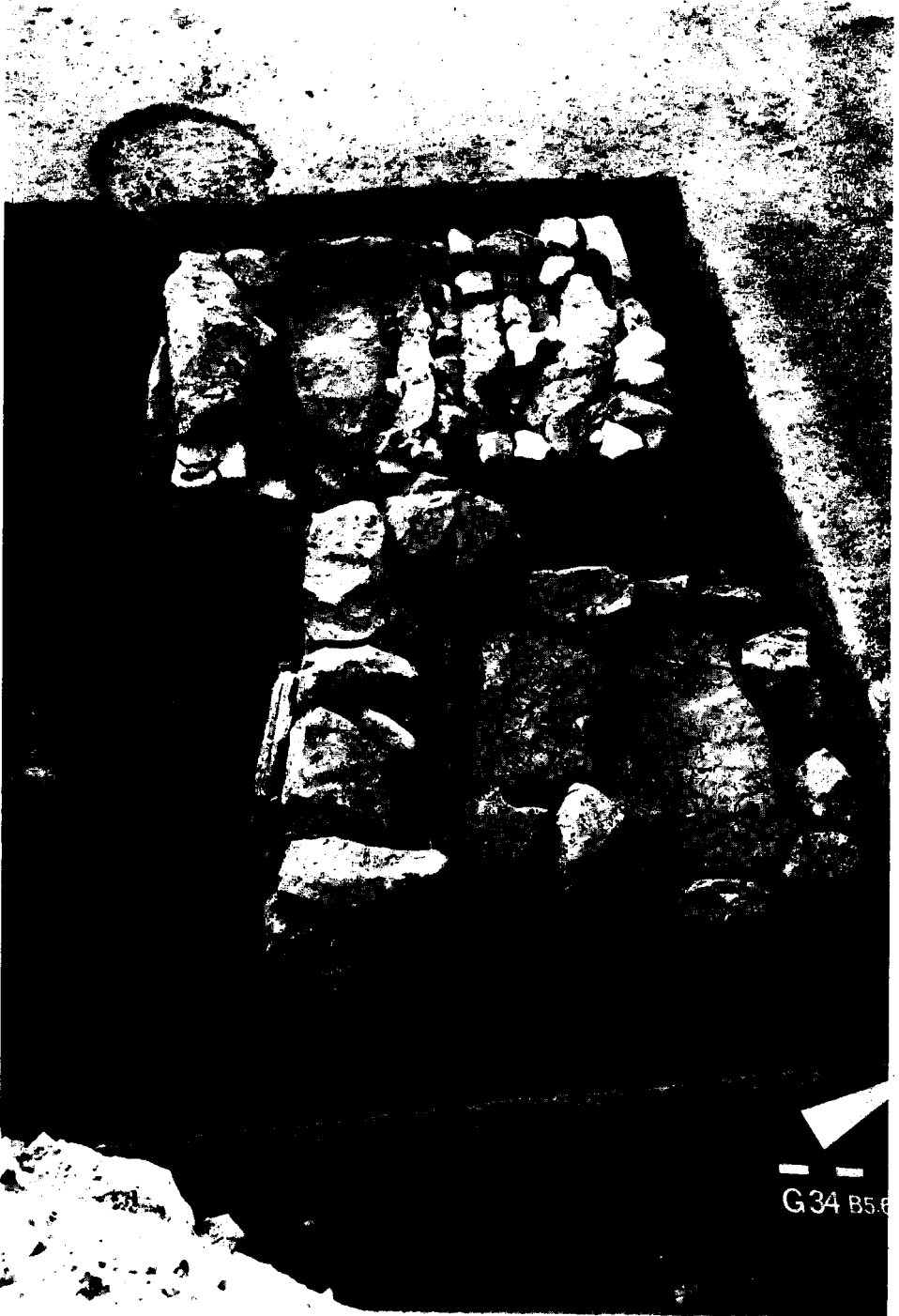
Resim 4: Töpferviertel. Frühe Bronzezeit.

Resim 5: W 26/27. Töpferöfen. Frühe Bronzezeit.

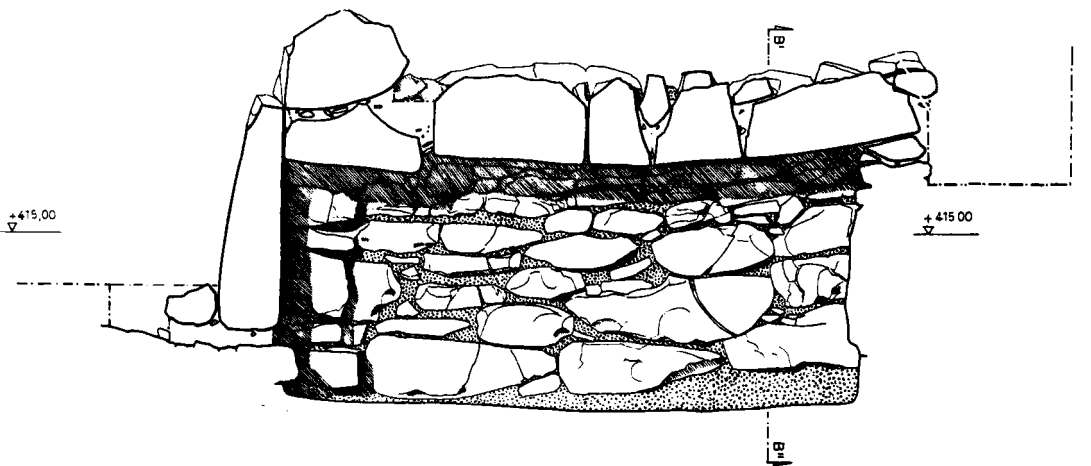
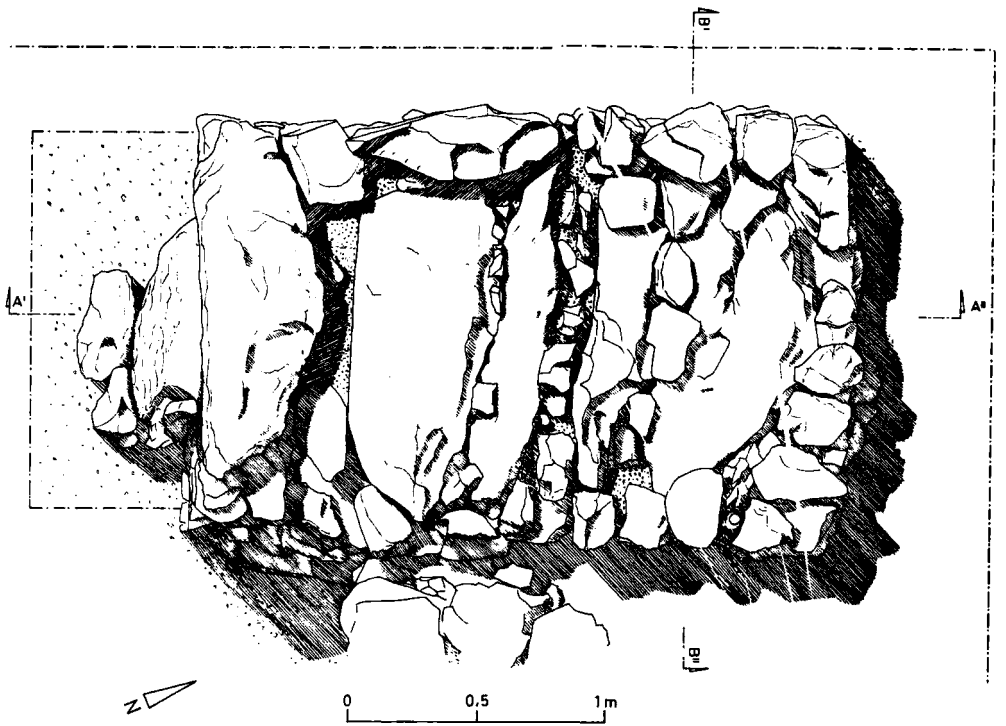
Resim 6: U 26. Töpferofen. Frühe Bronzezeit.

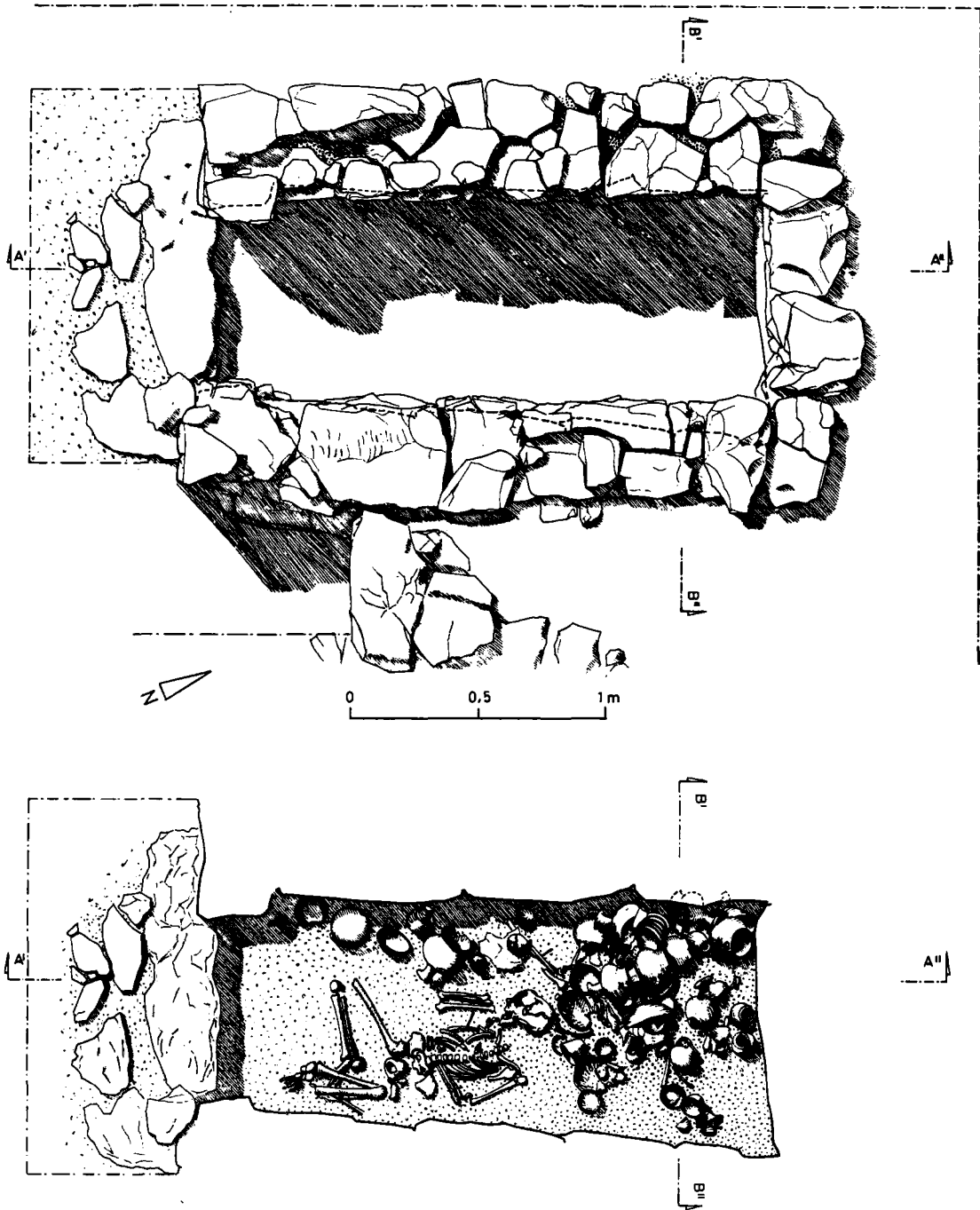
Resim 7: G 34. Kammergräber. Frühe Bronzezeit.

Resim 8: G 34. Kammergrab (6), Ausschnitt.

Resim 9: G 34. Kammergrab (5), Planausschnitt.

Resim 10: G. 34. Kammergrab (5), mit Hockerbestattung.

Resim 11: Lidar-Ost. Nekropole (Ausschnitt).

Resim 12: G 34. Kammergrab (6), bemalte Gefäße.

Resim 13: Lidar-Ost. nekropole. Frühbronzezeitliche Keramik.

KİMİSTENE'DEN YAZITLAR*

İsmail KAYGUSUZ

Kimistene yerleşmesi (Deresamail köyü)⁽¹⁾, Bithynia ve Paphlagonia'nın sınır kenti olan Hadrianoupolis⁽²⁾ (Çankırı iline bağlı Eskipazar ilçe)'in 3-4 km. kuzeydoğusundadır. Antik kalıntı, güney ve batı eteklerine iki mahalle halinde kurulmuş olan Deresamail köyü top-

* Bu yazıtları buldukları yerlerde, birlikte dolaşarak, tek tek gösteren ve bana her türlü yardımda bulunan Tamuşlar köyünden dostum İsmail Özkök'e en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

- (1) Kimistene adı ilk kez 1901 yılında bu bölgeyi ziyaret eden G. Mendel tarafından saptanmıştır; bkz. nr. 3. Bu sunu yazıtında geçen Kimistenos adına dayanılarak, A. H. M. Jones'un «The Cities of the Eastern Roman Provinces (Doğu Roma Eyaletlerinin Kentleri)» isimli kitabının 1971 baskısının 418. sayfasında, Strabon'da geçen Kimistene (Κιμιστηνή) : Strab. 562 40, 41) olduğu ileri sürülmektedir. Strabon'un tanımladığı Kimistene Hyparkhia'sı Olgassys (İlgaz) dağlarının eteklerinde bulunmaktadır. Bu iki bölge arasında 100 km. den fazla uzaklık vardır. Kaldı ki ayrıca Strabon's Geographica'nın ilk basımlarından olan Isaac Casaubon tekstindeki Κιμιστηνή nin de yanlışlığı anlaşılabilir olarak Κιμιστηνή olarak düzeltilmiştir.
- (2) Hadrianoupolis (Eski Viranşehir, şimdi Eskipazar) hakkında geniş bilgi için bkz. G. Mendel, BCH 25 (1901) s. 5-10 ve D. Magie, Roman Rule In Asia Minor I, Princeton 1950 s. 433-434 ve 614; krş. L. Robert, Villes d'Asie Mineure² 361 dpt. 6.

rakları içerisinde ve aşağı yukarı 200-250 m. yüksekliğindeki bir tepe üzerindedir. Bu bölgede bulmuş olduğumuz grekçe yazıtlar ve daha önce görülmüş olanlarla topraküstü kalıntılardan anlaşıldığına göre yerleşme oldukça büyük sayılabilir. Eldeki veriler burasının bir Polis (kent) olabileceğini henüz göstermese bile, Kome (köy) düzeyinden yüksek olduğu kuşku götürmez. Aşağıdaki yazıtlar Kimistene ve buraya bağlı olduğunu sandığımız Endeiron (Emrodere)'da bulunmuştur.

1) Caracalla'yı onurlandıran yazıt

Antik alandaki bir tarlada ve gri mermerden bir heykel kaidesi. Alt taban tamamıyla kırık. Üst tabanda ayak izleri var. Y. 1,50 m. G. 0,60 m. Harfler apicesli ve ligaturalı H. Y. 0,015-0,02 m. 0,04 m. Karakteristik harfler : Θ Η Μ Σ Σ Res. 1,2

Ἀγαθῆι τύχηι

[Αὐτοκρα]τορα Καίσαρ[α]

[Μ(ἄρκιον) Α]ῦρηλιον Ἀντωνεῖνον

[Αῦ]γουστον Σεβαστόν

[οἱ] γεραιοὶ καὶ ὁ δῆμος

Κιμιστηνῶν

Çevirisi : Uğurlu olsun!

Kimistene halk ve yaşlılar meclisi,
İmparator Kayser Marcus Aurelius Antoninus Augustus-Sebastos'u (heykeli-
ni dikerek onurlandırdılar).

Yazıt, Caracalla'nın tek başına hüküm sürdüğü yıllara (212-217) ait olsa gerektir.

S.4 Αῦγουστον Σεβαστόν : Caracalla için aynı unvan bir kez de Sarmatia Olbia'sında bulunan bir onur yazıtında (IGR I, s. 280) geçmektedir. İsmi Latince ve Grekçesinin aynı anda kullanılması nedeni açık değil. Aynı duruma Caracalla'nın babası Septimius Severus'un onuruna dikilmiş bir yazıtta (MAMA IV, s. 41 Nr. 125) da rastlıyoruz.

2) Diocletianus için onur yazıtı

Aynı tarlada. Yerel gri mermerden. Yazıtın büyük çoğunluğu kırıktır. Y. 0,70 m. G. 0,32 m. D. 0,57 m. H. Y. 0,035 m. Res. 3.

[Ἄγα]θηι τύχ[ηι]
Αὐτοκράτο[ρα Καίσαρα Γ(άιον) Αὐρ]
ἠλιον Οὐ[αλέριον Διοκ-]
λητιανὸν [Εὐσεβῆ Εὐτυ-]
χη Σ[εβαστὸν καὶ ὕπα-]
το[ν το - - - δημαρχικῆς ἐξ-]
ο[υσίας το - - - -]

Uğurlu olsun!

Çevirisi : İmparator Kayser Gaius Aurelius
Valerius Diocletianus'u, dindar ve
bahtlı Augustus'u; konsüllüğünün
-inci, hükümdarlığının- inci
yılında onurlandırdılar.

Bu yazıtı Diocletianus (284-305) onuruna hazırlatan yine Kimis-
tene halkı olsa gerektir⁽³⁾.

3) Zeus Kimistenos'a sunu

Yerleşme alanının kuzeydoğusunda bir giriş kapısı gibi duran ka-
ya geçidini oluşturan kayalardan, girerken soldakinin üzerinde bulun-
maktadır. Tabula Ansata içerisinde. Ansalara birer yaprak motifi çi-
zilmiş. İlk satır Tabula dışına taşmış durumda. Yazıt ilk kez G. Men-
del tarafından görülüp yayınlanmış (BCH 25 (1901) nr. 161a).

Res. 4.

Ἄγαθῆι τύχη
Διὶ Κιμιστηνῶ
Ἄλβος Προκλουῦ
ἀνέθηκα.

Çevirisi : İyi talihle!
(Bunu) ben Proclus oğlu
Albus, Zeus Kimistenos'a
adak olarak sundum.

(3) Bu imparatorun sıfatları, birinci ve ikinci konsüllüğü ve tribunicia potestas (= δημαρχικῆς ἐξουσίας) ıığı için bkz. G. E. Bean, JRC s. 20-21 nr. 25; krş. Dessau, ILS I nr. 633, 639, 640.

Zeus Kimistenos, bu yerleşmenin koruyucu tanrısı olduğu anlaşılmaktadır. Zeus'un bu yerel epitheton (sıfat)un Dacia'da bulunmuş bir grekçe ve iki latince sunu yazıtlarında geçmesi;⁽⁴⁾ bu tanrının tapınç alanının genişlemiş olduğunu gösterdiği gibi, Kimistenelilerin bu bölgelere göç etmiş olduklarının en önemli kanıtı sayılabilir.

4) Demeter ve Kore tapınağı yazıtı

Antik alanın Sandikkaya adındaki bir tepeciğı üzerinde bulunan kaya üzerinde. Yazıt Tabula Ansata içerisinde. Ansa'ları kısmen aşınmış durumda olan Tabulanın genişliğı 0,58 m. yüksekliğı 0,39 m. dir. H. Y. 0,01-0,04 m. Yazıt F. K. Dörner tarafından 1963 yılında yayınlanmıştır⁽⁵⁾.

Res. 4

'Αγαθῆ τύχῃ θεα-
[ῦς] Δημητρὶ καὶ Κόρῃ
. ΛΙΙΟC 'Αλεξάνδρου ἰ-
κέτης κατὰ κελευ-
σιν τῶν θεῶν τὸν τε-
νάον καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἀ-
γάλματα σὺν τῷ προ-
νάῳ ἀνέστησεν ἐκ
τῶν ἰδίων κώμης Ἐν-
δείρων. Ἔτους σα΄ .

Çevirisi : Uğurlu olsun!

Tanrıça Demeter ve Kore için; pronaos'u ile birlikte bu tapınağı ve içindeki heykelleri, tanrıların emri üzerine, Aleksandros oğlu yalvarıcı. LIOS Endeiron köyünün olanaklarıyla dikti. Yıl: 201

(4) Bkz. C. Daicoviciu, Dacia VII-VIII (1937-1940) 301 nr. 8 ve Dacia'da Apulum'da bulunmuş iki Latince sunu yazıtı için bkz. Latumus XXII (1963) 69; krs. J. ve L. Robert, BulleEp. 1943, nr. 43 ve Schwabl, RE 10 A 323 vd.

(5) F. K. Dörner, Vorbericht über eine Reise in Bithynien und im Bithynisch-Paphlagonischen Grenzgebiet 1962, Anzeiger d. Österr. Akad. d. Wiss. 1963, s. 138-139.

1 ve 2. satırları Dörner, Ἁγασθῆ τύχη θε/αἰ'ς Δῆμητροι şeklinde vermektedir.

S. 3. ΙΑΙΟC : [Ἁ]λλος (Dörner'e göre) veya [Α]λλος (bkz. aşğ. nr. 16) olabilir. Bu gün, yazıtın bulunduğu tepeliğin kuzey-batı eteğindeki tarlalarda mimari parçaları (Lev. XII, Res. 24, 25) ve pronaos'unun ilk basamakları (Lev. XII, Res. 23) görülen tapınak kompleksini bir yalvarıcı (ἰκέτης, ὁ), tanrıların emirleri gereğince aracılık yaparak, yerleşmeye bağlı Endeiron köyünün maddi olanaklarıyla yaptırılmasını sağlamıştır. Adı son satırlarda Endeiron (κόμης Ἐν/δεῖρων) olarak geçen bu köy yerleşmesini, antik alanın 700-800 m. kuzeydoğusunda ve vadinin girişindeki Emrodere (Tarmışlar köyü muhtarlığına bağlı bir mahalle) ile eşleştirmek istiyoruz. Yani 5,8 ve 14 nr.lı yazıtların bulunduğu bu yerin adının Endeiron'dan bozularak geldiğini düşünüyoruz. Ayrıca Kimistene'de Amastris'den (aşğ. nr. 7), Roma'dan (aşğ. nr. 6) gelmiş insanların yaşamış olduklarını gözönünde tutacak olursak; Endeiron köyünü kuranların Dalmatia'daki Drina ırmağının kuzeydoğusundaki Ἐνδερων (Lat. Enderrum: Ptolemaios III, XVII) bölgesinden gelmiş olduklarını düşündüğümüzü söyleyebiliriz.

S. 10 ἔτους σά : Yıl 201. İ.Ö. 5-6 yılları bölge Erası, yani Paphlagonia bölgesinin Roma imparatorluğuna katılış tarihi başlangıcı kabul edildiğine göre,⁽⁶⁾ tapınağın kuruluş tarihi 195-196 yılları olmaktadır.

5) Artemis Kratiane'ya adak sunağı

Emrodere (Endeiron)'de. Yerli gri mermerden. Alttan ve üstten silmeli ve düzgün profilli; üst köşelerden biri kırık. Libation çukuru-
nun yarısı sağlam kalmıştır. Arkasının düz oluşu, sunağın bir yere dayandığını göstermektedir. Y. 0,85 m. G. 0,55 m. D. 0,55 m. H. Y. 0,0,2-0,03 m. Karakteristik $\lambda \iota \sigma \phi \psi \omega$ harfleri 2. yüzyı-

Res. 6

lın sonları 3. yüzyılın başlarına konulabilir.

(6) Paphlagonia şehirleri Era'sının İ.Ö. 6: A. H. M. Jones, The Cities of the Eastern Roman Provinces, s. 167; İ.Ö. 6-5: D. Magie, Roman Rule in Asia Minor I-II, s. 465 ve 1238; İ.Ö. 7: E. Legrand, BCH, XXI, s. 100; Doublet, XIII, s. 306; Kubitschek «Aera» RE I, s. 652; Dessau, Ztschrft. Nüm. XXV, s. 335 ve İ.Ö. 7-4: W. M. Ramsay, The Historical Geography of Asia Minor, Amsterdam-1962 (tıpkı basım), s. 453.

[Ἄγαθῆ τ]ύχη
..ΚΙΑΣ Φρόντωνος ἐν προγ-
[όν]ων ἱερεὺς Ἀρτέμιδι Κρατιάν[η]
[ὑπ]ὲρ συνβίου καὶ τέκνων ἐν τῷ [ν]
[ἰδ]ίων εὐχῆς χάριν ἀνέστησα.

v a c a t

Ἄρῆστος ἐποίησε

Çevirisi : Uğurlu olsun!

Soydan gelme rahip olan ben
Phronton oğlu ..ΚΙΑΣ, (bu sunağı)
Artemis Kratiane için eşim ve
çocuklarım adına, kendi öz serve-
timden harcayarak adak olsun di-
ye diktim.

— K h r e s t o s y a p t ı —

S. 2

..ΚΙΑΣ : Ἄκλιας, Ἀρκλιας, Πικλιας, Νικλιας, Ὀκλιας κτλ. özel adlarından biri olabilir. Kesin olmamakla birlikte bu kişi Artemis Kratiane'nin rahibi olabilir. Tanrıça, Zeus Kimistenos gibi yerel bir epitheton ile tapınç görmektedir. Krateia Artemis'i betimi, Kratela (Gerede) basımlı bir Heliogabalos (218-222) parasında görülmekte;⁽⁷⁾ tanrıçanın bu epithetonuna ise ilk kez rastlanmaktadır.

6) Themis'in mezar epigramı

Deresamail köyünün girişindeki eski caminin avlusundadır. Oldukça iyi işlenmiş yuvarlak bir mezar yazıtı, columella. Mermer. Y. 2,00 m. Çap. 0,90 m. H. Y. 0, 0,4 m.

Mezar sahibinin ağzından ve şiir olarak hazırlanmış bu yazıt ilk kez G. Mendel tarafından görülmüştür. Yazıtın yayımlandığı yerler: G. Mendel, BCH 25,23 nr. 160; IGR III 1452; W. Peek, Griechische Versinschriften I nr. 1073 Res. 7

(7) Bkz. V. Aulock, Syll. Num. Graec. Saml. (Pontus-Paphlagonien-Bithynien) Berlin 1957 nr. 526: Bir yüzünde Heliogabalos (218-222)'un betimi olan paranın, öbür yüzünde, geyik ve köpeği yanında avcı duruşuyla tanrıça Artemis ve çevresinde Κρητέων Φλαουϊοπόλ(εως) yazısı görülmektedir.

σύνευνος ἦν μοι Χρυσέως
Ῥώμη πατρίς
γαίης ἀπάσης βασιλῆς,
ὄνομα δ' ἦν Θέμις,
τέσσαρα δὲ λείπω τέκνα.
τὸν μὲν ἄρσενά οἰκονομὸν τῷ πατρὶ
παρθένους δὲ τρεῖς
Σέμελήν τε Ριβίαν τε
Κασίαν τρίτην.
ὀλίγη δὲ νοῦσος ὠκέως
με ἐκοίμησεν.

Çevirisi : Khryseros'du benim kocam,
Roma ise anavatanım;
tüm yeryüzünün kraliçesi.
Themis derlerdi adıma;
Ve geride bıraktığım dört çocuğumdan
oğlan babasıyla adaşdı.
Üç kızdan biri Semele biri Rihia,
üçüncüsü Kasia'ydı.
Bir hastalığı ki, önemsizmi önemsiz
gönderdi beni öte dünyaya apansız.

S. 1 ΚΙΒΕΥΝΟΣ taş üzerinde.

S. 2-3 Ῥώμη.. γαίης ἀπάσης βασιλῆς (tüm yeryü-
zünün kraliçesi Roma):

Roma kentinin bu iyi bilinen Basilis (kraliçe) unvanının⁽⁸⁾ bir çe-
şitlemesi olan ἡ ἡγεμωννῆς Ῥώμη ye ise Caria Stratoneika'sın-
dan bir yazıtta⁽⁹⁾ ve tarafımızdan görülen Ilgaz (Olgassys) kasabası-

(8) ἡ βασιλῆς Ῥώμη unvanı için bkz. W. Dittenberger, OGIS 2 nr. 595;
krş. CIG 5853 ve IGR 1, s. 138 nr. 421: ἐν τῇ βασιλίδι Ῥώμη

(9) İmparator Hadrianus (117-138) zamanına ait, bu unvanın geçtiği ya-
zıt için bkz. CIG II, nr. 272

nın 3 km. güneybatısındaki Eskiahir köyünde bir başka yazıtta⁽¹⁰⁾ rastlamaktayız.

S. 9 KAEIAN taş üzerinde.

7) Gaius Vibius Epaphroditus'un mezar yazıtı

Kimistene antik alanında. Sarıya çalar kireçtaşından kesilmiş. Üst taban silmeli ve profilli; bir yüzünde kilitli bir çekmece ve üstünde iki adet para kesesi, öbür yüzünde nar çiçeğine benzer bir kabartma vardır. Y. 1,30 m. D. 0,48 m. G. 0,48 m. H. Y. 0,01-0,06 m. Harfler apicesli ve ligaturalı; 2. yüzyılın sonu, 3. yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilir. Karakteristik harfler:

Res. 8, 9, 10

Β Μ Δ Δ Ω Ν Ψ Η

Γ(αίψ) Ούειβίω 'Επαφροδίτ[ω]
συνγάμβρω καὶ εὐερ-
γέτη καὶ τῆ συμβίω
αὐτοῦ γυναιδελ-
φῆ δὲ 'Ι(ουλῆ) Δία Οὐενούσ-
τη 'Ακυλου ζῶση προ-
νούση Χρηστος Κυ-
ρήνιου 'Αμαστριανὸς
φυλῆς 'Αλικαρνασ-
σίδος. μήνης χάριν.

Y a p r a k Y a p r a k

Çevirisi : Halikarnassis kabilesinden Amastrisli

Quirinus oğlu Khrestos, bacanağı ve velinimeti Gaius Vibius Epaphroditus'un ve onun eşi, kendisinin ise baldızı, henüz yaşayan ve aklıbaşında olan, Akylos kızı Iulia Dia Venusta'nın anılarına (bu mezarı yaptırdı).

(10) Bkz. İ. Kaygusuz, Gangra (Çankırı) Çevresinde Yeni Bulunmuş Grekçe Yazıtların Filolojik Değerlendirilmesi ve Bölgenin Eskiçağ Tarih ve Kültürüne Katkıları Yönünden İncelenmesi, doktora tezi, İstanbul 1980 nr. 30

Gaius ve Iulia praenomen (önad)leri Küçük Asia'da Augustus (İ. Ö. 27 - İ. S. 14) çağından beri kullanılmaktadır⁽¹¹⁾. Yine karı kocanın adlarının aynı sifattan fakat Grekçe (ἑπαφροδίτης, ον) ve Latince (venustus, a, um) oluşu dikkat çekicidir. Bu durum bir Türk ailesinde aynı anlama gelen «Fazilet (Arapça)» ve «Erdem (Türkçe)» sözcüklerinin, karı kocanın adları olarak kullanılmasını andırmaktadır.

S. 9 φυλή Ἀλικαρνασσίς : Khrestos, Amastris'teki Halikarnassis Phylesinden olduğunu belirtmektedir. Böylece Amastris'te şimdiiye kadar bilinen üç Phyleye⁽¹²⁾ bir dördüncüsü eklenmektedir. Phylenin mensupları buraya, adından anlaşılacağı üzere, Halikarnassos'dan gelmişlerdir⁽¹³⁾.

8) Kyrillos'un mezar yazıtı

Emrodere (Endeiron)'de cami avlusunda bulunmaktadır. Yerel mermerden bir columella. Baş kısmı toprağa gömülü. Uzun süre üzerinde Ezan okumak için kullanılmış, köylüler «Ezan taşı» demektedirler. Mevcut yükseklik 1,54 m Çap. 1,00 m. H, Y. 0,04 m. Karakteristik harfler:

Β Ι Ι Ε Σ Υ Ω

Res. 11, 12

(11) Γάιος önadını taşıyan bazı allelerin Roma vatandaşlık hakkını daha Augustus (İ. Ö. 27 - İ. S. 14) zamanında aldığına dair açıklamalar için bkz. E. Bosch - Çev. S. Atlan, Antalya Kitabeleri, Belleten XI (1947), s. 123

(12) Amastris'de şimdiiye dek şu Bhyeler bilinmekteydi: ἡ φιλοσέβαστος φυλή Δημητριάς, φυλή Ἀμαστριάς ve φυλή Διοσκούριάς; bunlar için bkz. W. Liebenam, Staedteverwaltung im Römischen Kaiserreich, Leipzig-1900 (Tıpkı basım Amsterdam-1967) s. 220 ve Szanto, «Die Griechischen Phylen», Ausgewählte Abhandlungen 1906, s. 276

(13) Kurucularının Halikarnassos (Bodrum)'dan gelmiş oldukları anlaşılan Halikarnassis Phylesinin Kimistene'ye ait olabileceği ve bu mezarı bacanağı ve baldızı için yaptırmış olan Khrestos'un adı geçen kabileye (phyle) damat olarak girmiş olduğu varsayımından şimdilik uzaklaşarak; Khrestos'un Kimistene'ye yabancı, yani Amastrisli olması dolayısıyla phylenin de Amastris (Amasra)'e ait olduğunu kabul etmek durumundayız. Benzer tartışmalı bir durum için bkz. Z. Taşlıkloğlu, Rregion (Küçükçekmece) Kitabeleri, Belleten 92 (1959) s. 551-555

Κυρίλλω ἤρωι ἄλο[χ]ος
Κύριλλα προσηνῆς
καὶ γλυκέροι παῖδες
"Ολυμπος ΗΛΑΜΑΛΕΚΚΑΣ
καὶ θυγάτηρ Κύριλλα καὶ
'Αλέξανδρος νέος αὐτῶν
στήλην τήνδ' ἔστησαν
ἔδον πατέρ(α) εὐσεβέοντες
εἰς τέλος οἰχομένων (sic)
μνήμης χάριν
ὡς πρόπον αὐτῶν
v a c a t
ἔτει εἰς'

Çevirisi : Ölü Kyrillos için;

soylu ve kibar eşi Kyrilla ile onların
sevgili çocukları Olympos ve aynı zaman-
da Alekkas, kızları Kyrilla ve en küçük-
leri Aleksandros göçüp giden babalarına
son bir kez saygılarını - dindarlıklarını -
gösterip, anısından ötürü ona yaraşır bi-
çimde bu mezar (taşı)ı diktiler. Yıl: 225

S. 4 ΗΛΑΜΑΛΕΚΚΑΣ : İki türlü yorumlamak olası; 1) Pape/
Benseler (s. 69)'de geçen "Ἀμαλῆρι-Ἀμαλῆριος özel adının bir çe-
şitlemesi gibi kabul edip ἡδ' Ἀμαλεκκίας (ve de Amalekkas)
biçiminde transcribe etmek, 2) ἡδ' ἄμ' Ἀλεκκίας (ve aynı zaman-
da Alekkas) olarak görmek, Ἀλεκκίας = Ἀλεξῆς , yani
Aleksandros'un kısa yazılışı veya vulgarizasyonu-kaba söylenişidir
(MAMA VI, 1939 s. 136 nr. 375). Yahut da modern Grekçedeki Alek-
sandros'un kısa ve samimi söylenişi olan Alekko'ya benzetebiliriz.
Böylece bu satırı, ikinci olasılığı benimseyerek «Olympos, diğer
adıyla Alekkas = » "ΟΛΥΜΠΟΣ ὁ καὶ Ἀλεκκίας" gibi dü-
şünmek uygun olur kanısındayız.

S. 9 οίχομένων = οίχόμενον

S. 12 ἔτει εἰς : 225 yılında (Bölge Erasına göre, 220-219).

9) Symphorion'un mezar epigramı

Kimistene antik kalıntısında. Yazıt, akroterli lahit kapağının alt silmesindedir. Alınlığın yekpare olmayan bir kapağa ait olduğu anlaşılıyor. Ortasında derince oyulmuş bir oturtma yuvası var. Yuvanın iki yanında balta ve dahra motifi, alınlıkta rozet, akroterlerde ise birer kulplu bronz ayna yapılmış. Alınlığın tepesinden itibaren yükseklik 1,20 m. G. 1,18 m. D. 0,25 m. H. Y. 0,02-0,05 m. Karakteristik harfler: **Α Ε Κ Λ Σ Φ Ω** İ. S. 2-3. yüzyıl. Res. 13, 14.

γαῖα χύτη κατέχει Συμφωρίωνα ρι ἄριστον ζήσαντα [σ]εμῶς δὴ θρησ-
κεύσαντα ἀριστως· ὃν κόσμησε γ[υ]νὴ Συντρόφη ποθέουσα.
ὁ πρὸ ταφῆς δ' ἦν κηδεστής κτή[τορ]ος ἀνὴρ φιλοῦς
πᾶσιν δ' ἀνθρώποις, τοῦτο τέλος

Balta βιοτ-
λου Dahra

Çevirisi : Bu mezar tümseği üstün insan, saygıdeğer bir yaşam sürmüş ve dinsel görevlerini en iyi şekilde yerine getirmiş bulunan Symphorion'u içinde saklıyor; yokluğunun özlemine çekmekte olan karısı Syntrophe onurlandırdı onu. Mezarın önünde gömülü olan kişi, (mezar) sahibinin karısı tarafında akrabası (kayını veya kayınbabası)ydı. Tüm dost insanlara: İşte zavallı yaşamın sonu bu!

S. 4/5/6 τοῦτο τέλος/βιοτ-/λου (İşte zavallı yaşamın sonu budur!); deyim, τοῦτ' ἔστιν τὸ τέλος βιότου ya da γῶδι τέλος βιότου vb. çeşitlemelerle mezar epigramlarında sık sık görülmektedir: karşı. L. Robert, Etudes Anatoliennes, s. 390 ve W. Peek, Griechische Versinschriften aus Kleinasien (Österr. Akad. d. Wiss., Denkschr. 143) 1980 s. 47 nr. 33 (= S. Şahin, Nikaia II, 2 nr. 1345 - baskıda-).

10) Moskhos oğlu Arkhedemos'un mezar yazıtı

Deresamail köyü Değirmendere mahallesinde. Columella. Ortadan kesilerek dibek yapılmış köylüler tarafından. Yerel gri mermer. Y. 0,70 m. Çap. 0,73 m. H. Y. 0,04 m. Res. 15

Ἀρχέδημος Μόσχου
ζῶν κ(αὶ) φρονῶν ἑαυτῶ
ἀνέστησα καὶ τῆ αἰμνήσ-
τω συνβίῳ Μαρκελλῆ μνή-
μης χάριν. Ἔτους σι'

Çevirisi : Ben Moskhos oğlu Arkhedemos,
yaşarken ve aklım başımdayken
kendim ve sonsuza dek eşim
Markella'ya (bunu) bir anı
olsun diye diktim. Yıl: 210

Satırlarda harfler ve heceler arasında sayısal eşitlik sağlanarak simetrik bir durum yaratılmış ve böylelikle güzel bir görünüm verilmiştir. 1,2 ve 5. satırlarda 15 harf 6 hece, 3 ve 4. satırlarda 19 harf 6 hece bulunmaktadır.

S. 2 ζῶν κ(αὶ) φρονῶν : Genellikle vasiyetnamelerde kullanılan bu anlatım biçimine özellikle Bithynia bölgesindeki mezar yazıtlarında çok sık rastlanmaktadır (bkz. yukarıda nr. 7 ve daha fazla bilgi için krş. S. Şahin, Nikaia II, 2 nr. 1453).

S. 5 ἔτους yaprak σι' : Yıl: 210 (Bölge Erasına göre 204-205)

11) Heliodorus ve ailesinin mezar anıtı üzerindeki epigram

Aynı köyün Dere mahallesindedir. Yuvarlak dibek taşı. Gri mermer. Y. 0,70 m. Çap. 0,55 m. H. Y. 0,03-0,04 m. Karakteristik harfler:

A Z C Y Ω

I. S. 1-2. yüzyıl

Res. 16

Ζωὸς εὖν ζωῖς

[δο] εὐαζόμενος παρὰ πᾶσιν

Ἑλιοῦρος ἀνὴρ τεύξε

τάδε κλυτὰ ἔργα

v a c a t

τέσσαρα δὲ ζήσας ἔτη [μετ' ἄ] λόχου

[-----]

Çevirisi : Herkesin yanında hatırı sayılır bir insan olan Heliodoros, henüz yaşarken (kendisi) ve yaşamakta olan aile bireyleri için bu görkemli eserleri yaptırdı. Eşiyle birlikte dört yıl yaşadıktan sonra.....

S. 4 τὰδε κλυτὰ ἔργα : krş. Odyssea XX 72; ἔργα δ' Ἀθηναίων δέδοκε κλυτὰ ἔργαζέσθαι ...

Yazıtın içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla son ve bunu izleyen kırık satırlar sonradan yazılmıştır.

12) Gemellus için mezar epigramı

Kimistene antik kalıntısında. Kireçtaşından columella. Toprağa gömülü durumda. Toprak üstündeki yüksekliği 0,82 m. Çap. 0,77 m. H. Y. 0,05 m. Karakteristik harfler: **ΑΛΜΣΥ** Yazıtta S harfi ilginç görülmektedir. Kanımızca taşçının bilgiçliğini göstermesinden başka bir özelliği olmamalı bu Latin harfinin. Yazıt 3-4. yüzyıllara tarihlenebilir. Res. 17

ἡλικίην δόζηε ἐμὴν ἠδ' οὐ-
2 νομα, ξεῖνε. Ἰ οὔνομά
μοι Πάππου πατέρες
4 θήσαντο Γέμελλον Ἰ
οὐλόμενον δὲ δέπας
6 ὤλεσεν ἠΐθερον.

Çevirisi : Ey yabancı! yaşımı ve de adımı merak edip öğren:
Pappas'ın oğlu bana,
atalarım (ebeveynim)
koydular Gemmellus adını.
Henüz evlenmemişken, bu gençcik yaşımda, ölümcül bir kadehten içtim ecel şerbetini.

Görünüşe göre Gemellus içtiği bir içkiden zehirlenerek ölmüştür.

13) Aurelia'nın mezar yazıtı

Emrodere (Endeiron)'nin yaklaşık 2 km. güneyindeki Yahyalar köyünün Mahmatlar mezarlığında bulunmaktadır. Alt yarısı kırık, yuvarlak ve yerli mermerden. 1897 yılında E. Legrand (BCH XXI, s. 98 nr. 14) tarafından aşağıdaki biçimde yayınlanmıştır:

Res. 18

ΑΥΡΗΛΙΟΥΤΑ [τρι]
ΟΛΥΜΠΙΟΥΑΥΡΗΛΙΟΥΑΛΕΞ [αν]
ΔΡΟΣΚΟΥΛΕΙΚΑΚΟΥΛΙΑ
ΚΥΛΛΙΑΝΟΥΤΗΣΠΑΝΑΡΕΤΩ [καί]
ΓΛΥΚΥΤΑΤΗΣΜΗΤΡΙΜΗΜΗΣ
ΧΑΡΙΤΑΝΑΒΕΤΗΣΑΜΕ [ν]
ΕΤΗ ΘΗ

Bizim transkripsiyonumuz :

Αύρηλα θυγατ [ρί]
'Ολύμπου Αύρηλιοι 'Αλέξαν-
δρος Κουλει καὶ Κουία 'Α-
κυλλιανού τῆς παναρέτω καὶ
γλυκυτάτῃ μητρὶ μνήμης
χάριν ἀνεστήσαμεν.
ἔτει θμσ'

Çevirisi : (Biz) Kouleis oğlu Aurelius Aleksandros ve Akyllianos kızı Aurelia Kouia, erdemi bütün ve pek sevgili annemiz Olympios'un kızı Aurelia'nın anısına (bu mezarı) 249 yılında yaptırдық.

2. satırdaki Αύρηλιοι önadı hem Aleksandros hem de Kouia için kullanılmıştır. Yazıt yalnız başına ele alındığında, Aleksandros ve Kouia'nın aynı anadan fakat ayrı babalardan olma iki üvey kardeş olduğu izlenimi uyandırıyor. Ancak 9 yıl sonra, çok büyük olasılıkla yukarıdaki yazıtta adı geçen Aleksandros'un anısına hazırlanmış bir

mezar epigramından (nr. 14), bunların kardeş değil, karı-koca oldukları anlaşılıyor. Yani mezar sahibi Olympos kızı Aurelia, Aleksandros'un kaynanasıdır.

S. 3 Κουλει : Κουλεις 'in Genetivus (In hali)'udur⁽¹⁴⁾

S. 3/4 Κου(λ)α'Α/κυλλιανοῦ : Genetivus'u Κου(λ)ιας olan (bkz. nr. 14) bu özel isim için L. Zgusta'nın Κου(λ)ια 'Ακυλλιανοῦ görme önerisi⁽¹⁵⁾ geçersiz kalmaktadır.

S. 7 ἔτει θησ' : 249 yılında (Bölge Erasına göre 243-244)

14) Kouleis oğlu Aleksandros için mezar epigramı

Emrodere'de, köyün güneyindeki bir tarlada. Gri mermerden kesilmiş columella. Y. 1,85 m. Çap. 0,85 m. H. Y. 0,03-0,05 m. Karakteristik harfler: ΕΚΛΣΥΩ Res. 19

με περιόης παροδεῖτα, θεοῖς ἐναλίγκιον δὴ

κεῖμενον ἐν σαπέδῳ ἰδίῳ, ἔξοδον ἄλλων .

ἀλλὰ σιγῆ πνεύσας ἀνάγκῃ μαθὼν ἐπὶ σήματι ἐ[ώ]ν

4 ὅστις ὄδ' εἶμι θάων καὶ τίνω' εὐχομαι εἶναι

Αυρ. ? Ἀλέξανδρος Κουλει μητρὸς δὲ Κλεοπατρῆς

εὐσεβήν ἀγαθὴν πρὸς παίδων τε τηλίκων

Ποντικοῦ ἡδέ τε Ρούρου καὶ Ἀλεξάν(δρου) παναρίστου

8 Κουίαις τε δάμαρτος ποθεούσης γλυκόνου.

ἔτος ηησ'

Çevirisi : Ey yolcu, kendi mezarımda bir tanrı gibi yatmakta olan bana iyi bak!

Başkalarının da sonudur bu:

Ve sessizce soluk alarak yaklaş,
yazıtta olanları dikkatle oku!

Ama iyi anla ki,

aşağıda adı yazılı benim kim olduğumu

ve nasıl ölüp de (can borcumu) ödedim, öğrenesin.

(14) Genetivus halindeki bu özel adın Ἑλεις in Gen.u Ἑλει gibi olacağına dair bkz. L. Robert, Noms Indigens dans L'Asie MineureGréco-Romaine, Paris 1963, s. 442-444

(15) Bkz. L. Zgusta, Kleinasitischen Personennamen, Prag 1964, parçf. 650-1, dp. 153 ve parçf 650-2, 762-1

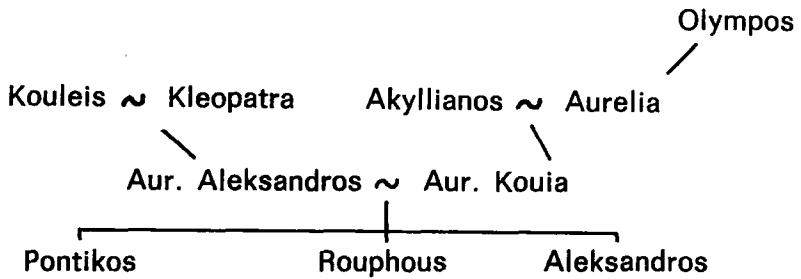
Ben Kouleis oğlu Aurelius Aleksandros:
annem Kleopatra'nın dindarlığını bu denli
genç ve iyi çocuklarım Ponticus, Rufus ve
Aleksadros'un karşısında gösteren, yani on-
ları bu dindarlık anlayışı içerisinde yetiş-
tirmiş bulunan ve herkesin en iyisi, özlemimi
çeken ve de anısı tatlı, karım Kouia ile
övünüyorum. Yıl: 258

Heksametron ölçüsünün pek başarılı kullanılmadığı epigram metni iki bölüm olarak işlenmiş. Birinci bölümde genel anlatım için de yolculara seslenilmekte; onlara ilgi çekici sözler söylenerek yazıtın okunması amaçlanıyor. Tanıtıcı nitelikteki ikinci bölümde sevgi, saygı, dindarlık ve övünç duyguları işlenmiş. Sağlam ve mutlu bir aile tablosu çizilmekte. Özellikle aile içinde kadının yeri ve önemi vurgulanmaktadır yazıtta.

S. 1 θεοῖς ἐναλίγκιον = θεοῖς ἐναλίγκιον *IIias* 1,371)

S. 2 ἔξοδος ἄλλων (başkalarının sonu, diğer insanların sonu: Çok çeşitli anlamları olan ἔξοδος, ὁ sözcüğü burada ἔξοδος λογῶν (sözlerin, bilgilerin sonu) Platon, Protagoras 361 A) ve τὰς τριακοντούτεϊς σπίνδας ἐπ' ἔξοδῳ εἶναι (son olması amacıyla otuz yıllık barışı: Toukydides V, 14) örneklerinde olduğu gibi kullanılmış olmalıdır.

Aurelius Aleksandros ve Kouia ailesinin bir önceki yazıttan (nr. 13) da yararlanarak birkaç kuşaklık soyağacını aşağıdaki biçimde çizmek olası görülmektedir:

15) Stratoneikos'un mezar yazıtı

Emrodeje (Endeiron) mahallesinin bağlı bulunduğu ve yaklaşık 500 m. güneydoğusundaki Tamışlar köyündedir. Bu yuvarlak mezar yazıtı da oyularak dibek yapılmış. Kireçtaşından. Üst taraftan ancak üç

satırı kalmış yazıtın altı tümüyle kırıktır. Y. 0,60 m. çap. 0,80 H. Y. 0,045 m. Karakteristik harfler: Α Ε Ι Ρ Τ İ. S. 2-3. yüzyıl. Res. 20, 21.

στῆλη, τίνα ἐν κόλπ[οις]
τυμβίοις ἔχεις
σεμνὸν στρατόνει[μιον]
τοῦ δεῖνος

Çevirisi : Ey mezar taşı! bu mezarlığın bağrında,
kimi saklıyorsun altında?
Filan adamın oğlu, Stratonikos adında
saygıdeğer bir insanı....

16) Bir yüksek kaide yazıtı

Kimistene antik alanında, defineciler tarafından gelişigüzel açılmış anıtsal bir mezarın (?) yapı taşları arasında bulunmaktadır. Prizmatik ve yüksek kaide biçiminde, gri mermerden. Y. 1,30 m. D. 0,68 m. G. 0,68 m. H. Y. 0,05 m. Karakteristik harfler:

İ. S. 2. yüzyılın sonları. Res. 22 Α Λ Μ Ω Σ

Αἴλιος Γεμμελλεινο[ς]

veya

Αἴλιος Γεμμελλεινο[υ]

Çevirisi : Ailius Gemellinus (veya)
Gemellinus oğlu Ailius

Yazıtların verileriyle toplumsal birim saptama: Kimistene bir kent olabilir mi?

Eskipazar ilçesine bağlı Deresemail köyünün batı ve güneybatı eteklerine yerleşmiş olduğu büyük «Asar Tepe»deki antik kalıntının Kimistene yerleşmesi olduğunu yukarıdaki yazıtlar kanıtlamaktadır. Antik Hadrianoupolis (Eskipazar)'den Pompeiopolis (Taşköprü)'e giden yolu doğu yönden kontrol altında tutabilen bu yüksek tepe üzerinde kurulmuş olan Kimistene bugün Deresemail, Emrodere-Tamışlar, Yahyalar - Boncuklar ve Topçalı adlarındaki mahalle ve köylerin yerleşim yeri olan geniş arazinin merkezi olarak tanımlanabilir. Kimistene'nin doğusunda -yeni bulmuş olduğumuz 192-193 yıllarında

yaptırılmış bir Artemis - tapınağı yazıtında geçen Kæitene⁽¹⁶⁾, batısında Karzene⁽¹⁷⁾, güneybatısında Hadrianoupolis, güneyinde ise Potamia (Bayındır köyü) bulunmaktadır (Harita 1).

Bu yerleşmenin bir kent olabileceğini destekliyecek özellikler taşıdığını düşündüğümüz epigrafik kanıtları şöyle sıralamak olasıdır:

1) Kimistene'nin yaşlılar ve halk meclisleri vardır; ortaklaşa Caracalla'nın heykelini dikerek imparatoru onurlandırmışlardır (nr. 1). Ayrıca Diocletianus'u da onurlandıran bunlardır. Olasıdır ki yerleşme, bir şehir meclisi (ἡ βουλῆ)ne de sahiptir.

2) Kimistene, antik dünyanın çeşitli bölgelerinden gelip yerleşmiş insanların yaşadığı bir yerdir. İ. S. 2. yüzyılın sonlarına ait yazıtlarda geçen bir phyle (kabile)nin ve köyün kurucularının Ege ve Dalmatia kıyılarından geldiği anlaşılıyor; yani Amastrisli Khrestos'un bağlı olduğu pyhle (nr. 7) ile Endeiron köyü (nr. 4) kurucularının Halikarnassos ve Enderum'dan gelmiş olmalıdırlar. Khryseros ve Themis'in ise imparatorluğun başkenti kraliçe Roma' asıllı (nr. 6) olduğu anlaşılmaktadır⁽¹⁸⁾ Dalmatiadan, Roma ve Amastris'den gelmiş insanların burada birlikte yaşamalarının bir nedeni olmalıdır. Bir köyün-eğer toplu göç, bilinçli yerleştirim söz konusu değilse-

(16) Çerkeş ilçesinin Meydan köyünde bulduğumuz ve $\Xi\epsilon\iota\tau\eta\nu\omicron\iota \acute{\epsilon}\pi\omicron\iota\lambda\eta\sigma\alpha\mu\epsilon\nu \tau\omicron\nu \nu\eta\omicron\nu \theta\epsilon/\alpha \acute{\alpha}\rho\tau\acute{\epsilon}\mu\iota\delta\iota$ diye başlayan tapınak yazıtı için bkz. I. Kaygusuz, ayn. es. nr. 3

(17) Eskipazar (Viranşehir)'in Kapucular mahallesinde bulunmuş ve Karzene toponymikon (yer adı)unun geçtiği yazıt için bkz. E. Legrand, Inscriptions de Paphlagonie, BCH 2, s. 98 nr. 12: $\acute{\alpha}\gamma\alpha\theta\eta \tau\acute{\upsilon}\chi\eta / \acute{\alpha}\nu\tau\iota\lambda\omicron\chi\omicron\varsigma / \acute{\alpha}\nu\tau\iota\lambda\omicron\chi\omicron\upsilon / \Delta\iota\iota \text{Καρζηνῶ ἀνέστησεν} / \epsilon\acute{\upsilon}\chi\eta\nu$. Biz Karzene'nin, adı geçen makalenin 10 ve 11 no.lu yazıtları ile tarafımızdan bulunan 6 yazıtın görülmüş olduğu; Eskipazar'ın birkaç km. kuzeyindeki Köyceğiz (eskiden Kozüvez) köyünün arazisinde olduğunu düşünüyoruz. Bunlar üzerinde çalışmayı sürdürmekteyiz.

(18) Bu mezar epigramının ilk satırlarında, mezar sahibi Themis'in kocasını tanıttığı baş kısımdaki $\chi\rho\upsilon\sigma\acute{\epsilon}\rho\omega\varsigma / \acute{\rho}\omega\mu\eta \pi\alpha\tau\rho\iota\varsigma$ ilk verdiği izlenimle anlamlandırarak, appositio durumunda yani «vatanı Roma olan Khryseros» gibi görmeyi yeğlemiştik. Ancak epigramın Themis'in kendi ağzından yazılmış olması dolayısıyla, makaleyi titizlikle inceleyen değerli dostum ve meslekdaşım Doç. Dr. Sencer Şahin «vatanı Roma olan Themis'dir» diye önerdi. Bu ve diğer yol gösterici değerli önerileri için kendisine teşekkürü zevkli bir görev sayıyorum.

Ne var ki bu yazıtta Khryseros'un kendisinin ise yerli, yani Kimistene'li olduğunu gösteren bir belirtiye rastlayamıyoruz. Onun için karı-kocanın her ikisinin de Roma'dan gelmiş olabilecekleri yargısını taşıyoruz.

oluşmasının biriki yüzyılı alabileceğini düşünebiliriz. Böylece İ.Ö. 1 yüzyıldan itibaren Kimistene göçmen çekmeye başlamıştır yargısına varmak olasıdır. Hele Amastris gibi güzel ve zengin bir kıyı kentinden 2. yüzyılda Kimistene'ye gelip yerleşmek ve damat olarak Roma vatandaşlığı hakkını almış bir aileye girip, bacanağı ve baldızı için bir anıtsal mezar yaptıracak güce sahibolması düşündürücüdür. Bütün bu evlilik ve göç olayları ve yazıtlarımızın çoğunluğunun 1 ile 3. yüzyıllar arasına denk gelmesi Kimistene'nin imparatorluk dönemi içerisinde üstün bir ekonomik gelişim ve sosyal üstünlükler kazanımından olsa gerektir.

Burada üzerinde durulacak bir başka konu da Kimistene'den başka bölgelere, özellikle Dacia'ya göç olayıdır. Dacia'da Bithynia-Pontuslu göçmenlerin bir «coll (egium) Pontobithynor(um)» oluşturacak denli yoğun olduğu bilinmektedir (bkz. Russu, Muzeul Brukenthal. Studii și comunicari XII (1965) s. 64 vd.). Abrud yöresinde bulunmuş bir sunu yazıtı, Zeus Kimistenos'a Myron tarafından dikilmiştir $\text{ΖΕΥΣ ΚΙΜΙΣΤΗΝΩΣ ΕΥΧΗΝ}$: C. Daidacovicu, Dacia VII-VIII (1937-1940) 301 nr. 8). Açıkça Kimistene asıllı olduğu, memleketinin tanrısına yaptığı adak sunağından anlaşılmaktadır. Baba adıyla anılmayan bu kişinin, bir köle olduğu düşünüldüğü taktirde Kimistene'den satın alındığı açıktır. Ya da C. Daicovicu'un düşündüğü gibi, adağı yapan kişi bir maden işçisidir (Der Stifter war sicher ein Bergarbeiter.. aus dem Osten). Yine Alburnus Maior da bulunmuş iki latince yazıt da gösteriyor ki canlı bir insan gücü alışverişi vardır. Bu bölgede Zeus Kimistenos, en üstün ve en yüce tanrı ((ovi) O(ptimo) M(aximo) Cimisteno: CIL III 1324; J. ve L. Robert, BullEp. 1943, nr.48) sıfatıyla tapınç görmektedir.

3) Kimistene'deki tanrı kültlerinin fazlalığı oranında tapınağa sahibolması olasıdır. Bu durum kentsel varlıklılığı açıkça simgelemiş olabilir. Tapınılan tanrıları ve kültleri şöyle sıralayabiliriz:

a) **Demeter ve Kore** : Tarımı geliştiren, kırları tarlaları koruyup bereket getiren tanrıça Demeter ve bir yeraltı tanrıçası olduğu halde annesiyle birlikte tapınç gören Kore için Endeiron köyü, bu yerleşim merkezinde Aleksandros oğlu yalvarıcı Helios (veya Ailius) aracılığıyla bir tapınak yaptırmışlardır. Yukarıda da söz edildiği gibi tapınağın alt yapı kalıntıları halâ durmaktadır (Resim 23). Yazıtının bulunduğu Sandikkaya (nr. 4; Resim 5) tepesiyle, kuzeydoğudaki Ballıkaya diye adlandırılan- ki burası doğu giriş kapısı olarak tanımladığımız yerdir- kayalık arasındaki meyilli arazide (Res. 26) antik yerleşmenin merkezi, yani tapınakların ve çeşitli yapılar

ve belki agoranın bulunabileceği kanısındayız. Gerek tapınağın (Res. 23, 24, 25) gerekse Caracalla ve Diocletianus'un heykel kaideleri (Resim 1, 3) ni bulduğumuz yer bu kesimdir. İmparator heykellerinin genellikle, kentin merkezini bir baştan öbür başa kesen ana cadde üzerine yerleştirilmesi önerimiz için bir kanıt olabilir.

b) **Zeus Kimistenos** : Doğu giriş kapısı olarak adlandırdığımız yerdeki kaya üzerinde sadece sunu yazıtı (nr. 3: Res. 4) bulunan Tanrı, yerleşmenin baş ve koruyucu tanrısıdır. Olasıdır ki yazıtı kaya üzerinde bulunan Demeter ve Kore tapınağı gibi, Zeus tapınağı da yakın bir çevrededir.

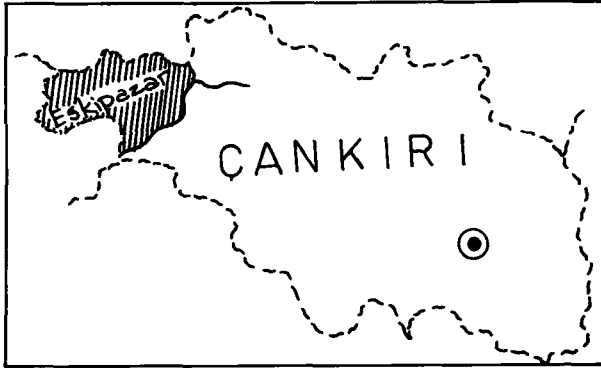
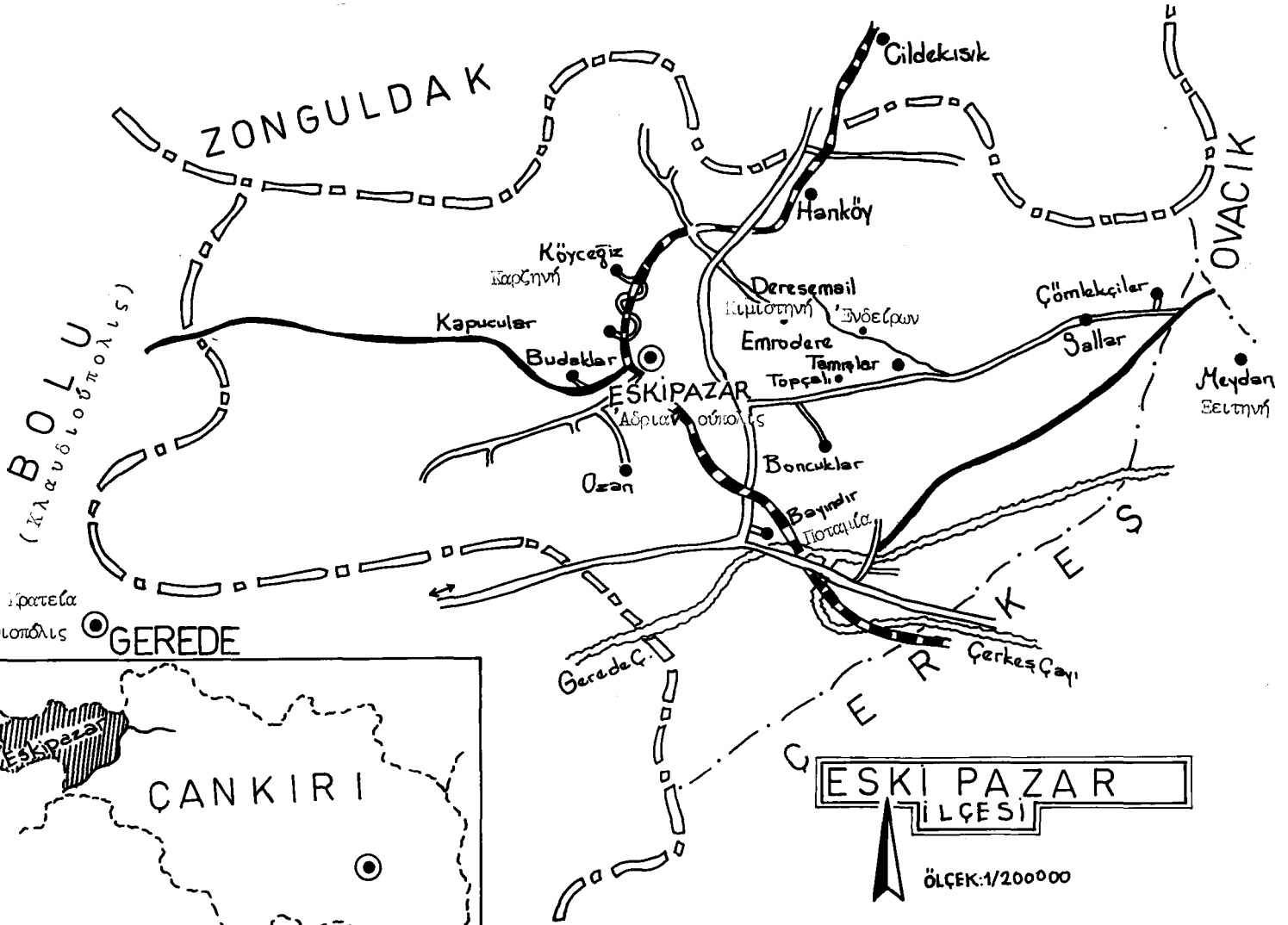
c) **Hermes** : Kimistene'de Hermes kültünün varlığını gösteren bir kabartma da bulunmaktadır. Zeus Kimistenos için sunu yazıtının bulunduğu kayanın 30-40 m. aşağısındadır. Çok tahrip olmuş durumdaki bu kaya kabartması (Res. 28-1) Hermes'i betimlemektedir. Ephesos'daki «Hermes ve Koçu» kabartmasını (Resim 28-2) andırmakla birlikte onun kadar ayrıntılı ve güzel işlenmemiş. Hatta ilk bakışta Kakasbos'u anımsatmaktadır. Ancak havaya kaldırmış olduğu elinde tuttuğu Kerykeion sayesinde, bu kabartmanın Hermes olduğuna kesin gözüyle bakabiliriz. Ticaret ve alışveriş tanrısı olan Hermes'in bu kabartması, Kimistene'de çarşı-pazar (ἀγορά, ἡ) ın varlığı ve ticaretin canlılığını simgeleyebilir.

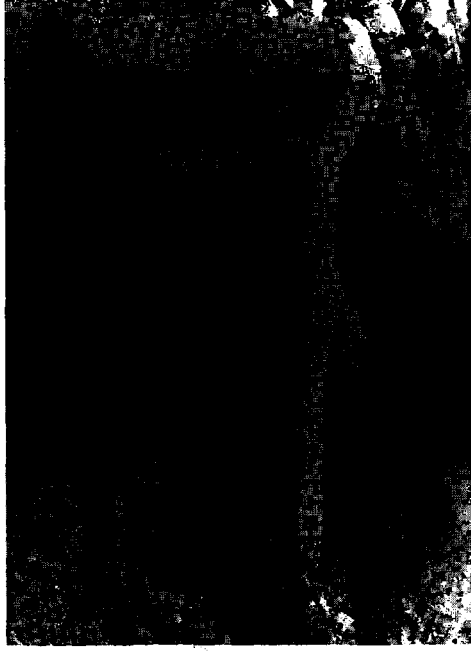
d) **Artemis Kratiene** : Bu tanrıça ile ilgili bir rahip ailesinin bulunduğunu görüyoruz. Ecdattan gelme (ἐκ προγόνων) deyiminin kullanıldığı yazıt (nr. 5), bu ailenin bir kaç kuşak boyu rahiplik yaptığını göstermektedir. Bu tanrıça yukarıda açıklandığı gibi Krateia Artemis'idir (Res. 29). Kültün Kimistene'ye bağlı Endeiron (Emrodere) köyünde bir rahip kuşağı oluşturacak denli yaygınlığı, Krateia (Gerede) ile sıkı ilişkilerinin sonucu olsa gerektir.

Çok geniş bir alanı kaplayan bir antik kalıntı olarak günümüze kadar gelen Kimistene yerleşmesinin bir kent olduğu kanısındayız. Bithynia-Pontus çifte eyaletini kurmuş olan büyük organizator M. Pompeius'un İ.Ö. 65-64 yıllarında bu düzeni kesinleştirirken oluşturduğu İl Politeia'dan biri olabileceği varsayımı için henüz erken olmakla birlikte, gözden kaçırılmayacak bir nokta olarak önemini saklı tutuyoruz. Kuşkusuz, ileride kazı yapıldığı takdirde kesin doğruya varılacaktır. Yazıtların verilerine dayanarak Kimistene'nin bir Roma kenti olduğu kanaatimizi koruyarak, en azından Strabon'da geçen

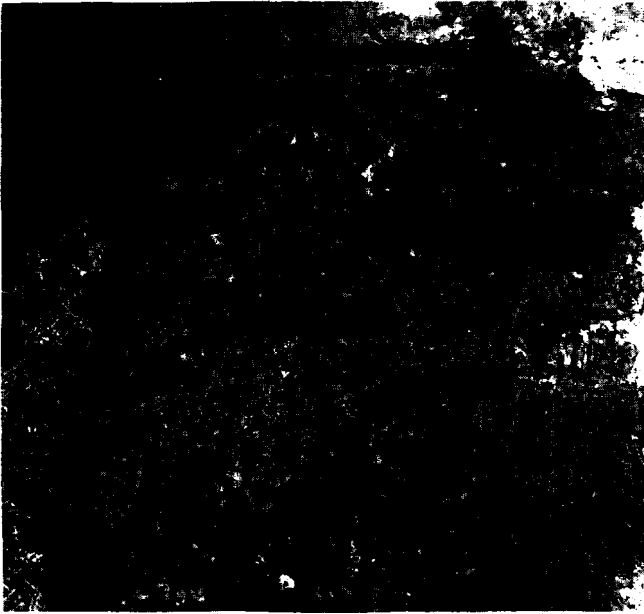
Ameria ve Garzauira komopolis (Köykent, kasaba)leri⁽¹⁹⁾ düzeyinde olduğunu kesin olarak söylemek isteriz.

(19) Bu iki komopolis (Köykent) için bkz. Strabonis Geographica XII, 537 ve 556 31: Strabon, Kappadokia'daki Ameria komopolis'inde bir Men tapınağının olduğu ve bu tapınağın çok sayıda kutsal köleleri bulunduğu sözeder. Garzauira'nın ise Lykaonia'da ve bölgenin anaken'i olduğunu anlatır; ayrıca Komopolis ve Metrokomia'lar hakkında geniş bilgi için bkz. ve krs. Swoboda, RE Suppl. IV, s. 976

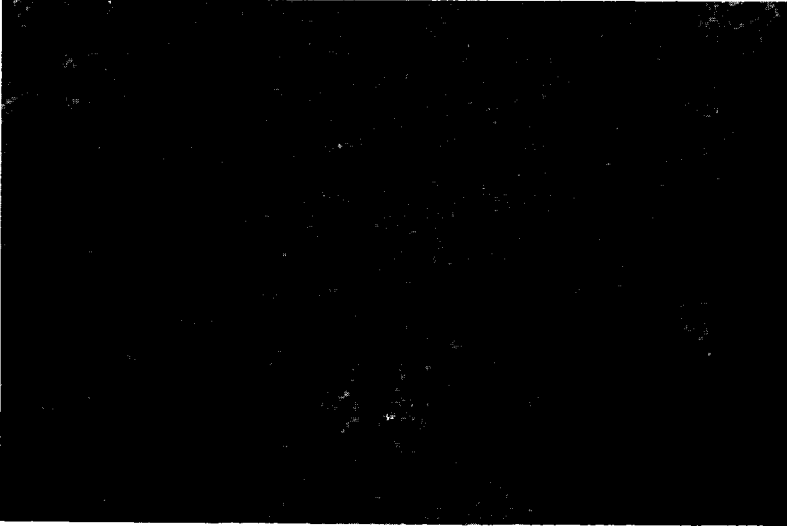
Resim 1: Yzt. 1

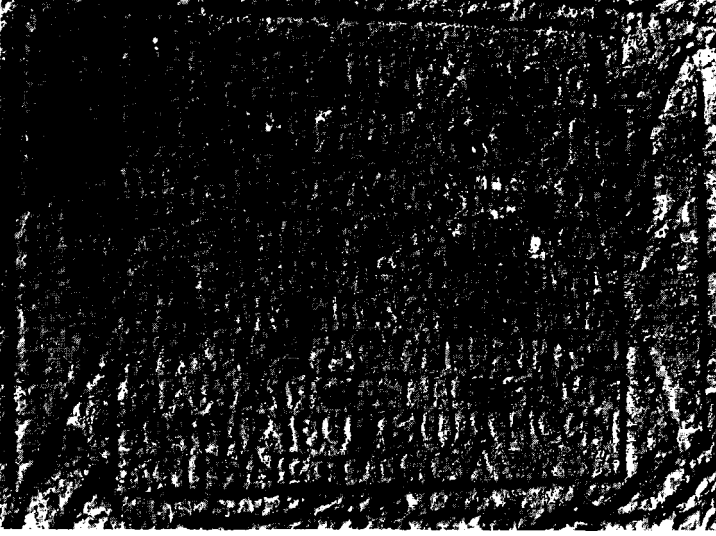
Resim 2: Yzt. 1

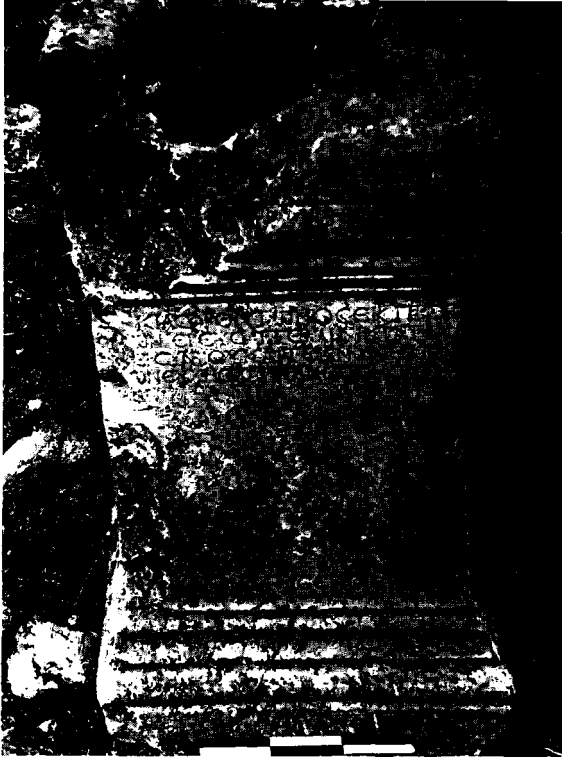
Resim 3: Yzt. 2

Resim 4: Yzt. 3

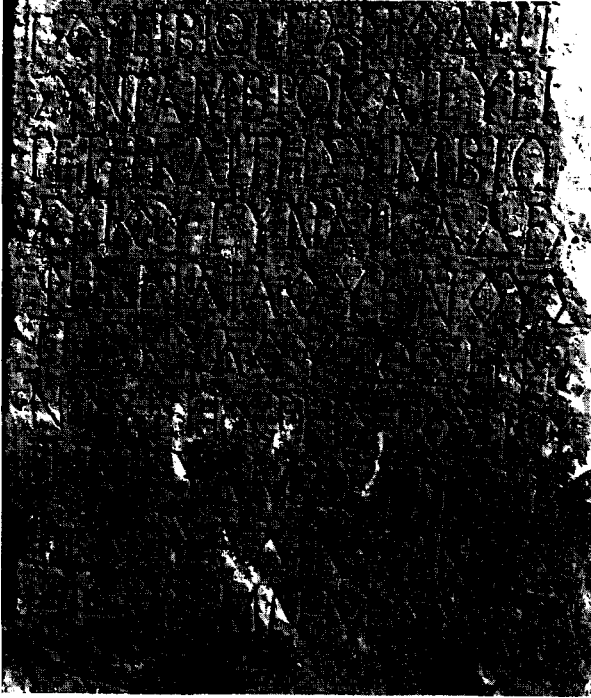
Resim 5 Yzt. 4

Resim 6 Yzt. 5

Resim 7: Yzt. 6

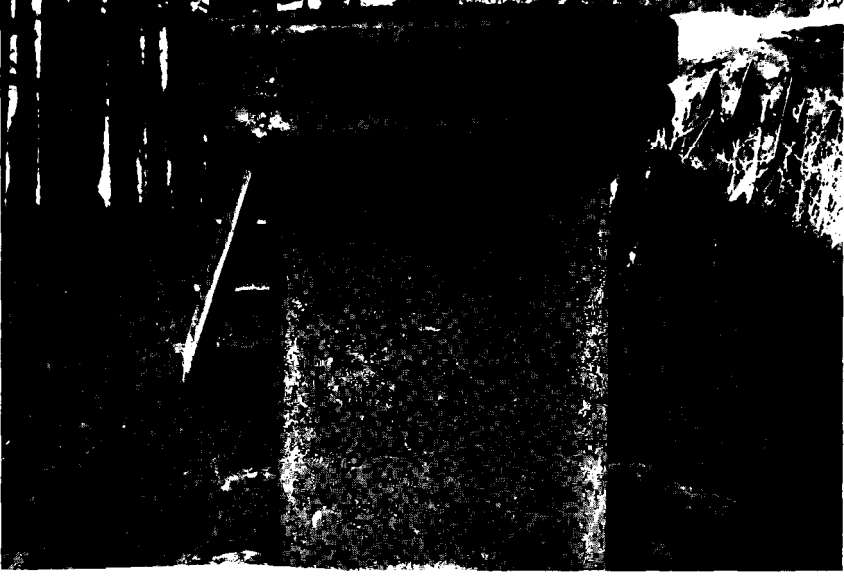
Resim 8: Yzt. 7

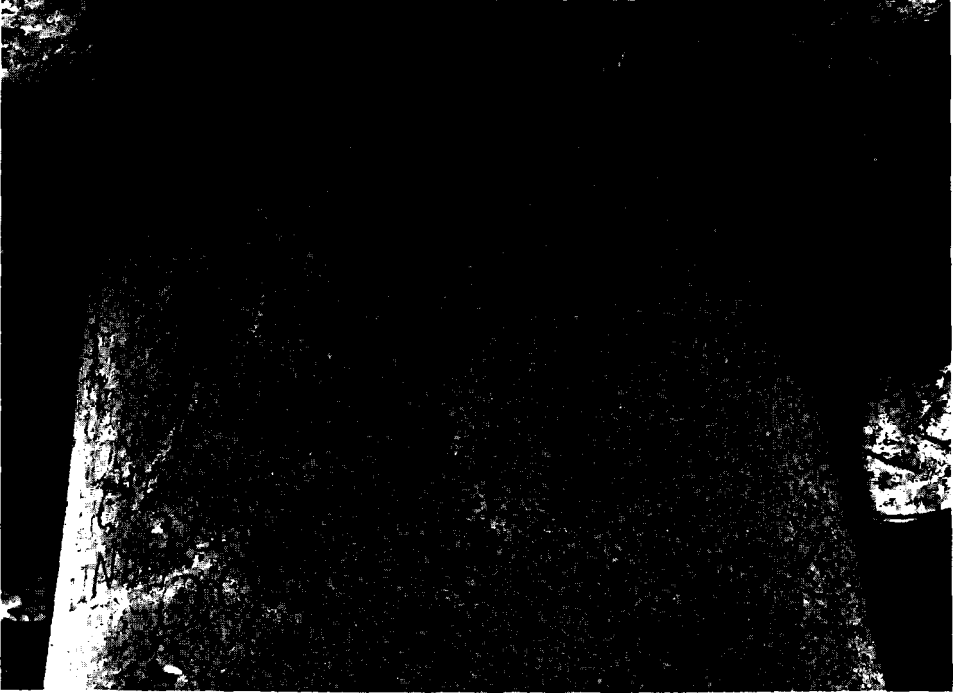
Resim 9: Yzt. 7 (Çekmece ve para keseleri)

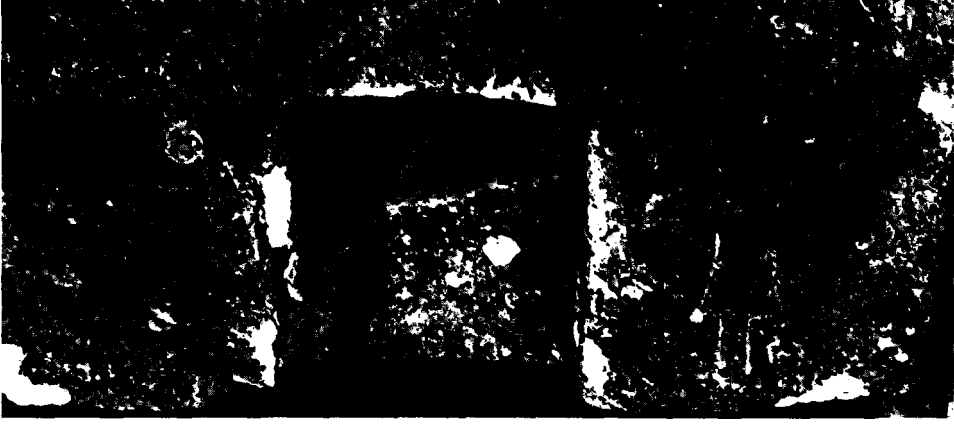
Resim 10: Yzt. 7 (Yazıtın üst tabanının görünüşü)

Resim 11 Yzt. 8 (Caminin önünde ezan taşı olarak kullanılan yazıtın alt tabanı ve alt satır)

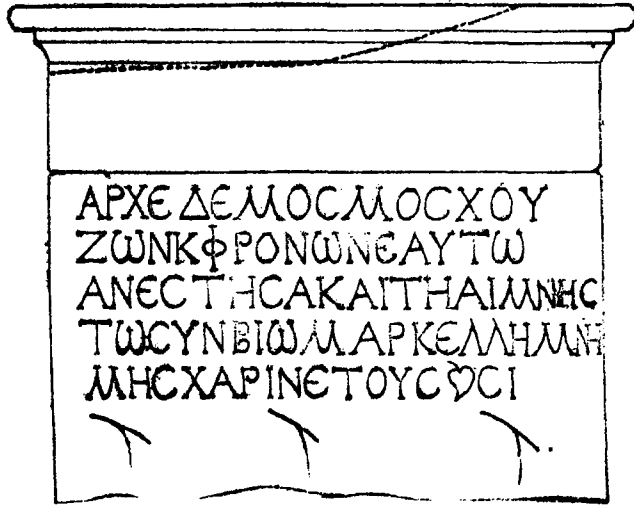
Resim 12 Yzt. 8

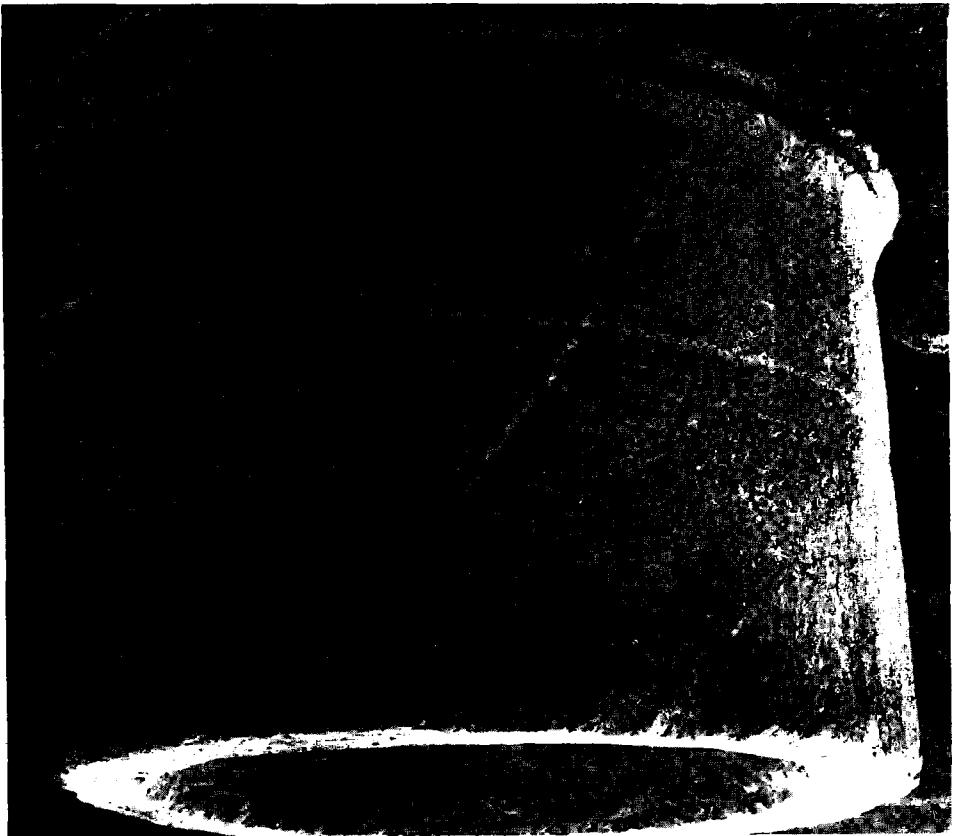
Resim 13 Yzt. 9

Resim 14 Yzt. 9 (Yazıtın bulunduğu alınlık altındaki silme otarma yuvası ve iki yanındaki balta ve dahra)

Resim 15: Yzt. 10

Resim 16: Yzt. 11

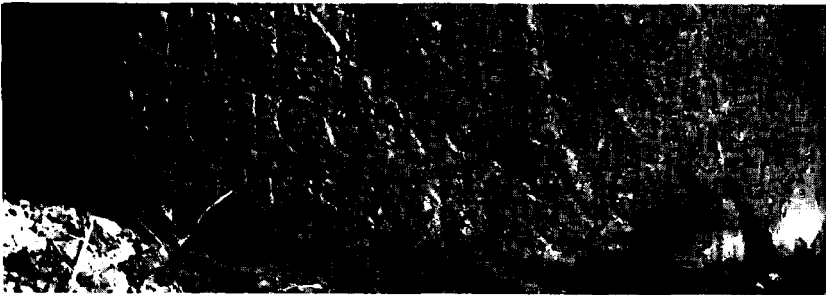
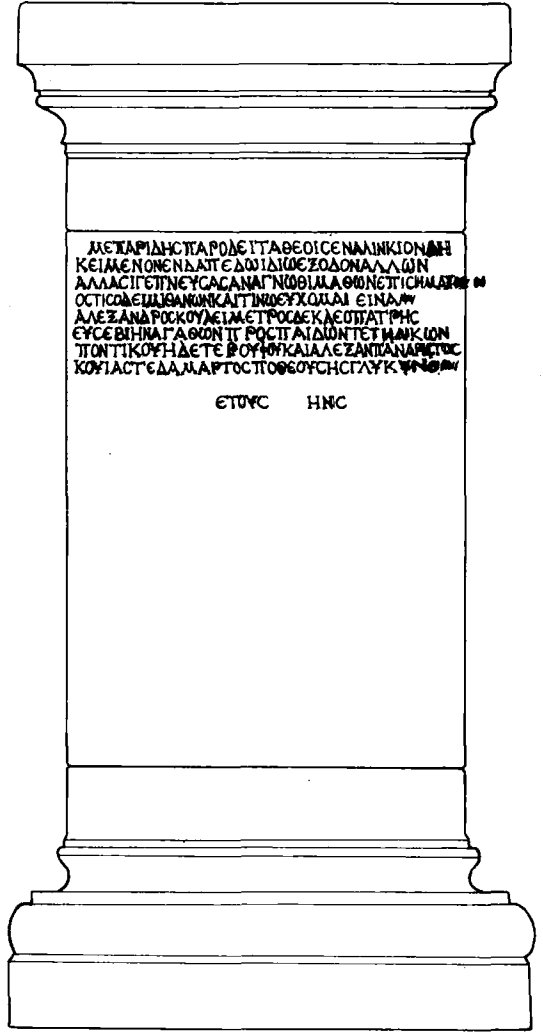
Resim 17: Yzt. 12

Resim 18: Yzt. 13

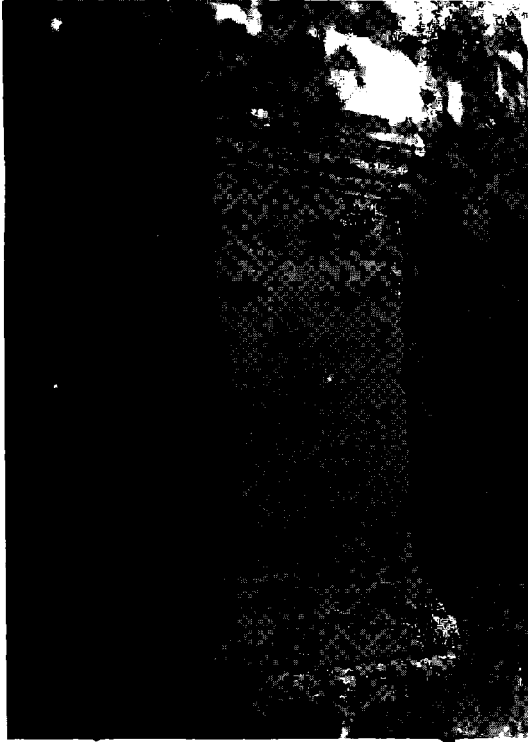
Resim 19: Yzt. 14

Resim 20: Yzt. 15

Resim 21: Yzt. 15

Resim 22: Yzt. 16

Resim 23: Kimistene Demeter ve Kore tapınağı altyapı kalıntısı.

Resim 24: Tapınaktan bir mimari parça.

Resim 25: Bir başka mimari parça.

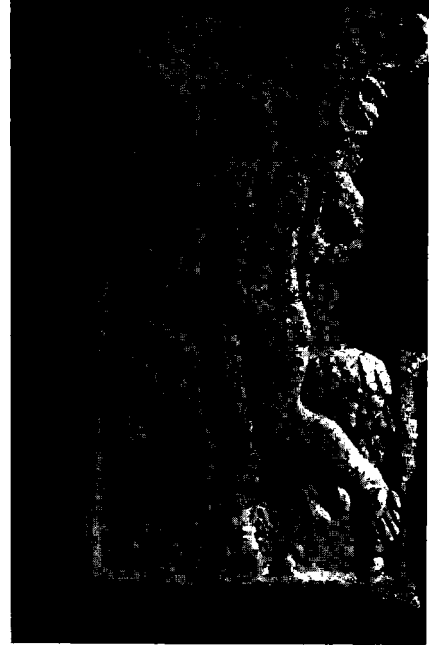
Resim 26: Kimistene Demeter ve Kore tapınağı kalıntısından Doğu Giriş Kapısına doğru bir görünüm. 1, 2, 3, 4, 7, 9, 16 numaralı yazıtların bulunduğu alan.

Resim 27: Doğu Giriş Kapısından Emrodere (Endeiron)'ye doğru bir görünüm.

Resim 28-2: Hermes ve Koçu (Ephesos)

Resim 28-1: Hermes ve Koçu (Kimistene)

Resim 29: Artemis Kratiiane Yazıtlı Sunağı ve içinde bulunduğu yatır yeri (Emrodere Mah.)

KURUDAĞ MAĞARASI VE ARKEOLOJİK BULUNTULARI

Doç. Dr. Erol ATALAY

1975-1976 Yılında Selçuk kenti'nin 2 km. kuzeyindeki Kurudağ'ın güney yamacında arkeolojik değeri olan doğal bir mağara bulunmuştur (Res. 1-2)⁽¹⁾.

Daha önceki yıllarda tarafımızdan ortaya çıkartılan Kuşini antik mermer ocağı'nın⁽²⁾ Efes ile bağlantısını sağlayan yolları araştırırken Kurudağ Mağarasını gördük⁽³⁾.

Mağaraya gidebilmek için Selçuk'tan asfalt yolda 1,5 km. İzmir

-
- (1) Kurudağ Mağarasına ilk olarak 1975 yılı Eylül ayı sonlarında yapmış olduğum bu araştırma anında yanımda Viyana Kunsthistorisches Museum'un Asistanı Dr. Geschwandler ve işçi H. Boşnakoğlu bulunuyordu.
 - (2) E. Atalay, Türk Ark. Derg. 23-1, 1976, s. 13 v.d. ve OJh, 51, 1976-77 s. 59 v.d.
 - (3) 12 Ekim 1976 tarihinde burasını Efes'te kazı yapan ve Efes Müzesinde çalışan meslektaşlarıma göstermek amacı ile bir gezi düzenledim. Böylece aşağıda isimleri bildirilen Avusturyalı ve Türk arkeologlarından meydana gelen bir grup Kurudağ Mağarasını gezerek incelemelerde bulunmuştur: Viyana Üniversitesinden, Prof. Dr. H. Vethers, Prof. Dr. H. Kenner, Prof. M. Vethers, Doç. Dr. W. Jobst, Dr. St. Karwiese, Restoratör F. Prascsaits, Yük. Müh. H. Thür, Heykeltraş E. Werner ve H. Werner Ark. Öğrencisi M. Aurenhammer, Türkiye'den Dr. R. Meriç, S. Bayhan Ö. Özeren, Y. Tuncer.

yönünde ilerledikten sonra, yolun sağındaki Tahsinağa Çiftliğinden geçip, asfalt yoldan 500 m. uzaklıktaki Kurudere'ye kadar ilerlemek gereklidir. Kurudere yol olarak kullanılıp 500 m. Kuzeye gidilince Kurudağ'ın eteklerine varılmaktadır. Bu kısma kadar motorlu araçlarla kolayca gidilebilmektedir. Buradan sonra 50 m. Kurudağa tırmanıldığında antik su yoluna varılır⁽⁴⁾. Dağı kuşatan bu su yolu üzerinde 200 m. doğuya yürüyüp, yaklaşık olarak 50 m. dağın zirvesi yönünde ilerlenince mağaranın girişine erişilmektedir. Bu kısım, insanın ancak eğilerek içeri girebileceği büyüklükte bir delik olduğu için, burasını uzaktan görme olanağı yoktur. Mağaranın girişi çağımızda bilinmeyen bir nedenle taş duvar ve harçla örülerek kapatılmış ve sonra yeniden açılmıştır; bunu burada görülmekte olan moloz kalıntılarından ve harç izlerinden saptadık (Res. 3). Girişin, mağaranın büyüklüğüne oranla çok dar olması ve içeride kapıya yakın bir yerde sarkıt ve dikitlerin bir örtü oluşturması içeriye fazla ışık girmesine engel olmaktadır. Dolayısıyla mağaranın içi çok karanlıktır. Girişten 60 cm. aşağıda bulunan tabana inip 4-5 m. kadar ilerlenince sözü geçen sarkıt ve dikiTLere ulaşılır (Res. 4). Bunların arkasında, birden bire genişleyen mağaranın iç bölümü ve dip kısımlara doğru iniş yaparak yayılan taban ve tavan dikketi çekmektedir (Res. 5). Tavandan kopan büyük kaya parçaları ve kırılan sarkıt-dikitler her yana saçılmış ve aşağılara doğru yuvarlanmışlardır. Zamanımızda da damlataş olayının varlığını tavandan damlayan sular göstermektedir. Bu nedenle yerler çamurlu ve kaygandır. Ayrıca her tarafı dolduran irili ufaklı taşların oluşturduğu engeller, mağara içerisinde ilerlemeyi ve çalışmayı güçleştirmektedir.

Tavan girişte 2 m. yükseklikte iken, ortalarda 3-4 m. yi bulmakta ve arkaya doğru bu yükseklik yine alçalmaktadır. Girişten dip kısma kadar mağaranın uzunluğu 60 m. dolayındadır; genişliği ise 50 m. yi bulmaktadır (Bk. plân).

Tavanda yüzlerce yarasa ve yerlerde ise onların bıraktığı gübre tabakası vardır. Mağaranın doğu kesiminde sarkıt ve dikitler birçok hücreler oluşturmuştur. Kuzeydoğuda tavanla tabanın birleştiği yerde 80 cm. dolayında genişliğe sahip iki delik saptadık. Bunlardan bir tanesinin içi yukarıdan düşen taşlarla dolmuştur. Diğer deliği 6-7 m. derinliğe dek gözle izlemek olanağı bulduk, ileriye doğru daralan delikte hava azlığı nedeniyle gerekli araştırmayı yapamadık. Bu ke-

(4) Bu antik su yolu İzmir asfaltından kolayca görülebilmektedir.

simde yapılacak araştırmalar için oksijen tüpüne gereksinme vardır.

İçeride çukurların yanlarında bulunan toprak yığıntıları ve aydınlatma için kullanılıp yerlere atılmış olan lastik parçalar, burasının eski eser kaçakçıları tarafından kazıldığını göstermektedir. Bu doğal mağaranın yaşını henüz kesin olarak saptamamız olanaksız ise de, sarkıt ve dikitlerin kalınlığından oldukça yaşlı olduğu söylenebilir. Fakat yerlerde bulduğumuz seramikler Kurudağ Mağarası'nın antik çağlarda ne zaman kullanıldığını ortaya koyabilecek niteliktedir. Prof. Veters burasının kutsal bir yer olarak M.Ö. 4 y.y dan M.S. 4 y.y.'a dek kullanıldığını ve Nympheler veya Meteorea'lar kültünün merkezi olduğunu söylemektedir. Prof. Kenner ise burasının Nymphe ve Pan kültü için saygı görmüş olduğunu belirtmektedir⁽⁵⁾. Çok fazla rutubet ve damlataşların bulunuşu Nympheler kültü için tipiktir. Damlataşların süslediği rutubetli bir mağaranın Nympheler için Ithaka'da bulunduğundan Homeros söz etmektedir⁽⁶⁾.

Mağaramızın benzerlerine Önyasyada, Attikada ve Yunan adalarında rastlanmaktadır. İy bir örnek; Nympheler için saygı görmüş olan Atina Akropolisi'nin kuzey yamacındaki Aglauros Mağarasıdır⁽⁷⁾. 1948 yılında Alanya'da bu mağaranın bir benzeri saptanmıştır. Burada da damlataşların oluşturduğu sarkıt-dikitler bulunmakta ve rutubet oranı da oldukça yüksektir⁽⁸⁾. Metropolis çevresinde de bu tip iki küçük mağara vardır⁽⁹⁾.

Girit'te bulunan Diktäische mağarası damlataşları yönünden oldukça karakteristiktir⁽¹⁰⁾. Mağaramız sayısız kandilleri ile bize Parnes mağarasını anımsatmaktadır⁽¹¹⁾.

Atina National Müzesinde bulunan, çok sayıdaki adak stelleri üzerinde görülen Nymphe ve Pan figürlerinin bir mağara içerisinde

(5) M. P. Nilson, *Geschichte der Religion* (1955)² s. 245 v.d.

(6) W. H. Roscher, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* III, s. 502 v.d., s. 509

(7) RE, 17, 1937. s. 1558; J. Travlos, *Bildlexion zur Topokraphie des Antiken Athen* (1971), s. 72 Res. 73 v.d.

(8) G. E. Bean, *Kleinasien II. türkische Sdkste von Antalya bis Alanya* s. 99

(9) R. Meriç, *Metropolis Eine Feldarchologische Landaufnahme*, Dr. Çalışması (baskıda)

(10) H. Guanella, *Kreta* (1969) s. 268 v.d.; J. Bowman, *Crete* (1962), s. 71

(11) Roscher ay. es. s. 510 «Lamba Mağarası» adı altında tanınan bu mağaranın giriş kısmı aynı Kurudağ Mağarası gibi dar olup içerisi birdenbire genişlemektedir.

betimlenmesi konumuzla ilgilidir. Bu stellerin büyük bir kısmı mağaralarda bulunmuştur⁽¹²⁾. Genellikle M. Ö. 4 y.y.'a tarihlenen bu kabartmalardan bir tanesi de Elousis'te ele geçmiştir⁽¹³⁾. Burada Nympheler bir mağara içerisinde dans ederken, önlerinde bir altar ve Pan ile birlikte betimlenmişlerdir. Kabartmanın sol yanında Acheloos'un başı görülmektedir. Archandros'un adak stelinde ise Pan bir mağara içerisinden bakmakta, Nympheler de önde, dışarıda bulunmaktadır⁽¹⁴⁾. Parnes'deki Nympheler mağarasında bulunan kabartma, mağaranın doğal özelliklerini göstermesi yönünden ilginçtir⁽¹⁵⁾. Tüm kabartmalarda Nymphelerin dansı işlenmiş olmakla beraber, figürlerin hareketleri farklıdır⁽¹⁶⁾.

Mağara betimlemelerine grek sanatında sık rastlamaktayız; Özellikle erken çağlarda duvar ve vazo resimlerinde kendini göstermekte ve ilk olarak Girit-Myken sanatında yeşermektedir⁽¹⁷⁾. 7. y.y. dan sonra vazolar üzerinde Odysseus'un maceraları ile ilgili olarak Polyphem grubunun mağaradan kaçıışı işlenmektedir. 5. y.y.'ın ikinci yarısından sonra vazo ressamı tarafından geliştirilen mağara betimlemeleri yay şeklinde gösterilmekte, Odysseus ve Polyphem yerine, Satyr, Tanrı Hermes ve Nymphe gibi figürler çizilmektedir⁽¹⁸⁾. Daha sonra mağaraların profilden görünüşü de ele alınmaktadır⁽¹⁹⁾. 5. y.y. dan sonra bu tema gittikçe kuvvetlenmiş, mağaralara adaklar sunulmaya başlanmış, Pan ve Nympheler onuruna saygı gösterilerinde bulunulmuştur.

Arkeolojik Buluntular

Kurudağ Mağarasının tabanında yerlerden topladığımız seramik parçaları arasında bir adet de Efes tipi geç Hellenistik yağkandili

-
- (12) S. Karusu, Archäologisches Nationalmuseum, Antiken Skulpturen (1969) s. 139 v.d.
- (13) J. N. Svoronos, Das Athener Nationalmuseum II-III Nr. 1445 v.d. Taf. 73 v.d.; Ch. Picard, Manuel D'archéologie grecque (la Sculpture 1963) s. 1239 v.d.; Karusu ay. es. Nr. 1445 Res. 48
- (14) G. Rodenwaldt, Das Relief bei den Griechen (1923), s. 71 Res. 84
- (15) Svoronos ay. es. III, s. 577 v.d. Nr. 1879 Res. 97. Bu kabartmaların arkalarındaki delikleri nedeni ile mağara duvarlarında asılarak kullanıldığı zannediliyor.
- (16) W. Jobst, Die Höhle im griechischen Theater des 5. und 4. Jhr. hundert. (1970) s. 137 v.d.; Bkz: Svoronos ay. es. s. 575 Nr. 1859 Res. 96, s. 581 Nr. 2012 Res. 98, Nr. 2008 Res. 99 ve Nr. 2007, Nr. 2009, Nr. 2010
- (17) Jobst ay. es. s. 84 v.d.
- (18) Jobst ay. es. s. 114
- (19) H. Bulle, Untersuchungen s. 308; Jobst ay. es.

vardır (Res. 6)⁽²⁰⁾. Efes'te bol sayıda rastlanan bu tiplerden Önyasya dışındaki ülkelere de çok sayıda ihraç edildiği bilinmektedir⁽²¹⁾. Başka bir yağkandili diskine ait parça üzerinde ceylan başı kabartması görülmektedir. Böyle figürlerin betimlemelerine daha önceki yıllar da Efes'te bulunan kandiller üzerinde de rastlanmaktadır⁽²²⁾.

Küçük buluntuların çoğu kandil parçaları olup, bunlar genellikle Roma çağı Önyasya tiplerine aittirler. Bulduğumuz kandil parçaları M. Ö. 2. y.y. dan M. S. 4. y.y.a dek tarihlenmektedirler. Ayrıca ele geçen çeşitli toprak kaplara ait parçalardan bir tanesi kabartma figürüdür. Tüm bu seramik parçaları ile Efes ve Efes Yediuyuyanlar'da ele geçen buluntular arasındaki yakın ilişkiler sözü edilen eserlerin aynı atelyelerde yapıldıklarını göstermektedir⁽²³⁾.

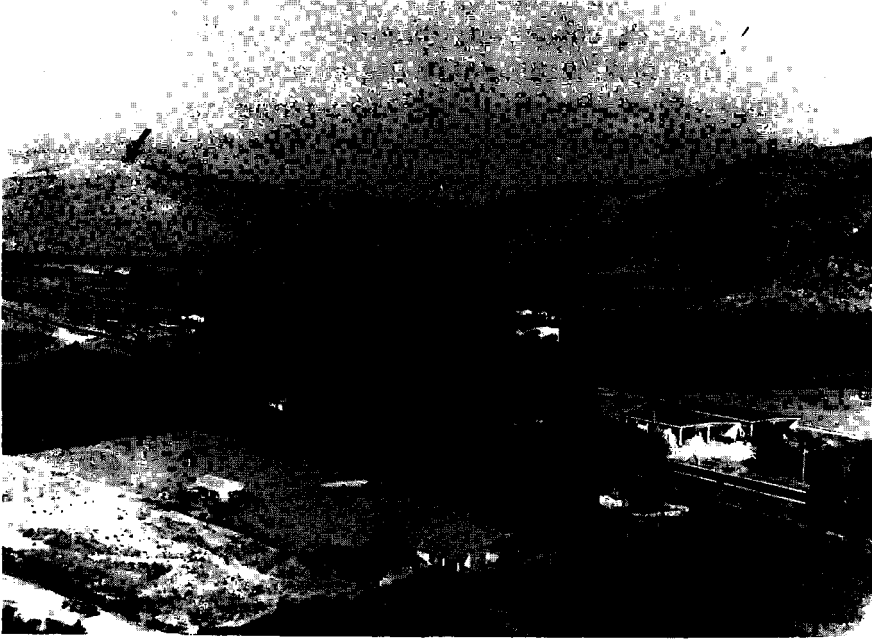
Kurudağ Mağarasında iyi bir araştırma yapmak için, kazı zorunluluğu vardır.

(20) Kandilin Ölçüsü: Uz. 8,1 cm. Çapı. 5,8 cm. Yük. 3,3 cm. Eserin tanımı; Pişmiş topraktan olup donuk siyah renktedir. Üzerinde gözenekler ve is lekeleri vardır. Emzik ve kulpu kırıktır. Disk üzerinde üç hava deliği görülmektedir. Boyun kısmı yüksek, gövde oldukça geniştir. Omuz kısmı diskten sonra aşağıya doğru kuvvetle düşmektedir. Karşılaştırma için Bkz. F. Miltner, Hellenistische Lampen aus Ephesos Res. XI

(21) R. H. Howland, The Athenian Agora (Greek Lamps and their Survivals) IV (1958) s. 166 v.d. Res. 49. Bu tip kandil parçaları daha önceki yıllarda Efes Panayır dağında bulunmuştur (Forsch. in Ephesos I s. 179 Res. 119, IV s. 99 v.d. Res. 1). 1966 yılında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına Efes Müzesi tarafından Efes'teki Büyük Tiyatroda yapılan, düzenleme, temizlik ve restorasyon kazılarında çok sayıda Efes tipi yağ kandilleri ve kandil parçaları ele geçmiştir. Önemli olanlar tarafımızdan incelenerek, Efes Müzesi Yılığında yayınlanmak üzere Müze Müdürlüğüne gönderilmiştir.

(22) Forsch. in Ephesos I 180 Res. 22; Karşılaştırma için Bkz. The Athenian Agora VII Res. 6 (Nr. 160)

(23) Forsch. in Ephesos IV 98 v.d. Res. 1 v.d.

Resim 1 — Kurudağ'ın Selçuk'tan görünüşü.

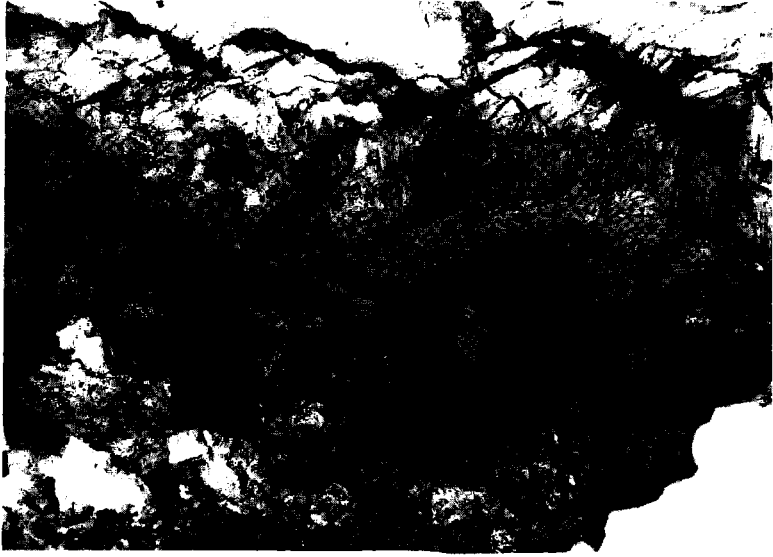
Resim 2 — Mağara'nın yeri.

Resim 3 — Mağara'nın girişi.

Resim 4 — Mağara girişi'nin arkasında sarkıt ve dikitler

Resim 5 — Mağara'nın iç görünüşü.

Resim 6 — Arkeolojik buluntular.

SARDIS, 1981 AND 1982

Crawford H. Greenewalt, Jr.

Donald G. Sullivan

Christopher J. Ratté

Thomas N. Howe

The 1981 and 1982 field seasons of the Archaeological Exploration of Sardis, jointly sponsored by the Fogg Art Museum of Harvard University, Cornell University, the American Schools of Oriental Research, and the Corning Museum of Glass, took place during periods of two and a half months each summer.⁽¹⁾ The field program

-
- (1) The Archaeological Exploration of Sardis is supported by many private corporate and individual donors. The Expedition's Urban Survey Project, with its environmental studies component, was funded by a grant from the National Science Foundation (BNS-7807861).

The Expedition is authorized by the General Directorate of Antiquities and Museums, a branch of the Ministry of Culture in 1981, of the Ministry of Culture and Tourism in 1982. It is a pleasure to acknowledge the friendly support of officers of the General Directorate, especially Director General Nurettin Yardımcı, Deputy Directors Tanju Özoral, Nadir Avcı, and Önder Bilgi, and Director of Excavations Division Kudret Ata. The Turkish Government Representatives to the Expedition were İsmail Karamut (Deputy Director of the Konya Museum) in 1981 and Attila Tulga (Deputy Director of the Archaeological and Ethnographic Museums in Manisa) in 1982. Before the research and excavation Permit was issued in 1981, Manisa Museum assistants Hasan Dedeoğlu and Mustafa Tümer provided important advisory assistance. The two seasons' achievement is due in no small measure to the sympathetic and tireless efforts of all four.

As in previous seasons, Director of the Archaeological and Ethnographic Museums in Manisa Kubilây Nayır was a strong and steady friend, generously and cheerfully giving his time to resolve the prob-

included environmental studies, survey, excavation, a special reconstruction project, conservation, and study of monuments and arti-

lems and avert the crises that are an excavation season's *leit motif*. As Government Representative for the lake coring operations in 1982 and as a frequent and welcome visitor to the site in both seasons, Kubilây Bey gave invaluable strengths both physical and intellectual to Expedition efforts.

Reports prepared at mid-season and at season's end by all staff members form the basis of this report and will be an indispensable resource for future studies of the season's results. These reports are stored in the Sardis Expedition Office in Cambridge, MA (Busch-Reisinger Museum) and in the Expedition compound at Sartmustafa.

1981 and 1982 staff members were the following (for both seasons where no year is given): C. H. Greenewalt, Jr. (University of California at Berkeley; field director); T. Yalçinkaya (Betonsan, A. S., Manisa; administrative advisor and agent); A. Ramage (1981; Cornell; associate director); D. G. Mitten (1981; Harvard; associate director); J. A. Scott (Harvard; executive director); G. M. A. Hanfmann (1981; Harvard; associate director); I. Hanfmann (1981; registrar emeritus); K. J. Frazer (Egypt Exploration Society; manager); T. N. Howe (Harvard; architect); E. G. Wahle (1981; Harvard; architect); J. Weinberg (1982; Harvard; architect); K. L. Gleason (Harvard; draughtsman, landscape architect); S. W. Shipps (1981; Emerson College; photographer); N. D. Cahill (1982; University of California at Berkeley; photographer); W. E. Mierse (Brown; registrar, archaeologist); A. C. Schmidt (1981; associate registrar); S. D. Fullerton (1982; Harvard; registrar, archaeologist); B. L. Burrell (University of Pennsylvania; numismatist, epigraphist, archaeologist); J. R. Dennis (1981; Harvard conservator); H. W. Lie (1981; Harvard; conservator); D. J. Butterbaugh (1981; University of Pennsylvania; conservator for mud brick); G. Wharton (1982; Harvard; conservator); E. R. Hostetter (1981; Indiana University; Terracotta Reconstruction Project director); M. D. Morris (1981; Terracotta Reconstruction Project associate director); V. B. Soll (1981; Terracotta Reconstruction Project); K. A. Jones (1981; Terracotta Reconstruction Project); M. L. Rautman (Indiana University; Terracotta Reconstruction Project, archaeologist); D. G. Sullivan (University of California at Berkeley; geomorphologist, palynologist); E. Shreeve (1982; Harvard; geomorphologist); J. R. A. Bell (1981; photogrammetrist); B. K. McLaughlin (University of California at Berkeley; senior archaeologist); C. J. Ratté (Harvard, University of California at Berkeley; archaeologist); C. G. Simon (University of California at Berkeley; archaeologist); D. T. McGuire, Jr. (Cornell; archaeologist); H. M. Biglari (Cornell; archaeologist); E. Erten (1981; University of Ankara; trainee archaeologist, registrar, draughtsman); S. Baç (1982; Aegean University; trainee archaeologist, registrar, conservator); R. Gusmani (1981; University of Udine; specialist for Lydian inscriptions); F. K. Yegül (1981; Uni-

facts recovered in earlier seasons.⁽²⁾ Release of the 1981 research and excavation Permit by the General Directorate of Antiquities and Museums in late August affected all aspects of that year's field season and restricted excavation to a period of eight days.

Environmental Studies

As a part of the Urban Survey Project at Sardis, study of the modern and ancient environment continued during the 1981 and 1982 seasons.⁽³⁾ The major categories of research were geomorphologic and geologic, together with retrieval of lake sediment cores for pollen analysis. Dr. İlhan Kayan (Geography Faculty, University of Ankara) participated for several weeks in 1982; and much of the information on Tertiary and early Quaternary geology and geomorphology presented in this report is taken from his preliminary findings (Kayan, 1982 Sardis field report).

Geology and Geomorphology

The geology and geomorphology at Sardis have been reported on by several researchers in recent years (Belknap in Greenewalt, Sterud, and Belknap 1983: XX-XX; Olson 1970, 1971). As research in the area has progressed, new data has been added and our understanding of the geomorphic history has been further refined. This section summarizes part of the geomorphic history of the site

versity of California at Santa Barbara; specialist for Gymnasium-Bath Complex); C. W. Foss (University of Massachusetts in Boston; specialist for Lydian geography and Byzantine History); D. B. Stronach (1982; University of California at Berkeley; specialist for Achaemenid Persian studies). To all these for thorough and meticulous work, cheerful cooperation, and generous, patient support, hearty and heartfelt thanks.

- (2) Notably Hellenistic and Roman relief wares, by G. M. A. Hanfmann and I. Hanfmann; Attic black-figure and red-figure pottery, by N. H. Ramage; Lydian and Carian inscriptions and graffiti, by R. Gusmani (for which Gusmani 1982a).
- (3) The Sardis Urban Survey Project has been funded by a grant from the National Science Foundation (BNS-7807861). Orhan Kaçan of Sartmustafa was my tireless and good-humored assistant on the often arduous lake coring expeditions. The 1982 Government Representative, Attila Tulga (Deputy Director of the Manisa Museum) was very helpful in securing permission to carry out the coring operations at Sart Mahmut and Mersindere. E. Shreeve and I are particularly indebted to Kubilây Nayır (Director of the Manisa Museum, who served as Government Representative for the lake coring expeditions and whose willing assistance and good humor made our efforts both successful and enjoyable.

with the addition of new data obtained in the 1982 season.

The main geomorphic units in the Sardis region are the Bozdağ mountain range (ancient Mt. Tmolus) south of the site, its foothill zone, including the Acropolis and Necropolis hills, and the alluvial plain of the Gediz River (ancient Hermus River) north of the site.

The Bozdağ range is the northern limb of the Menderes massif. At the end of the Tertiary this metamorphic-crystalline massif was fractured by a series of east-west faults and uplifted, forming a series of generally east-west trending mountain ranges (horsts) separated by down-dropped valleys (grabens). The Gediz River valley is the northernmost graben associated with the Menderes massif orogeny. Associated with the massif are other faults arranged radially around the uplifted mountain ranges. Sardis lies west of the intersection of a major east-west graben and a second graben with a southeast-northwest alignment. As a result, the Gediz Valley is wider to the east of Sardis (ca. 15 km.) than to the west (ca. 4 km.).

The increasing relief resulting from the rising Bozdağ and the sinking Gediz graben encouraged the erosion of the uplands and deposition of alluvial material at the base of the mountain mass. North of the Bozdağ, alluvial fans were deposited in four stages, beginning in the late Miocene and continuing until the early Pleistocene. The older, underlying, units are generally better sorted than the uppermost Pleistocene unit. These alluvial fan deposits are generally poorly cemented and easily eroded, but the Pleistocene unit is better cemented than the older units. As the Bozdağ was uplifted, several faults developed in the accumulated alluvial fan deposits. The southernmost fault is located between the crystalline-metamorphic rock of the Bozdağ and the sedimentary rock of these old alluvial fans. The crushed rock zone associated with this fault is characterized by hydrothermal activity. The hot springs of the Çamur Hamamı and the Kurşunlu Kaplıcaları (southwest of Salihli) are in this zone. The rock along the fault is reddish-purple as a result of hydrothermal painting.

In the mid- to late-Pleistocene, rivers draining the Bozdağ and flowing towards the Gediz Valley began to incise the alluvial fan deposits. Streams like the Sart çayı (ancient Pactolus) and the Tabak çayı (east of Sardis) have cut into the old alluvial fans, carrying sediments downstream to the edge of the Gediz Plain, where the material is being deposited as a new apron of alluvial fans.

The foothills between the İzmir-Ankara highway and the Bozdağ,

and including the Acropolis and Necropolis, are the incised remnants of the old alluvial fan deposits. The highest parts of the Acropolis and Necropolis are composed of the poorly-sorted early Pleistocene phase of deposition. The lower flanks of these hills are made up of the softer, earlier deposits.

Streams draining the Bozdağ and the foothills flow along relatively steep courses. The discharge in these streams fluctuates seasonally. With runoff from the winter rains, these streams become torrents, eroding the uplands, and depositing material in alluvial fans at the south edge of the Gediz Plain. These alluvial fans are made up of very poorly sorted sediments. The Gediz River valley is slowly filling with sediments, some of which are deposited along the flanks of the valley, as discussed above; others are deposited by flooding of the Gediz River itself.

Unlike the Pactolus, the Gediz River flows along a gently sloped valley in the vicinity of Sardis. The stream meanders through the flat Gediz Plain. Because the stream gradient is low, the sediments transported by the river are generally fine grained: small gravels, sands, silts and clays. When the river floods, fine sands, silts and clays are carried as suspended load over the banks. Most of the fine sands, and some silt, are deposited on top of the banks as natural levees. The remaining fine material is deposited on the flood plain. Where abandoned channels of the river form depressions, flood waters collect. In this standing water the finest sediment fraction, mostly clays, settle out to form «clay plugs,» or channel fill deposits.

Sediment Cores from the Gediz Plain

The evidence of geomorphic features, vegetation distributions, and landscape configurations shown in aerial photographs suggested that an ancient course of the Gediz River was located just north of Sardis. To test this hypothesis a program of sediment coring was undertaken in the Gediz Plain. Coring was done with hand-operated augers.

Core transects were made in three locations. Eleven boreholes were sampled in two east-west transects approximately 1 km north of a mound immediately northeast of the Gymnasium-Bath complex. Four boreholes were sampled in an east-west line east of Sart Mahmut, ca. 2 km. north of the Izmir-Ankara highway. Twenty borings were made ca. 2.5 km. north of the village of Mersindere (2 km. west of Sardis). The Mersindere cores were arranged in two north-

south transects.

The cores north of the mound were made on the northern edge of the Pactolus alluvial fan. The deepest borehole penetrated 3 m. The very coarse nature of the alluvial fan deposits prohibited further penetration, and the base of the alluvial fan deposits was not reached. In most of the boreholes, we encountered two layers of very coarse gravels, with maximum diameters of 10-15 cm. These two strata probably represent old distributary channels of the Pactolus. These strata slope downward toward the east, parallel to the modern alluvial fan surface. At the present time we are unable to affix a date to these layers.

The location of the Mersindere cores was suggested by vegetation patterns visible from the top of the Necropolis and on air photographs. The arcuate shape of two beds of tall reeds approximated that of an old river course. The Mersindere cores did reveal the existence of two former Gediz River channels. The sediments, sampled to a depth of 2.5 m., included levee sands and silts to the north and south of the reeds, and silty «clay plugs,» or channel fills, beneath the reed beds. Further proof that these deposits represent abandoned Gediz River channels comes from several pieces of pumice found in the sands and gravels underlying the clays. The only local source of pumice is the volcanic zone northeast of Sardis drained by the Gediz River.

The location of the Sart Mahmut cores was also suggested by vegetation patterns, and again, river channel fill deposits were encountered. The alignment of the vegetation zones associated with the Sart Mahmut coring suggests that the river flowed just to the north of the mound northeast of the Gymnasium-Bath complex. The alluvial fan deposits encountered in the cores north of the mound probably overlie, and postdate, the old river course.

It is not yet possible to state when these river channels were active (radiocarbon dates are anticipated). However, it is likely that the «clay plugs» required a long time to accumulate, and it is possible that these channels represent the course of the river in antiquity. It is also reasonable to speculate on the basis of the superposition of the alluvial fan deposits above the former river channel that the progradation of the Pactolus alluvial fan may have been responsible for the northward migration of the Gediz River.

Pactolus Survey

Like many other small streams in the Mediterranean region, the

Pactolus is a rather small stream in the summer dry season, occupying only a small channel in the large stream bed. In winter, responding to the frequently torrential rainfall, the Pactolus swells to become a much larger stream, capable of moving very large coarse sediments and of lateral erosion on a surprising scale. In order to study the recent stream activity, a topographic map of the Pactolus bed, banks, and terraces was made (with the use of a plane table and alidade). The reach of the stream surveyed in this map extends from ca. 400 m. south of the Temple of Artemis to the Izmir-Ankara highway, a stream distance of about 2 km. (Fig. 2).

Some of the Pactolus's lateral erosion is evidently created by tributary wadis, whose channels carry water during heavy rains. A good illustration of lateral erosion as a result of wadi action occurs ca. 250 m. south of the Temple of Artemis, where a deeply eroded arc in the stream's east bank lies opposite the mouth of a large wadi that enters the stream from the west. Where the wadi enters the Pactolus bed, a broad fan of coarse alluvial debris has been deposited. The debris fan has evidently extended far enough into the stream bed to deflect the high winter flow of the Pactolus to the east. Intensive agriculture in the basins drained by the wadis may contribute to the volume of material deposited at the wadi mouth⁽⁴⁾

Increment Borings

The upper slopes of the Acropolis and Necropolis at Sardis consist of precipitous cliffs. Such landforms are frequently associated with high rates of erosion and cliff retreat. As part of the geomorphic research at Sardis, an effort has been made to determine rates of cliff retreat and slope denudation, using a unique method.

Scattered Calabrian Pines (***Pinus brutia***) are found at the base of cliffs surrounding the Acropolis and Necropolis, and on the narrow spurs radiating from these hills. Fifty-four of these trees were cored with an increment borer, and the annual rings counted. The distance from the tree to the cliff scarp was measured. Where the trees

(4) Several hundred cubic meters of earth were removed from this part of the Pactolus's east bank during the winter of 1980-1981. In the mapped reach of the stream there are also two smaller alluvial fans which may be influencing the course of the Pactolus, though to a far less degree than the example cited above. The local Turkish authorities have recognized the importance of controlling the transport of debris down the wadi channels. In early 1982 they constructed a series of debris dams in the larger wadis.

roots were exposed, the distance from the roots to the ground surface was measured. The age of each tree was calculated by adding two to ten years to the number of rings (the trees were cored at 1.3 m. above the soil surface whether or not roots were showing). The distance from the scarp was divided by the age of the tree to give a maximum rate of cliff retreat at the location of each tree cored.

The date thus far obtained provides only rough estimates, and statistical analysis is not yet completed. It is assumed that factors such as slope aspect and steepness, and the nature of the surrounding vegetation, will influence the rate of cliff retreat at each site. However, the preliminary statistical analysis suggests that the average maximum rate of cliff retreat is on the order of 1 cm./yr.

The oldest trees cored proved to be only 60-65 years old, so this record only reflects cliff retreat rates over a short period. However, if one assumes a constant rate of cliff retreat, these results suggest that the upper Acropolis and Necropolis are not much smaller now than they were in antiquity.

Lake Cores

In earlier work at Sardis it has been suggested that episodes of erosion and deposition at the site are related to human modification of the vegetation (Belknap, in Greenewalt, Sterud, and Belknap 1982: XX-XX; Olson 1970, 1971; Sullivan in Greenewalt et al. 1983: XX-XX). Heavy grazing, clearing woodland and macquis for fields or pasture and cutting timber for fuel or construction material have been proposed as triggering mechanisms for accelerating erosion of the uplands near the site. In order to establish a record of the vegetation history of the area, samples of lake sediments for pollen analysis were retrieved.

Two lakes were cored in 1982. The first lake, Gölçük, is located in an upland valley of the Bozdağ, 18 km. south of Sardis at an elevation of 1050 m. The lake is approximately 1.5 km. long and 0.5 km. wide, and has a maximum depth of 5.5 m. Two cores were retrieved from the lake. The longer of the two was 12.2 m. long. Radiocarbon dates from peat layers in that core indicate that the oldest sediments recovered are about 5000 years old. Both cores contain several distinct peat layers, whose presence may indicate that the lake is very sensitive to changes in local hydrology. These layers may represent low lake levels resulting from drought conditions and record a series of short term dry periods. If so, radiocarbon dates for the

numerous peats and pollen analysis should provide supporting evidence.

The second lake cored was the Gygaean Lake (Marmara Gölü), 12 km. north of Sardis. The Gygaean Lake sediments proved to be more difficult to core than those in Gölçük. Two cores were recovered from the Gygaean Lake, the longest being 3.3 m. long. These cores are likely to represent at least two or three thousand years of deposition.

Pollen preparations from both lakes show good pollen preservation and high pollen concentrations. The combination of an upland and a lowland pollen record should provide valuable information on the vegetation history of the region.

Field Trips in the Environs of Sardis

In 1981, as a kind of WPA project for staff archaeologists during the wait for a research and excavation Permit, a program of field trips to ancient sites and monuments in the environs of Sardis was created (and supervised by A. Ramage and D. G. Mitten). Staff members observed the regulation that sites and monuments may not be measured without a Permit. They collected sample surface artifacts, which are now stored in the Sardis Expedition compound. In the following account quotations are from staff members' reports.

In the region of the Gygaean Lake several tumulus graves⁽⁵⁾ and four habitation sites were visited. Fig. 1 shows the approximate location of the habitation sites (1-4).

(1) Site in the region of Poyrazdamları, near the northeast shore of the Lake, located in the plain «almost directly beneath the more southerly of two high voltage power lines that run north-south from between Durasılı and Poyrazdamları to Bin Tepe and beyond.» The site is marked by a circular mound with a flat top, ca. 50 m. in diameter and ca. 8 m. high. Observed pottery remains may include some pre-Roman material but were predominantly Late Roman and post Roman.

(2) «Promontory site,» a large site located on an «outcrop of schist that runs south into the Lake» and rises to an height of some

(5) One of the tumuli visited has a chamber complex notable for an unusually long dromos, three chambers in clover-leaf arrangement, and pitched ceilings over the central chamber and antechamber (Greenewalt 1978: 10). This complex was cleared in the winter of 1980-1981 by the Manisa Museum. A terracotta sarcophagus and a limestone sarcophagus were recovered. Expedition members reported two pi-clamps in the masonry construction.

60 m. above the Lake. Just below the summit is a large square or rectangular foundation, oriented to the cardinal points of the compass and built of roughly dressed limestone blocks. The few pottery remains observed near this feature included "indeterminate Roman and a piece of a Lydian skyphos." Extending for some 200 m. along the promontory's east shore are various ancient building remains: plastered walls of schist and mortar, with mortared floors; walls of unmortared schist; a small furnace or kiln (containing slag); and rectangular structures of burnt mud brick ca. 1.5 m. by 2 m. on a side. Observed pottery remains ranged from Lydian through Roman and Byzantine times, with the heaviest concentrations in Hellenistic and Early Roman times.

(3) Kilcanlar site, a large mound (ca. 227 m. east-west by 220 m. north-south) located near the modern village of Kilcanlar, in the plain ca. 4 km. north of the Lake (Hanfmann 1966: 35). Observed pottery remains ranged from Early Bronze Age through Byzantine and Islamic periods. Much of the Early Bronze Age pottery showed affinities with Troy II pottery types; and with these may be associated a finely polished double-bladed axe head of dark green stone. Some Late Bronze Age pottery and Lydian pottery, whose shapes and decorative conventions (Grey Ware, Black-on-Red, Bichrome, Streaky-glaze, white-ground) are closely similar to those known from Sardis, also were observed. The relative quantity of pottery types suggested occupation peaks at the Kilcanlar site in the Early Iron Age and Lydian periods and in Byzantine times.

(4) Small, low site located at the southwest end of the Lake, ca. 4 km. west of Ahlatlı Tepecik, 7 km. west of Tekelioğlu Koyu, ca. 0.50 m. above the Lake surface and extending for ca. 150 m. along the shore. Observed architectural remains included walls of schist (0.50-0.60 m. thick) and at least one squarish cist grave. Observed pottery remains suggested occupation in the Early Bronze Age and in Lydian and later pre-Roman times.

Ahlatlı Tepecik (Hanfmann 1967: 40-42; 1968: 7-10; 1970: 12-16) also was visited. Erosion is destroying remains at the edge of the shore. Walls of buildings and one cist grave (lined with schist slabs) were observed. For a graffito in Carian on a pottery fragment recovered at Ahlatlı Tepecik in 1967, Gusmani 1982: 127-129.

For a field trip in 1981 to Asar Tepe, which is located in the Hermus plain some 18 km. west of Sardis and which C. Foss has identified with the Lydian city Tmolus, Foss 1982.

In 1982 an excursion to the south side of the Gygaean Lake was made to locate a site tentatively identified with the **hieron** of Artemis of Koloe (Strabo. 13.4.5/626) in a recent guide book (Umar 1981): 30, 57). This site proved to be a small peninsula with a grove of young pines, located at the southwest end of the Lake by the fishing cooperative station of Eski Balikhane. Its most conspicuous feature is a section of marble column shaft: 0.46 m. in diameter, with 20 facets and slight arrises, and with anathyrosis.

«The column appears to stand on an artificial terrace, enclosed or supported at the west by a retaining wall. The wall consists of large, roughly trimmed limestone and smaller fieldstone blocks, apparently unmortared. We were able to trace this wall for a distance of about 8-9 m...

Perpendicular to the retaining wall and barely visible on the ground are the traces of an east - west wall, about 1.00 m. wide. The wall ends in an eroded slope at the edge of the sheer bank above the Lake shore. At this point, the worked face of a limestone block is visible..

We made enquiries about antiquities in the area and were shown fragments of a large pithos scattered on the shore below and to the north of the pine grove. Our informant pointed out the wave-cut scarp from which the pithos, probably a Bronze Age burial, had been extracted.» (B. K. McLaughlin report. For Early Bronze Age burials at Eski Balikhane, Mitten and Yuğrum 1971.)

The site identified with the **hieron** in the 19th century and at that time marked by conspicuous ruins—three Doric columns of weathered marble, colossal stone blocks carved in relief (with a lion's head and an archer wearing a pointed cap)—was evidently located further to the east (Curtius 1853: 150-152; von Olfers 1858: 542, pl. I).

CHG

Sardis East Survey

Intensive exploration of the large area north of Sardis's Acropolis began in 1981. Since this area is east of the regions most thoroughly examined previously, its Sector designation is «Sardis East» (SE). The bath complex at Sector CG is the only building east of Sector MMS that had been subject to major excavation in earlier seasons (Hanfmann and Waldbaum 1975: 129-166; here Fig. 2, no.

28), although minor excavations had been conducted at other locations (Greenewalt 1978: 61-62). Surface investigations of this region undertaken without the benefit of excavation before 1981 include an architectural study of the many well-preserved buildings east of MMS (the theatre and stadium, among others) by R. L. Vann (Vann forthcoming), and a partial survey by E. E. Freedman (Greenewalt 1978: 57-61).

The program of exploration begun in 1981 combines surface and subsurface investigation. The first step was a systematic six-week survey, the second, excavation at selected locations. The boundaries of the area surveyed are: on the north, the modern Izmir-Ankara highway; on the east, the Late Roman city wall; on the south, the uncultivated acropolis slopes; on the west, a wadi just east of MMS. The focus of exploration is the pre-Roman period.

The basic surveying unit employed was the agricultural field. A total of 85 fields was surveyed, making up an area of about 40 hectares. The surveyors (at least two at all times) walked each field in straight lines about 5 m. apart until the whole field had been covered. Five wadis (stream beds) crossed the area surveyed. The surveyors walked the full length of each wadi in single file. Due to the delay of the 1981 research and excavation Permit, rigorous collection of surface finds was not possible.

To date, excavations at two locations chosen on the basis of the survey have yielded parts of an early Imperial pseudodipteral temple and a massive Lydian fortification wall (both discussed below). Further exploration is planned for future seasons.

Sardis East Excavation

CJR

Early Imperial Temple

Excavations in 1981 and 1982 at one of two places chosen for excavation on the basis of the Sardis East survey yielded the corner of a building that appears to be an early Imperial pseudodipteral temple (at ca. E. 720/S. 230 on the 'B' grid; Fig. 2 no. 67). The portion of the building now uncovered lies in the bottom of a wadi that issues from the valley between the so-called «Byzantine Fort» hill north of the Acropolis and the next hill to the east (Field #49 in the Sardis East survey; Fig. 2 nos. 23, 68). A fine Ionic column base and a marble block nearby were the only signs of the building visible before excavation. Since this base seemed Hellenistic in style, this spot was chosen as a promising location to seek traces of pre-Roman Sardis in accordance with the aims of the Sardis East survey.

Although this promise was not realized (the building is Roman, and earlier layers are beyond reach), the results of excavation were hardly disappointing.⁽⁶⁾

The immediate terrain is a broad sloping terrace, which is one of the highest parts of the lower city. The orientation of the northeast stylobate is more or less the orientation of the theatre and stadium, which lie ca. 120 m. to the east on the same terrace.⁽⁷⁾

The corner of the building excavated is preserved to stylobate level, and consists of five columns of the return of a colonnade and a sixth column within the corner aligned with the third column on each side. The only preserved upper parts are the one fine Attic-ionic base on a plinth (missing upper torus), visible before excavation, in the colonnade (Fig. 3), and the base and lower shaft of the isolated sixth column (Fig. 4).

The construction of the podium of the building is an example of the so-called «combined technique» typical of Roman Asia Minor. The columns are carried by isolated ashlar piers stabilized by an infill of coarse martared rubble. Below this podium there extends a rubble shelf apparently intended to carry a stepped krepidoma. Although the underpinning for the steps has disappeared, the evidence suggests a krepidoma of ten steps with a simple rise of 22 cm. by 44 cm. or 1:2.⁽⁸⁾ The top step created a narrow passage at stylobate level outside the colonnade (Fig. 5).

The marble stylobate blocks between the ashlar column piers are bedded in a finer, harder mortar than the mass of the rubble podium. The pavers of the Ptroma are all missing and seem to have been bedded in a layer of clean marble working chips, although it is possible that this layer dates to the breaking up of the building.

Two of the marble stylobate blocks have setting marks for the plinth edges and axes, which indicate an axial spacing of 2.659 m. (9 Attic-ionic feet)⁽⁹⁾ and an interplinth space almost equal to the

-
- (6) Excavated area: ca. 60 m.² Maximum depth of excavations: ca. 5.5 m. below the modern surface level.
 - (7) Northeast stylobate orientation: 282 +—2° relative to the «B» grid. Theatre and stadium orientation: ca. 278°.
 - (8) The evidence for the reconstruction of these steps is the dimensions of the shelf relative to the stylobate (rise 2.20 m. over 4.00 m.) and the dimensions of two fragmentary step blocks found in a deposit at the north edge of the shelf (22 cm. by 40-45 cm.).
 - (9) Based on the foot as derived from Didyma, Priene, and the Artemis Temple at Sardis: 0.2941, 0.2041-45, 0.2952 respectively (von Gerkan 1959: 212-215; Wiegand and Schrader 1904: 86; Gruben 1961: 185).

plinth width (1.254 m. and 1.305 m. respectively).

What survives does not indicate whether the order of the building was Ionic, Corinthian, or a combination of both. The lower torus of the pteron base is carved with an elegant vertical imbricated leaf pattern (Fig. 3) while that of the isolated column has a triple guilloche. The stylobate under the isolated column appears to be ca. 5-7 cm. higher than the pteron stylobate; therefore the isolated column may have been raised on the same toichobate as the cella wall (Fig. 5). The lower diameter of the columns, as measured across three flutes of the isolated standing column, is 0.886 m., giving an axial spacing of 3.00 lower diameters, or Vitruvian «systyle.»

The date of construction is given only by architectural considerations. The use of mortared rubble as a structural mass should postdate the revolution of the building trades that began in Asia Minor in the reign of Augustus.⁽¹⁰⁾ The pteron base, on the other hand, is carved in an elegant and slightly mannered version of the Hellenistic tradition of modelled carving. The closest parallels are in the imbricated torus on the wall-base of the Augustus temple at Ankara and in the Augustan ornament of Ephesos.⁽¹¹⁾

The arrangement and scale of the positions for the six columns correspond to the plan of the corner of a pseudodipteral temple with a prostyle porch. A reconstruction of the building would give a colonnade of 8 by 13 columns, and stylobate dimensions of ca. 20

(10) Ward Perkins 1958: 52-104; Vann 1976; Alzinger 1974: 65-66. These works generally regard the introduction of mortared rubble in Asia Minor to be an adaptation of Roman concrete that dates to the revival of the building industry that began in the reign of Augustus, but they do not exclude the possibility that examples may occur earlier. Vann suggests late Hellenistic precedents in «block and fill» walls. However we should possibly regard the use of mortared rubble as a structural mass to be distinct from the various Hellenistic uses of lime mortar as plaster or bedding for blocks. To use it as structure would have required a major revolution in standard building practices and is not the sort of thing that is likely to have appeared as an isolated experiment.

(11) It is difficult to say just how late this style survived, but at the very least it seems to have disappeared with the development of the commercial trade in precarved ornament and the faceted, light-catching style of carving that led to the «marble style.» Hadrianic classicism does not successfully revive the classical quality of this style. On the wall base torus at Ankara, Krencker and Schede 1936: pl. 24; on Ephesos, Alzinger 1974: pls. 44-49; on the marble style, Ward-Perkins 1948: 59-80; Strong 1953: 118-151; Ward-Perkins 1980: 332 ff.

m. by 32 m. or 38 m.: a plan on a scale that corresponds closely to the early imperial pseudodipteroi at Ankara and Aizanoi.⁽¹²⁾

Among the finds from the excavations were a block that appears to be from the tympanum of the building's pediment⁽¹³⁾ and many fragments of marble and bronze sculpture that may also have been associated with the building. The tympanum block (Fig. 6) is only roughly finished with a toothed chisel, but it was plainly set in place, since there are traces of lead and iron in a clamp cutting at the top. On the face there is a well-cut inscription, which C. Foss suggests may help identify the temple. The inscription (letter height: 8 cm.) reads, in two registers, **ADRAMY/THON**, the name of a city in Mysia, conventionally spelled Adramyttium. To the left there is a broken projection from the surface that may be a trace of relief sculpture: perhaps a figure **representing** Adramyttium.⁽¹⁴⁾

Adramyttium must have been one of several cities so named (and represented?) in the pediment. A likely reason for the selection of a group of cities cited in this fashion on a Roman building would have been some bond held in common by these cities in relation to Rome. An obvious such connection between Sardis and Adramyttium and between both these provincial cities and Rome is the status of the two Asian cities as **conventus** of the Roman province. If all the conventus of Asia had a place in the pediment, it might follow that the temple was a provincial dedication. The logical recipient of such an honor would have been the emperor.⁽¹⁵⁾

-
- (12) Ankara, Krencker and Schede 1936; Aizanoi, Weber 1969. Since the building is Roman in date, we have to consider the possibility that the plan may be an unconventional version of a type of building other than a pseudodipteros. Basilicas and baths in rare instances had columns on this scale. However, the most innovative experiments in arrangements of the orders in early Imperial times were usually carried on at a smaller scale or in screen architecture.
- (13) The upper edge of the block rakes at an angle of ca. 16°, and it has a large egg and dart crown molding (0.10 m. egg and dart over 0.08 m. bevel). The tympanum of the Temple of Artemis Leukophryene at Magnesia is built up of blocks of the same form (Humann 1904: fig. 43).
- (14) The vehicle for such a personification may have been the eponymous founder of Adramyttium, Adramys, who represents Adramyttium on Hadrianic coins of the city (Wroth 1892: 2-7).
- (15) Inscriptions that name both Sardis and Adramyttium as conventus are: Sherk 1969; no. 52; Robert 1949: 206-207; cf. also Habicht 1975. A relevant literary source is Pliny, **NH** 5. 122. The most important inscription is the one published in Robert 1949 from Didyma. It

The marble sculpture fragments might, judging by scale and workmanship, belong with the pediment, but they are too few to make this identification certain. The bronze sculpture fragments consist of thirty fragments, almost certainly all from the same object (Fig. 7). Three of these fragments join along fresh breaks to form part of an overlifesize lion's paw. Four other fragments bear surface treatment, and twelve of the fragments are gilded. They belonged either to a hollow cast statue in the round or to a monument such as a tripod or decorative table, and may therefore have been part of a votive offering or of the sculptural program of the building. The treatment of the hair on the paw fragments suggests a date no earlier than the Hellenistic period.⁽¹⁶⁾

The tympanum block and sculpture fragments were found together in a layer of dark grey ash that was deposited when the building was destroyed. Coins from the ash layer date this event to the reign of Antoninus Pius thus indicating that the building was in use for only about a century and a half, and was destroyed during Sardis's most prosperous period.⁽¹⁷⁾ The reason for its destruction is

refers to the construction of a temple to Caligula at Miletus, and records the names of thirteen sponsors, each identified by his ethnic. Robert has shown that each sponsor is a representative of one of the thirteen conventus into which Asia was then divided, and that, as a company, these thirteen men represent the whole province. The temple to Caligula at Miletus was thus meant to be a communal dedication sponsored by the *koinon Asias*. If our temple was also a provincial dedication, was it, too, a temple of the imperial cult? Of the many temples known from literary sources, inscriptions, and coins to have existed at Sardis, one still unaccounted for is Sardis's first neokorate temple. Sardis was made *neokoros* for the second time under Antoninus Pius. Foss notes that it is remarkable that the bestowal of this honor might have coincided with the destruction of the early Imperial temple. Although the present evidence is meagre, it does raise the possibility that this is Sardis's first neokorate temple. If so, the best candidate for the dedicatee is Claudius.

- (16) Marble sculpture fragments: S82.11: 8688; S82.12: 8689; S82.13: 8690; S82.14: 8691; S82.17: 8696. Bronze sculpture fragments: M82.14 A-FF: 8706.
- (17) The coins are C81.80 and C81.81, both AE Greek, Hadrian 117-138; C81.82, AE Greek, Faustina the Elder d. 141; C81.83, AE Greek, probably a local issue of the second century A. D.; C82.161, C82.164, 1982.222, 1982.223, all four AE Greek Imperial, M. Aurelius Caesar 131-161. Although the coins strictly supply only a *terminus post quem*, their state of preservation — the Hadrianic coins being rather worn, the Antonine coins in mint condition — as well as the absence of later

still unclear, for the ash layer represents the intentional dismantling of the building immediately after its initial and presumably accidental destruction, rather than the initial destruction itself.

After the destruction, the surrounding area was virtually abandoned, probably because it lay in the path of a natural drainage. Evidence for reuse of the building is slight, but it may include two graffiti (IN 81.9, IN 81.10) carved on a paving block; these are **topos** inscriptions, with the word **topos** in the nominative accompanied by the name of a person or institution in the genitive, but the precise readings and dates are uncertain. About three meters of wind-and-water-laid sediment, apparently carried down in a gradual and to this day almost uninterrupted process from the slopes to the south, covered the podium of the building.

CJR, TNH

«Field # 49» Wall

The other site in Sardis East selected for excavation was a flat-topped hill, or spur of the Acropolis, located just southwest of the theatre and southeast of the early Imperial temple, specifically the crest of the spur at its north end (at ca. E. 820-970/S. 305-310 on the 'B' grid; Fig. no. 68). At this locale the survey party had observed traces of a wall whose large, roughly-dressed stones and apparent lack of mortar suggested a feature of the Lydian period. Subsequent excavation revealed a massive Lydian wall, in places obliterated by Roman construction.

These features were explored in six trenches (Fig. 8). The Lydian wall extends in a straight line for at least 20 m., perhaps as much as 40 m.; is 3.0-3.4 m. thick (Fig. 10); and stands to a maximum height of 2 m. at the face (Fig. 9, 11). The principal face is on the downhill side (to the north); the face on the uphill side, in the 5 m. wide segment exposed, shows poorer construction, with less careful alignment of courses and jointing of stones. The wall is built on sloping ground and appears to rest on an artificial bedding of red clay. It is constructed of large stones: those that make up the core average ca. 0.50 m. in diameter; those at the face are roughly dressed and laid in a mixture of polygonal and ashlar styles (Fig. 11).

Exposed in a 7 m.-wide trench on the steep hillslope immediately in front of the wall were several stratified sloping layers of earthy debris and of loose stone. The lowest stone layer (Fig.

diagnostic material in the deposit strongly suggest that the date of deposition falls within the reign of Antoninus Pius.

«Loose Stone Packing») terminates at the downhill end in a line of roughly-squared and neatly fitted stones of which one course survives and at least one more must have existed (to judge from dislodged stones of similar form nearby). This layer clearly belongs to a planned feature **in situ** (a glacie, or other kind of outwork ?); and the loosely-laid layers above could belong to the same or similar features

Diagnostic pottery remains («Geometric» Black-on-Red, Grey Wares; one Bird Bowl fragment and one Rosette Bowl fragment) recovered from strata that evidently antedate the wall's destruction (to judge from dislodged wall stones that rested over the strata) suggest that the wall was destroyed by the beginning of the second quarter of the 6th century B. C. and that it was built sometime in the 7th century B. C.

The extreme east and west trenches (Figs. 8, 9) which are located on the line of the Lydian wall's north face revealed walls, drains, and artifacts of the Roman period. The presence of large, roughly-dressed stones in the two east trenches suggests that the Lydian wall extended to their location; and the disposition of those stones in the penultimate east trench suggests that there part of the wall's north face survives, tilted outward and partly collapsed.

The construction in the most easterly trench represents either a Roman extension or a Roman rebuilding of the Lydian wall. It makes a right-angle turn to the south. The south continuation was traced at ground surface for a distance of nearly 24 m. Exposed building materials were characteristically Roman (brick, mortar, small stones; one re-used marble frieze block carved in relief with **bouk-ephalion** and swags).

In the most westerly trench the line of the Lydian wall is crossed by a substantial Roman water channel and intersected by a Roman wall. The wall was traced for ca. 12.5 m. down the hillside.

Excavation: Sectors MMS, MMS-S, MMS-N

Sectors MMS, MMS-S, and MMS-N are located at the northwest foot of the Acropolis, ca. 400 m. east of the Pactolus stream (Fig. 2 nos. 63, 64; Fig. 12). Sector MMS is a low hill mostly created by remains of a huge Lydian building, the Colossal Lydian Structure, and located just south of the modern Izmir-Ankara highway. Sector MMS-S is the area immediately south of the MMS hill; and Sector MMS-N is the area just across the modern highway and to the north of the MMS hill. In these sectors the most conspicuous features

uncovered in excavation are Late Roman (3rd through early 7th centuries A. D.) and Lydian (7th and 6th centuries B. C.); there is relatively little diagnostic material of any kind from the intermediate and later time periods.

Sector MMS, Roman Features

On the summit and east side of the hill parts of a Late Roman building complex were uncovered (Fig. 13; for other parts of the same complex uncovered in earlier seasons, Greenewalt, Sterud, and Belknap 1982: XX-XX; Greenewalt et al. 1983: XX-XX). Four rooms were completely cleared, (A) - (D). The remains of these and other partly excavated rooms show a complex building history of major and minor phases. Coins recovered from room (A), from the room partly excavated to the east of (A), and from (B) range in date from the second or third to the sixth centuries A. D.

(A) A trapezoidal, nearly square room with entrances in the north and east walls (Fig. 14). The south and west walls are retaining walls (retaining destruction debris from the Colossal Lydian structure); they stand nearly to ceiling height and contain raised niches. Under the floor near the southeast corner is a small cellar (1.05 m. by 1.25 m.). The floor of the cellar and of the room are paved with tiles, and the same tiles make a baseboard around the walls. The walls are plastered and painted with simple motifs (border bands in black and red, stylized plants in green). The walls of the niches are lined with slabs of colored stone (fastened by iron pins); their ceilings, which are made of brick in the form of ramped pendentive vaults, were plastered and painted, each with the central figure of a bird (feet and legs preserved). The cellar contained several heavy iron implements, a stone bowl, and many bronze coins. On the floor of the room were remains of storage vessels, an implement of thin sheet bronze resembling a double-bladed axe (M 82.13: 8707), covered by a marble column capital or base, and a stone mortar.

(B) Apsidal room with entrances in the north and east walls. The apse is a retaining wall, like the east and south walls of (A); it was covered by a semi-dome (of which the lowest courses survive on the south side; Fig. 15) and contained a shallow niche to the right of center.⁽¹⁸⁾

(18) The back wall of the niche was built separately from the rest of the apse, and projected slightly beyond the exterior contour of the apse. This wall's lack of integrity with the rest of the apse suggests:

The floor was paved with tiles, which survive along the south side of the room. The walls were plastered and painted to suggest opus sectile in veined and brecciated colored stones (yellow veined with darker yellow and brown, white veined with grey, grey veined with black, black veined with white, red dappled with white; ivy-leaf pattern in white, yellow, and blue on a black ground. Figs. 15 - 17 show the decorative scheme of the south and apse walls (shading on either side of the columns of the apse wall suggests semi-cylindrical form; the central roundel was exposed in 1980; Greenewalt et al. 1983: XX - XX, Fig. 4).

A tile-lined drain runs the length of the room below floor level east of the apse. There were at least two older building phases. To one or both of these may belong fragments of painted plaster that were recovered at floor level and below. Some of these fragments have gold leaf, applied in a scheme of gold squares against a dark blue ground.

The western orientation of the apse and the absence of religious symbolism in the wall painting suggest that room (B) might be a triclinium (inadequate as the apse, with a diameter of only ca. 3.70 m., may be for a sigma couch; Åkerström-Hougen 1974: 101-117; Jalabert, Mouterde, and Mondésert 1955: 76 no. 1344 and references; Balty 1969: 27-29). The painted decoration closely resembles that of the hall in **Hanghaus** 1 at Ephesos that was identified by its excavators as a **cenatorium** (Strocka 1977: 16-17, 31-34).

(C) A trapezoidal room with entrances in all four walls, communicating on the north side with a slightly smaller trapezoidal room that was excavated in 1980 (Greenewalt et al. 1983: XX - XX, «Trench II») and on the west side with room (D) (Figs. 13 and 18). The sunken central area of the floor and the stone paving of that area suggest an open court surrounded by a porch; but at the inner edge of the higher pavement there are no dowel holes, setting marks, or signs of wear that would attest porch supports. Near the northwest corner of the «court» is a well, which was excavated to a depth of 3 m. It is lined with coursed fieldstones and brick set in mortar, and has footholes at approximately 0.80-m. intervals.

(D) An apsidal room with an entrance in the east wall. The

that it was blocking for a doorway, but the niche can hardly have been a doorway: its floor is well above the floor level of room (C), and the presence of debris immediately west of the apse shows that the niche can never have been a portal.

entrance is approximately on axis with the room, and the apse was axially symmetrical with the west end of a part of the room, as defined by a narrow cross wall or partition. Around the sides of this part of the room are remains of a mosaic paving, with guilloche band and pattern of squares and interconnected circles. The apse contains remains of a tile floor.

Sector MMS, Lydian Features

The Late Roman building complex rests directly on remains of the Colossal Lydian Structure and incorporates or expands part of that Structure.⁽¹⁹⁾ Excavation in 1981 and 1982 exposed two component parts of the Colossal Lydian Structure: a continuation of the Structure's east face that has a vertical facade of stone and a deep jog; and a narrow wall that runs roughly parallel to the east face and some 3 - 9 m. to the east of it (Figs. 19, 20, 23).

The point of transition between the sloped facade of mud brick and the vertical facade of stone has been precisely located but has not been excavated (it is on the line of the south face of a Late Roman wall that rests directly above; cf. Figs. 13 and 20). The stone facade, first exposed in 1980 (Greenewalt et al. 1983: XX-XX) stands to a maximum height of 4.40 m. (Fig. 21). Near the base is a stone shelf, which is evidently a continuation of the shelf that is exposed a few meters to the north below the sloped facade of mud brick. This shelf evidently does not continue south of the stone salient corner (Figs. 19, 20). The masonry of the face consists of uneven courses of roughly hewn blocks (schist and limestone) except for the quoins of the salient corner, which are neatly cut and precisely jointed (mostly limestone; Fig. 21). In front of the face is a massive stratum of destruction debris from the Colossal Structure, mainly consisting of derelict and partly burnt mud brick disposed in fall lines that slope away from the face (cf. Greenewalt, Sterud, and Belknap 1983: XX; Greenewalt et al. 1983: XX-XX). Pottery recovered from

(19) There is a curious structural relationship between the Late Roman building complex and the Colossal Lydian Structure: the back wall of the complex's room north of (C) and of the apse of (D) belong to an extension or remodeling of the Structure's secondary stone wall (for which, Greenewalt et al. 1983: XX-XX); the north wall of the room north of (C) lies directly over the point of transition between the sloped facade of mud brick and the vertical facade of stone of the Structure's east face; and the location of a well in room (C) coincides with that of a solid stone bastion-like feature, probably the most difficult spot on the hill to penetrate (cf. Figs. 12 and 20).

this stratum included fragments of an Eastern Greek orientaling oinochoe and of a Fikellura amphora (P82.43: 8665; Fig. 22).

According to G. P. Schaus (private communication), the style of the Fikellura fragment is close to R. M. Cook's Lion Group and «probably can be dated quite safely ca. 550 B. C.» This piece and a Little Master cup fragment (P80.21: 8523; Greenewalt et al. 1983: xx-xx) recovered from the same stratum further to the north (in front of the sloped facade of mud brick) suggest that the Colossal Lydian Structure's upper parts were destroyed around the middle of the 6th century.

Some 3-9 m. to the east of the Structure's socle is a narrow wall, 0.55-0.60 m. thick and evidently more than 20 m. long as indicated by aligned segments exposed in three sub-trenches (Figs. 19, 20). This wall has a socle of fieldstone, which stands 1.8 m. high in the intermediate sub-trench (the only place where the full height of the socle has been exposed) and a superstructure of both mud brick and pisé, which stands 1.8 m. high in the south sub-trench (the only sub-trench where the superstructure is preserved). If the heights of these component parts were consistent throughout, the wall would have stood more than 3.6 m. high. Both socle and superstructure show a distinct lean to the east (Fig. 23). In the intermediate sub-trench, the east side of the socle is abutted by a stepped shelf or buttress of packed mud and mud brick, 0.5 m. broad (cf. Fig. 19). Destruction debris from the Colossal Structure (mostly derelict and partly burnt mud brick) covered the narrow wall's mud brick superstructure (Fig. 24) and the stepped shelf or buttress behind its stone socle, showing that the narrow wall was a free-standing feature and that it went out of use when the Colossal Structure's upper parts were destroyed. Between the socle of the narrow wall and the Colossal Structure, the south scarp of the intermediate sub-trench (at ca. S. 55 on the 'B' grid) shows several stratified thin layers of water-laid sand and gravel; which suggest that the corridor between the narrow wall and the Colossal Structure had occasionally been a channel for water runoff. The purpose and function of the narrow wall remain to be determined.

Sector MMS-S, Roman Features

The MMS-S trench was expanded to the north in two short extensions to test for the presence of an ancient east-west road

(whose existence is suggested by a modern east-west villagers road and by a Roman east-west drain and Roman column shafts similar in size and design to those of road colonnades elsewhere at Sardis [Greenewalt et al. 1983: XX; cf. Hanfmann 1962: 40-46; 1965: 14-16]). Parts of three columns **insitu** and several drains, all in an east-west alignment, were exposed.

Two column shafts and all three bases survive complete. The bases are dissimilar in design and size, as are those of the colonnade of Roman Sardis's main avenue (Hanfmann 1962: 40-46). The three columns might belong to a colonnade with an intercolumnial interval of ca. 3.50 m. If so a pier took the place of one of the columns in the series. This pier may have served to support one end of an arch, the other end of which would have been anchored in the long wall that forms the south edge of the trench, where there is an appropriate socket. This wall is now exposed for a total distance of ca. 22 m.

The columns and drains are appropriate for a colonnaded street but are not sufficient evidence to verify its existence.

On a fragile plastered floor surface between the line of columns and the wall that forms the south edge of the MMS-S trench rested a heap of ca. 650 bronze coins, which included issues of the late 4th century A. D. Cleaning and study of these coins was postponed for another season.

Sector MMS-S, Lydian Features

The preserved top of a monumental Lydian wall (Fig. 25) appeared ca. 0.50 m. below the Roman plastered floor. Only a short segment of one face, oriented northeast-southwest and standing to a maximum height of 2.7 m., could be exposed within the confines of the trench. The face is constructed of large stones of irregular shape and size, with flat or rough, hammer dressed surfaces and tight, occasionally rabbetted joints. The haphazard masonry combines features of ashlar, polygonal, and Lesbian styles. Debris that contained much derelict and partly burnt mud brick filled the space between the wall's face and the southwest corner of the trench. From this debris were recovered miscellaneous Lydian pottery, an Attic black-figure fragment assigned to the Manner of Sophilos by G. Bakır (private communication; P82.10 A and B: 8599-8600) and a plain arcuated stele of limestone, with rectilinear foot and tapering

sides (S82.2: 8598; H. 0.37 m., W. 0.23 m., Th. 0.05 m.).

Sector MMS-N

Roman remains were negligible, except for a few marble paving slabs that belong either to the Roman avenue or to the terrace southeast of the Synagogue (at ca. E. 130-131/S. 10-11 on the 'B' grid; cf. Fig. 12), and an important inscription, to be published separately.

IN82.16. The stone, a large marble block (H. 1.66 m., W. 0.72 m., Th. 0.56 m.) was recovered ca. 13 m. east of the Synagogue, at ca. E. 129/ S. 3-4 on the 'B' grid. It rested inscribed face down on remains of a wall constructed of mortared brick and small stones. Whether the inscription block was part of the wall construction is unclear. The disparity in size between it and the stones that are unquestionably part of the wall and a slight difference in alignment between the two features (the stone rested slightly askew to the line of the wall remains - suggests that it was not. Inscription Block and wall had been exposed in 1967 (cf. Hanfmann 1968: 19 Fig. 18, where the wall is shown on the E. 100 line). The inscription evidently had passed unnoticed at that time because plaster on the sides of the wall (mostly fallen away in 1982) concealed the inscribed face, or simply because no one had inspected the underside of the stone.

The block is the base of a statue honoring one Gaius Asinnius Nicomachus Frugianus, an archon of Sardis during the principate of Alexander Severus (222-235 A. D.), cf. Head 1901: 178. The text provides genealogical information about his family, recording names and titles of members spanning five generations. Several members cited are women and some male members are otherwise known from epigraphical or numismatic sources. The text also makes reference to an otherwise unknown locale of Sardis (en tois tessarsin makellois) and to a visit to the city by Marcus Aurelius and Commodus (the two are designated theoi), otherwise unattested in the sources and to be associated with their return in 176 A.D. from the Syrian campaign against Avidius Cassius.⁽²⁰⁾

(20) The identifications and interpretation were made by C. Foss and B. L. Burrell.

The objective of excavating at MMS-N in 1981 and 1982 was to clarify the date and form of the Lydian building known as Lydian East Wall, or LEW: a structure with an ashlar masonry face (mostly limestone) and a core of large, tightly packed fieldstone (Greenewalt et al. 1983: XX-XX, Fig. 17). To this end a sondage was dug into the core of the building (in the hope of recovering chronological data) and the face was traced to the north and west.

The sondage, ca. 1.50 m. on a side, was dug close to one face of the building (the more easterly west face, at ca. E. 149-150/S. 16 on the 'B' grid), and penetrated 3.30 m. below the surface of the rubble packing. In the upper 3.10 m. two stone layers were distinguished: an upper, 0.30 m. thick, consisting of closely packed stones (mostly schist) with little earth between; and a lower, 2.80 m. thick, consisting of stone rubble in a matrix of earth and clay. Pottery remains (Lydian Grey Ware, Bichrome; one orientaling fragment) from these layers are compatible with the later 7th and 6th centuries (and so seem to provide less precise chronological evidence than pottery from a stratum outside the building, which suggested to excavator V. J. Harward in 1980 a date no earlier than the second quarter of the 6th century B.C.; Greenewalt et al. 1983: xx-xx). The southwest corner of the sondage exposed a curious pier constructed of substantial limestone blocks in nine courses, some blocks evidently re-used.

Another 23 m. of the face traced to the north and west included a re-entrant and another salient angle (Figs. 26). The outline of the building so far exposed resembles a right-angle W. The masonry of the eastern «V» of the W is mainly limestone; exposed masonry of the other «V», to the northwest, is sandstone. At the re-entrant corner, the junction of masonry in these two materials is very imprecise (Fig. 27), which contrasts with the tight masonry joints and crisp salient corners of the rest of the building. Most of the face traced in 1982 was exposed no lower than the top preserved course (in order to conserve both the external stratigraphy and the monument, whose stone quickly deteriorates when exposed to the elements). One short, ca. 2 m.-wide segment of the south sandstone face near the salient corner, however, was exposed to its foundations (Fig. 28). This segment displays ten foundation courses of roughly-trimmed stones, a euthenteria course of plain ashlar mas-

only, and five upper courses of ashlar masonry whose faces have chisel-draughted borders and rusticated centers. The centers of these blocks are inscribed with «masons' marks.» Some 16-24 individual symbols were distinguished.

On the basis of a transcript of these marks, R. Gusmani has observed (private communication) that one or two may be numbers, two are typically Lydian, three possibly Lydian, two possibly Carian, and two attested in the Sardis Synagogue Inscription (for which Gusmani 1975: 115-132).

Sector MMS-N, Late Hellenistic/Early Roman Feature

A narrow wall or foundation of mortared rubble was exposed just in front of the south sandstone face of LEW, to which it is parallel. This feature, which must be post-Lydian and earlier than the Roman road paving, abuts the west limestone face of LEW at its east end and merges at its west end with the mortared rubble at the north end of Lydian West Wall, LWW. It is another «oblique foundation» (Fig. 26; cf. Greenewalt, Sterud, and Belknap 1983: XX-XX, XX-XX), but it is bedded some 2-3 m. higher than the two to the south and is only one course high. The function of these «oblique foundations,» and indeed of all pre-Roman features at MMS-N, remains to be explained (cf. Greenewalt et al. 1982: XX-XX).

Excavation: Lydian Tumulus Tomb (82.1)

Remains of a tumulus tomb (82.1), located on a ridge west of the Pactolus stream, ca. 350 m. southwest of the Artemis Temple (at ca. W. 620/S. 1702 on the «B» grid) were cleared and partly excavated in order to obtain more information about tumulus building materials, techniques, and design. The roofless chamber of this tomb has been exposed since the early 1960's, and probably long before then.⁽²¹⁾ Quotations in the following account are taken from excavator B. K. McLaughlin's field report.

«The tomb sits high on the east end of an east-west ridge, which rises gently from the north and slopes steeply to the east

(21) The writer recollects seeing discoloration and lichen on the limestone blocks of the chamber in the early 1960's. A tomb whose condition and setting correspond to that of 82.1 was reported by the first Sardis Expedition (Butler 1922: 165) in connection with its work of 1910-1914; but that tomb is reported as being located much further to the south than 82.1.

and south.» The tumulus mound is partly formed of bed rock.⁽²²⁾ To what extent the rock was trimmed to give the monument a conical shape was not determined.

The rectangular chamber (Figs. 29, 30), oriented approximately north-south with the entrance at the north end, measures ca. 2.85 m. long by 1.90 m. wide by 1.82 m. high. The floor is paved with five limestone slabs, which run the width of the chamber and under the walls. The walls are built of ashlar masonry in four courses. That the fourth course from the bottom was the top course is indicated by a small projecting band at the upper edge of the fourth-course blocks, which is paralleled in complete Sardis tumulus tombs just below the ceiling slabs (Tomb of Alyattes, BK 71.1; Hanfmann 1963: 55, 59 Fig. 41; Ramage 1972: 11 - 15). Of the ceiling slabs, nothing was visible. Whether the width of the chamber was meant to diminish from bottom to top, as in some Sardis tumulus tombs (BK 71.1; Ramage 1972: 11 - 15) is unclear because of the displacement of wall blocks, due to exterior pressure; but the narrowing of the door passage from bottom to top is evidently intentional, since the monolithic door jambs are securely based on a floor slab.

In front of the chamber is a shallow vestibule, created by a sixth paving slab and side blocks (one block in situ, the other missing but attested by a smoothed bedding surface at the end of the paving slab.⁽²³⁾ A door block with a thick flange at the sides was recovered a little more than 1 m. in front of the doorway. The block's width (1.12 m.) exceeds that of the doorway (0.80 m. maximum). Can outside pressure have displaced the door jamb blocks by as much as 0.32 m., 0.16 m. on each side; or would the builders of a tomb so crisply finished in other respects have tolerated a mismatched door block and doorway; or was the door block cut for another tomb and re-used here? The block's width closely corresponds to the width of the vestibule.

(22) Another example of a bedrock tumulus mound (visited by Sardis Expedition members in 1982) is located near İkiztepe, just northeast of Güre in the Vilayet of Uşak.

(23) That these features probably are not the inner end of a dromos is suggested by the high elevation of bedrock immediately north of the surviving side block. If there had been a dromos, the bedrock ought to have been trimmed to receive the dromos wall. Another example of a vestibule fronting a tumulus chamber evidently appears in the tumulus of Alyattes (Greenewalt et al. 1983: XX - XX).

Inside the chamber «two limestone blocks, similar in size and treatment, stand along the south wall. Each block is probably one of a pair of supports for two slab-type klinai.

*East support: L. 0.765 m., H. 0.380 m., Th. 0.220 m.
West support: L. 0.765 m. H. 0.430 m., Th. 0.220 m. For couch supports of similar size and arrangement, cf. Tomb 77.1," Greenewalt 1979: 11.*

Technical. The door jamb blocks are L-shaped and their horizontal extensions are locked into the side walls (Fig. 29). "At the southeast and southwest corners, the walls are tied together by alternating courses of abutting blocks forming an abbreviated header and stretcher system." "There is no evidence for the use of clamps in either the walls or the paving." "Tool marks are difficult to distinguish due to the weathering of the limestone. Faint traces of toothed chisel marks may be seen on the lower courses of the south wall together with the standard point marks, also visible on the roughened surfaces of the couch supports."

Date. Pottery remains recovered from the chamber ranged from Hellenistic to modern. Pottery from the topsoil of the mound was almost exclusively Lydian and included fragments of two large multi-nozzle lamps of 6th/5th century type and the foot of a streaky-glaze stemmed dish. Lydian architectural features have not yet been shown to provide reliable dating criteria; but the absence of clamps and of draughted masonry, which seems to be consistent with later Lydian building tradition, and similarities of design and construction to Tomb BK 71.1 (Ramage 1972: 11 - 15), which has been dated on the evidence of kline leg design and pottery remains to the later 6th century, point to a date for Tomb 82.1 in the late 6th or early 5th century B. C.

Miscellaneous: Ancient Oil and an Inscription

Two antiquities of special interest came to the Expedition by chance. One is a Roman glass unguentarium with ancient oily contents, NoEx 81.13 (Fig. 31). This unguentarium was part of a lot of antiquities recovered by gendarmes from a village house in Sart.⁽²⁴⁾

(24) Other items in this confiscated lot included nine empty glass unguentaria (NoEx 81.8 - 81.12, 81.14 - 81.17), a small marble herm head (NoEx 81.21), a Persian siglos (C81.69), a Croesid siglos (C81.4).

C¹⁴ analysis of a sample of the content, by Teledyne Isotopes (Westwood, NJ; in January 1982), 1-12,527, calculated according to the Libby half life, gives an age in years B. P. of 1550 ± 450. The calibrated date (Stuiver 1982) is A. D. 540 ± 450. This analysis indicates that the substance is ancient. It is highly unlikely that in the Sardis region a glass unguentarium like NoEx 81.13 would have been used as a container as late as the 9th century A. D. or even two or three centuries earlier. The older centuries of the C¹⁴ analysis time bracket, however, are consistent with the chronology of such glass unguentaria.⁽²⁵⁾

The oily contents of the unguentarium consisted of a yellowish colored liquid in the body and a dark brown colored solid in the lower end of the neck. Samples of both were analyzed by J. S. Mills and R. White of the National Gallery in London. Dr. Mills reports as follows on the results of analysis and their interpretation (letters of 13. XII. 1982 and 18. III. 1983).

"The oily material from within the vessel gave, on saponification and methylation, a pattern of fatty acids entirely compatible with its being a vegetable oil, most probably olive oil. The black material from the neck of the bottle yielded a certain amount of organic material both by extraction with benzene or by direct saponification. On methylation this showed up some oil components but also a number of higher molecular-weight materials which we have not been able to identify definitively though some individual components have been identified. A high proportion of the black stopper material was not soluble in organic solvents or in acids or alkalis. Under the microscope it contained a good proportion of shining grains which were probably quartz sand and also some amorphous grey-black material. On the whole it seems likely therefore that it is an adventitious rather than a deliberate stoppering material. Quite likely the organic material comprises humic materi-

(25) Barbara Lawn of the Radiocarbon Laboratory of the University of Pennsylvania kindly provided the calibrated date.

For an unguentarium of similar shape to NoEx 81.13 (i.e., with ovoid body, neck with constriction at base) recovered from a Sardis grave that may date to the 3rd century A. D., von Saldern 1980: 24, 26 no. 130; Hanfmann 1960: 14, 16.

ais from the soil. Nonetheless we wish we could identify the individual components showing up on the chromatogram! We know at least what it is not. It does not contain components of di-or triterpenoid natural resins, nor is it a wax or some natural bituminous material.

We had a further look at the aqueous phase from the bottle which we had earlier shown to contain glycerol (from natural hydrolysis of the oil) and some diacorbxylic fatty acids (oxidative degradation products from the long chain fatty acids) as the main organic components. The inorganic ions present are: major, Na, Al, Si, Mg; minor, Fe; trace, Cu, Mn. The elements you might expect from glass.

I am afraid that these results hardly enlighten one as to the function of the original contents of the vessel. Culinary, cosmetic, medical? It could be any of these."

For two other Roman glass unguentaria with oily contents and without contexts, Barag 1972 and Basch 1972.

The other chance discovery of special interest is a marble stele with a long inscription in Greek. The stele was exposed by winter rains (January, 1982) in the bed of the Pactolus stream (just west of sector PC, at ca. W. 240/S. 635 on the «B» grid, Fig. 2 no. 13; Fig. 32). The opening lines of text identify the stele as a boundary marker of the Sanctuary of Artemis of Sardis (**horos ieros asylos Artemidos Sardanēs**), prescribed in Rome by Julius Caesar in the last month of his life. The complete inscription is 76 lines long (possibly longer), and will be the subject of a separate study.

The stele has a total height of 2.02 m. and is 0.45-0.51 m. wide (tapering from bottom to top) and ca. 0.28 m. thick. The back is roughly worked, indicating that the back was intended not to be seen. The top is smooth and featureless, indicating that there was no crowning member. On the inscribed face, lines 11 - 29 were cut down in antiquity, so that traces of only a few letters may now be distinguished. The left side of lines 30 - 76 is badly water - worn.

Reconstruction Project

The aim of this project (properly, a recreation project) was to present the visual effect of complete Lydian roof and revetment

tiles in assemblage and in an authentic architectural context and outdoor environment (Hostetter 1981: 56 - 69; Greenewalt 1978: 67 - 70; 1979: 26 - 27; Greenewalt, Sterud, and Belknap 1982: XX-XX; Greenewalt et al. 1983: XX-XX). In 1981 the project (begun in 1976) was completed in its essentials, with the completion of the last tiles and of the display structure, the installation of the tiles, and the designing of landscape planting (Fig. 33).

The display structure (Figs. 34, 35) represents the corner of an hypothetical, functionally anonymous Lydian building. A reinforced concrete frame, which supports the tiles, is masked by the roof tiles (bedded in mud) and by «dummy» walls of authentic Lydian construction materials; a socle of fieldstone and a superstructure of mud brick, covered with mud plaster (for the use of these in Lydian Sardis, Ramage 1978: 4 - 6).⁽²⁶⁾

Conservation

Architectural features excavated in earlier seasons at sector HoB and in the Gymnasium-Bath complex (Fig. nos. 1, 4) were consolidated and covered.

At sector HoB, with respect to Lydian buildings (excavated between 1961 and 1970), stone socles were capped and pointed with cement (tinted brown to suggest mud brick and to harmonize with the color scheme of ruins and setting) and mud brick parts were encased within dry rubble walls and roofs of cement or tile (easy to dismantle for inspection; Buildings G, H, J, K, L; cf. Hanfmann and Thomas 1971: 10 fig. 3).

In the Gymnasium-Bath complex, the sides of the pool in Room BEH were covered with cement (tinted pink to harmonize with Roman brick and mortar). The cement surfaces only approximate the planes of original marble revetment.

In sector MMS the mud brick of the Colossal Lydian Structure was roofed and treated with a chemical solution that made exposed surfaces hard and water resistant. Parts of three mud brick surfaces were treated with a polymer solution that impregnates the outermost 2 - 5 cm. of the brick. D. J. Butterbaugh, the specialist in charge, summarized the treatment as follows.

(26) The bricks were made to the standard size recognized for the Colossal Lydian Structure at sector MMS: 0.20 m. by 0.40 m. by 0.10 m.

Surfaces "were spray treated with a 3 % toluene solution of Paraloid A-21.

The polymer solution was applied with a coarse, low-pressure spray from a simple garden type, hand pump sprayer. The walls were kept wet to the point of run-off for 40 - 50 minutes, during which time absorption of 11-15 kilograms per square meter of surface had occurred. After two days of drying the surfaces were hard, water repelling, and slightly darker than neighboring untreated surfaces. A vigorous scrub with a stiff bristle brush and water produced a surface close in appearance to an untreated wall. Penetration of polymer (as measured by non-wetting) was 4-5 cm. in one wall and 2 cm. in another" (field report). For a fuller discussion of the treatment and its tests, Butterbaugh and Piggot 1980.⁽²⁷⁾

In sector MMS, rooms of the Late Roman complex with painted wall plaster (A, B) and fragile earlier features (below the room to the east of room A) were covered with a roof. Wall painting was cleaned, given a protective coating of Acryloid B-72, and edged with dental grade plaster of paris.

Artifacts. In addition to routine cleaning, consolidation, and repair of pottery, coins, and other common artifacts, four handsome painted pots of the Lydian period that had been recovered in earlier seasons were cleaned and restored: Attic black-figure merrythought cup P60, 599: 3116/Manisa Museum 2137 (cf. Ramage 1983); a pair of orientализing skyphoi decorated with fish and birds,

-
- (27) The mud brick surface areas of the Colossal Lydian Structure that were treated are a 1 m.-wide strip of the east face, a 1.5 m.-wide strip of the west face (upper part), and an 0.7 m. wide strip of scarp in the east foundation trench for the Structure's secondary stone wall (i.e.; built into the original mud brick superstructure in later Lydian times, cf. Greenewalt et al. 1983: XX-XX). The first two surface areas also are roofed. The third area, which unlike the other two is not a proper face and therefore is of less historical importance, was left uncovered in order to allow monitoring and comparison of weathering effects on treated and untreated surfaces. After two winters' heavy rains, frost, and snow (in 1981-1982 and 1982-1983) the treated strip of the third surface area showed no signs of deterioration and intrusion, whereas untreated adjacent surface areas became covered with moss and small grasses.

P61.1: 3130A and B / Manisa Museum 2202, 2203 (cf. Greenewalt 1972: 118-120 nos. 4, 5); cup in the form of two stacked Ionian cups, P60. 450: 3942 (cf. Hanfmann 1962: 15 fig. 10).

CHG

BIBLIOGRAPHY

Entries marked with an asterisk (*) have appeared since the last Sardis field report («The Sardis Campaigns of 1979 and 1980») was submitted. Åkerström-Hougen, G.

- 1974 **The Calender and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos; A Study in Early Byzantine Iconography.** Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, 4° 23. Stockholm: Paul Aström.
- Alzinger, W.
1974 **Augusteische Architektur in Ephesos.** Vienna: Österreichisches Archäologisches Institut.
- Balty, J.
1969 **La Grande Mosaique de Chasse du Triclinos.** Fouilles d'Apamée de Syrie, Miscellanea 6. Brussels: Centre Belge de Recherches Archéologiques à Apamée de Syrie.
- Barag, D.
1972 **Two Roman Glass Bottles with Remnants of Oil.** *Israel Exploration Journal* 22: 24-26.
- Basch, A.
1972 **Analyses of Oil from Two Roman Glass Bottles.** *Israel Exploration Journal* 22: 27-32.
- Butler, H. C.
1922 **Sardis I, the Excavations Part I, 1910-1914.** Leiden: E. J. Brill.
- Butterbaugh, D. J., and Piggot, V. C.
1980 **MASCA Mudbrick/Adobe Conservation Interim Report.** pp. 19-27 in **Üçüncü Uluslararası Kerpiç Koruma Sempozyumu/Third International Symposium on Mudbrick (Adobe) Preservation.** Ankara: ICOM, ICOMOS.
- Curtius, E.
1853 **Artemis Gygaia und die lydischen Fürstengräber.** *Archäologische Zeitung* 11: 148-161.
- Foss, C.
1982 **A Neighbor of Sardis: The City of Tmolus and Its Successors.** *Classical Antiquity* 1: 178-201.
- * Gale, N. H., Gentner, W., and Wagner, G. A.
1980 **Mineralogical and Geographical Silver Sources of Archaic Greek Coinage.** *Metallurgy in Numismatics* 1: 3-49.
- von Gerkan, A.
1959 **Von Antike Architektur und Topographie; gesammelte Aufsätze.** Stuttgart: W. Kohlhammer.

Greenewalt, C. H., Jr.

1972 Two Lydian Graves at Sardis. *California Studies in Classical Antiquity* 5: 113-145.

1978 The Sardis Campaign of 1976. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 229: 57-73.

1979 The Sardis Campaign of 1977. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 233: 1-32.

*

1982 Sardis, 1979. *Türk Arkeoloji Dergisi* 26: 95-109.

* Greenewalt, C. H., Jr.; Sterud, E. L.; and Belknap, D. F.

1982 The Sardis Campaign of 1978. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 245: 1-34.

* Greenewalt, C. J., Jr.; Ramage, A.; Sullivan, D. G.;
Nayir, K.; and Tulga, A.

1983 The Sardis Campaigns of 1979 and 1980. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 248: XX-XX.

Gruven, G.

1961 Beobachtungen zum Artemis-Tempel von Sardis. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 75: 155-196.

Gusmani, R.

1975 Neue Epichorische Schriftzeugnisse aus Sardis (1958-1971). Sardis Monograph 3. Cambridge, MA: Harvard University.

*

1982a Lydisches Wörterbuch Ergänzungsband, Lieferung 2. Heidelberg: Carl Winter.

*

1982b Zwei Graffiti aus Sardis und Umgebung. *Kadmos* 21: 125-129.

Habicht, C.

1975 New Evidence on the Province of Asia. *Journal of Hellenic Studies* 65: 64-91.

Hanfmann, G. M. A.

1960 Excavations at Sardis, 1959. *BASOR* 157: 8-43.

1961 The Third Campaign at Sardis (1960). *BASOR* 162: 8-49.

1962 The Fourth Campaign at Sardis (1961). *BASOR* 166: 1-57.

1963 The Fifth Campaign at Sardis (1962). *BASOR* 170: 1-65.

1965 The Seventh Campaign at Sardis (1964). *BASOR* 177: 2-37.

1966 The Eight Campaign at Sardis (1965). *BASOR* 182: 2-54.

1968 The Tenth Campaign at Sardis (1967). *BASOR* 191: 2-41.

- Hanfmann, G. M. A., and Waldbaum, J. C.
 1975 **A Survey of Sardis and the Major Monuments Outside the City Walls.** Sardis Reports 1. Cambridge, MA: Harvard University.
- Head, B. V.
 1901 **Catalogue of the Greek Coins. Lydia.** A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. London: British Museum.
- Hostetter, R. E.
 1981 The Tiles of Ancient Sardis. *Archaeology* 34: 56-59.
- Humann, K.
 1904 **Magnesia am Maender; Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen der Jahre 1891-1893.** Berlin: G. Reimer.
- Jalabert, L.; Mouterde, R.; and Mondésert, C.
 1955 **Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie IV. Laodicée, Apamène.** Institut Francais d'Archéologie de Beyrouth. Bibliothèque Archéologique et Historique 61. Paris: Paul Geuthner.
- Krencker, D. M., and Schede, M.
 1936 **Der Tempel in Ankara.** Denkmäler Antiker Architektur 3. Berlin: W. De Gruyter.
- Mitten, D. G., and Yuğrum, G.
 1971 The Gygaean Lake, 1969: Eski Balikhane, Preliminary Report. *Harvard Studies in Classical Philology* 75: 191-195.
- von Olfers, J. F. M.
 1858 Über die Lydischen Königsgräber bei Sardes und den Grabhügel des Alyattes, nach dem Bericht des K. General-Consuls Spiegelthal zu Smyrna. *Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* (1858). 539-556.
- Olson, G. W.
 1970 Field Report on Soils of Sardis, Turkey: A Description of Fieldwork and Research Orientation in a Study of Soils Environment Around the Ancient Lydian, Greek, Roman and Byzantine Ruins. *Agronomy Mimeo* 70-8. Ithaca, NY: Cornell University, Department of Agronomy.
-
- 1971 Descriptions, Notes, Maps and Data on Soils of Sardis, Turkey. *Agronomy Mimeo* 70.1. Ithaca, NY: Cornell University, Department of Agronomy.
- Ramage, A.
 1972 The Fourteenth Campaign at Sardis (1971). *BASOR* 206: 9-39.
-
- 1978 **Lydian Houses and Architectural Terracottas.** Sardis Monograph, 5. Cambridge, MA: Harvard University.
- Ramage, N. H.
 1983 A Merrythought Cup from Sardis. *American Journal of Archaeology* 87: XX-XX.
- Robert, L.
 1949 La Culte de Caligula à Milet et la Province d'Asie. *Hellenica* 7: 206-238.

- * Sevin, V.
1982 *Lidialılar. Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* Istanbul: Görşel.
- Sherk, R. K.
1969 *Roman Documents from the Greek East; Senatus Consulta and Epistulae to the Age of Augustus*. Baltimore, MD: Johns Hopkins.
- von Saldern, A.
1980 *Ancient and Byzantine Glass from Sardis*. Sardis Monograph, 6. Cambridge, MA: Harvard University.
- Strocka, V. M.
1977 *Die Wandmalerei der Hanghäuser in Ephesos*. Forschungen in Ephesos 8: 1. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Strong, D. E.
1953 Late Hadrianic Architectural Ornament in Rome *Papers of the British School at Rome* 21: 118-151.
- Stuiver, M.
1982 A High-Precision Calibration of the AD Radiocarbon Time Scale. *Radiocarbon* 24: 1-26.
- Umar, B.
1981 *Lydia*. Ak Yayınları Kültür Kitapları Serisi 4. Istanbul. Akyayınları.
- Vann, R. L.
1976 *A Study of Roman Construction Techniques in Roman Asia Minor*. Cornell University Diss.
-
- 1983 *The Unexcavated Buildings of Sardis*. Boulder, CO: Social Science Monographs.
- Ward-Perkins, J. B.
1948 Severan Art and Architecture at Lepcis Magna. *Journal of Roman Studies* 38: 59-80.
-
- 1958 Notes on the Structure and Building Methods of Early Byzantine Architecture. Pp. 52-104 in *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, 2. ed. D. Talbot Rice. Edinburgh: University.
-
- 1980 The Marble Trade and its Organization: Evidence from Nicomedia. *Memoirs of the American Academy in Rome* 36: 325-338.
- Weber, H.
1969 Der Zeus-Tempel von Aizani - Ein Panhellenisches Heiligtum der Kaiserzeit. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 84: 182-201.
- Wiegand, T., and Schrader, H.
1904 *Priene: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*. Berlin: G. Reimer.
- Wroth, W. W.
1892 *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum; Catalogue of the Greek Coins of Mysia*. London: British Museum.

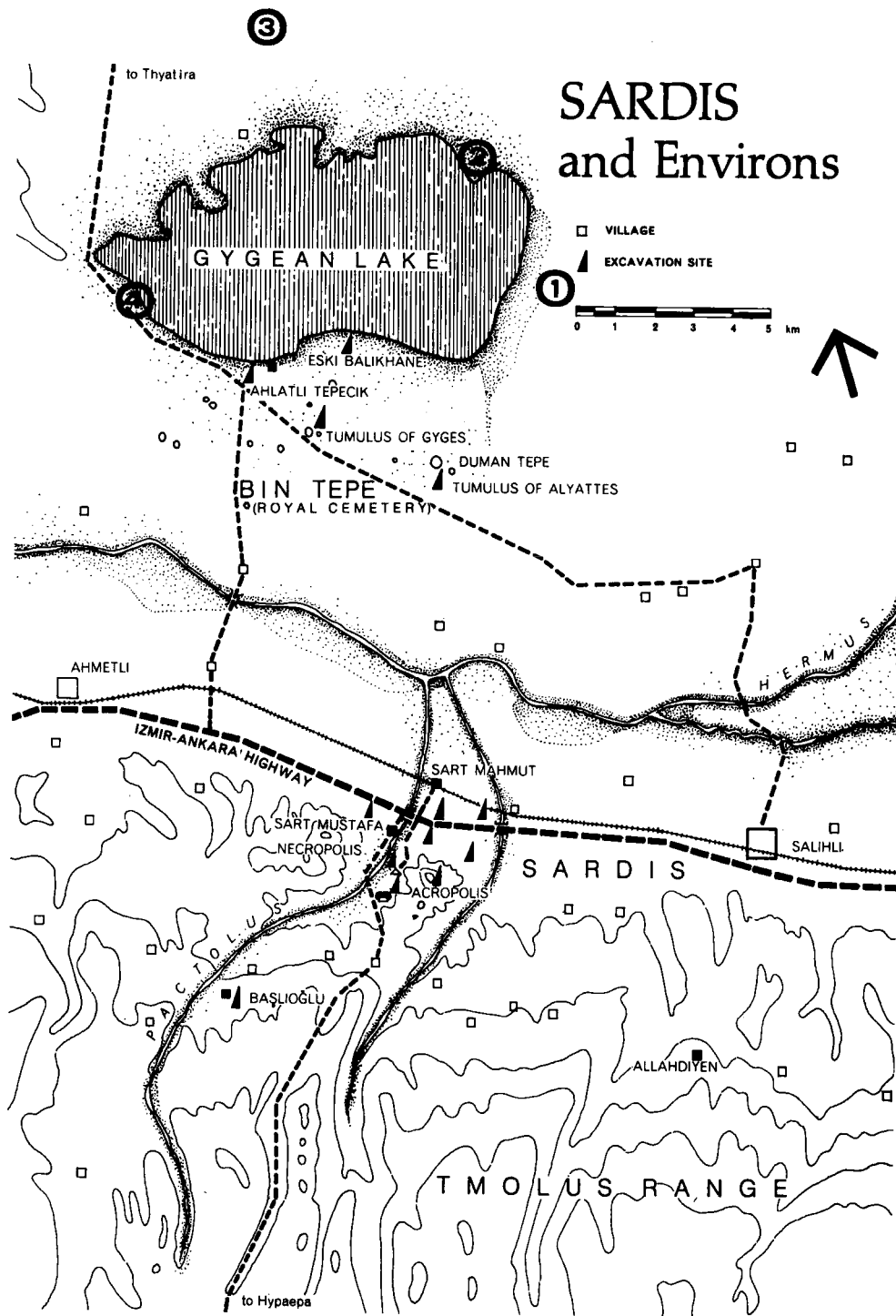

Fig. 1. Sardis and its greater environs, showing approximate location of habitation sites visited in 1981. (1)-(4).

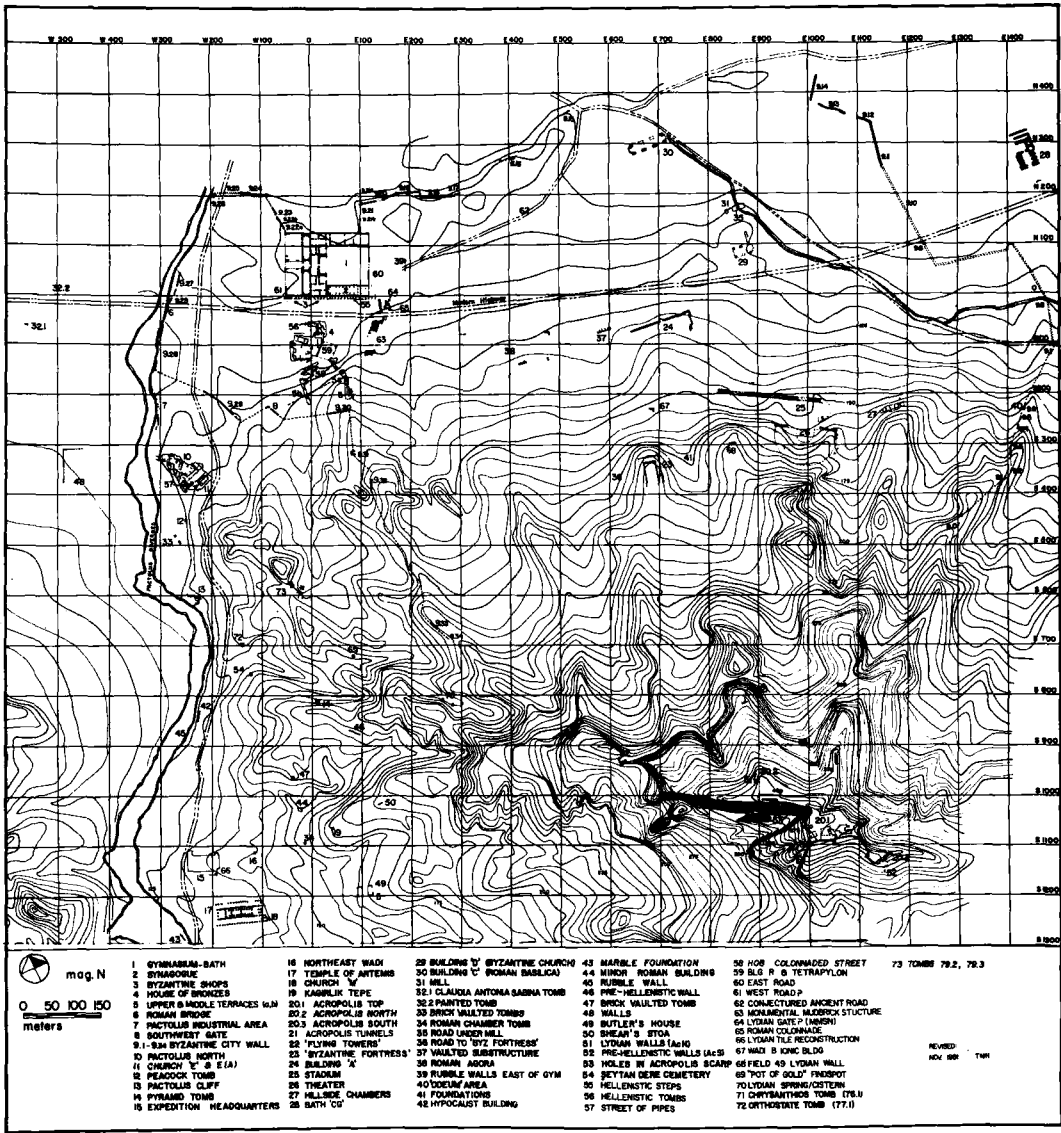

Fig.

Sardis, general site plan.

Fig. 3. Sardis East, Early Imperial Temple, base of pteron column.

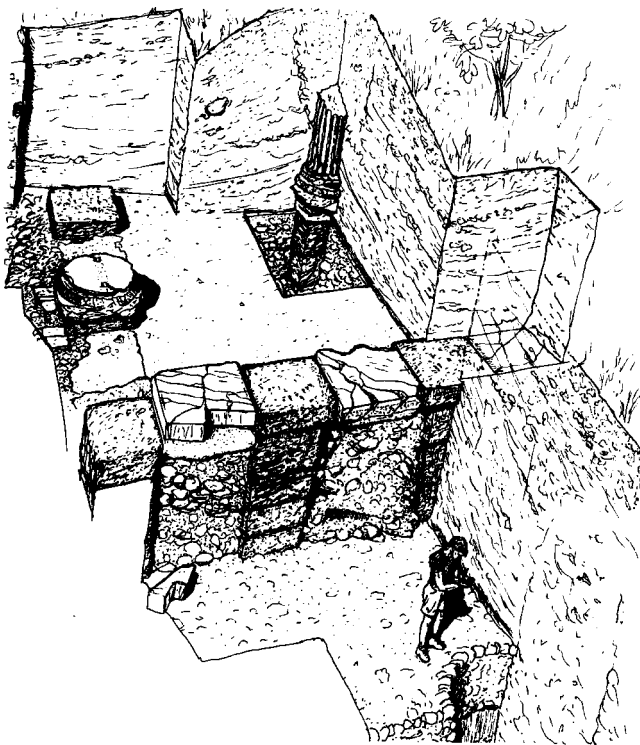

Fig. 4. Sardis East, Early Imperial Temple, perspective view of remains.

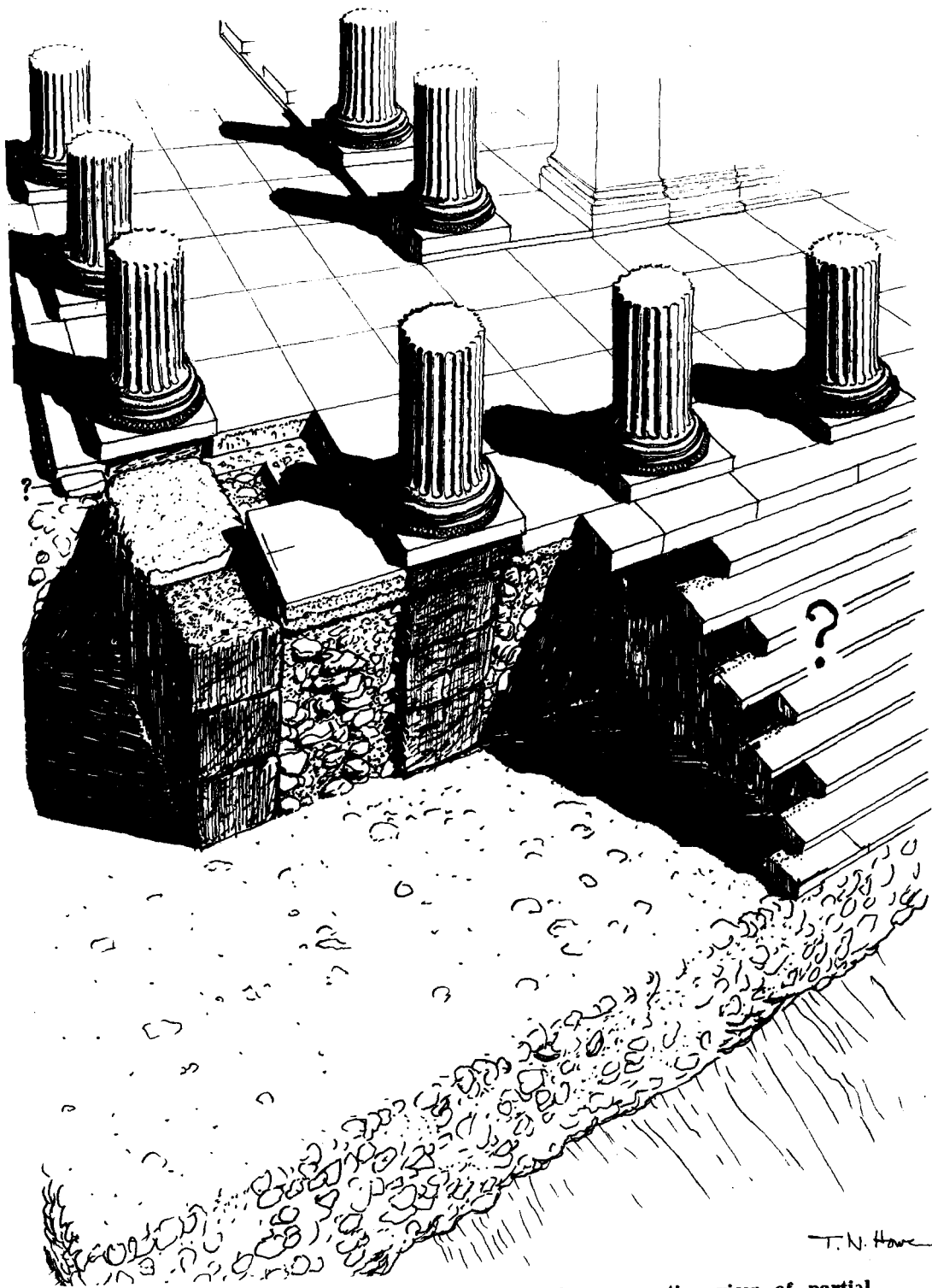

Fig. 5. Sardis East, Early Imperial Temple, perspective view of partial reconstruction.

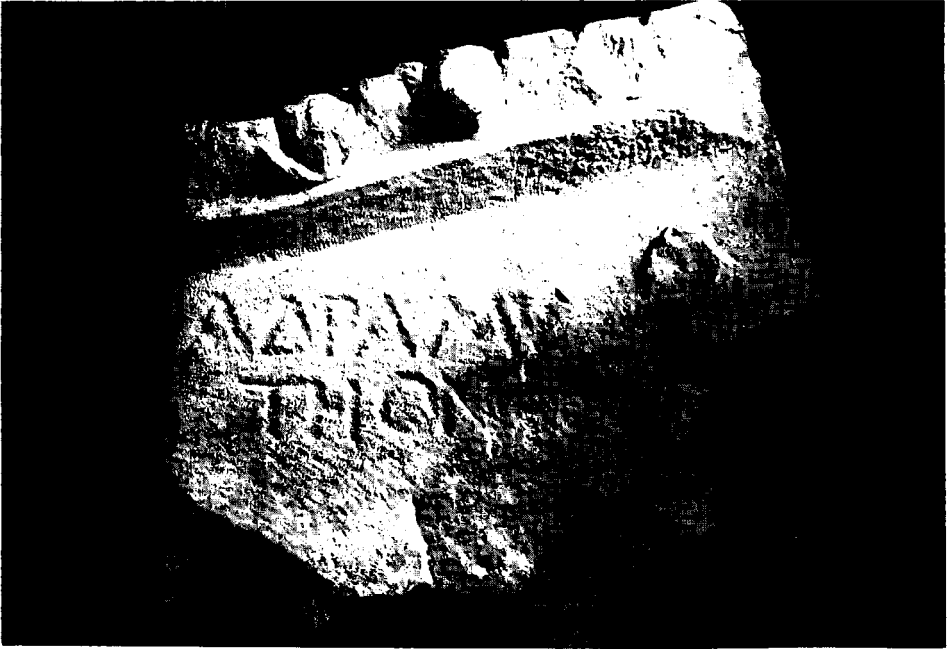

Fig. 6. Sardis East, Early Imperial Temple, tympanum block.

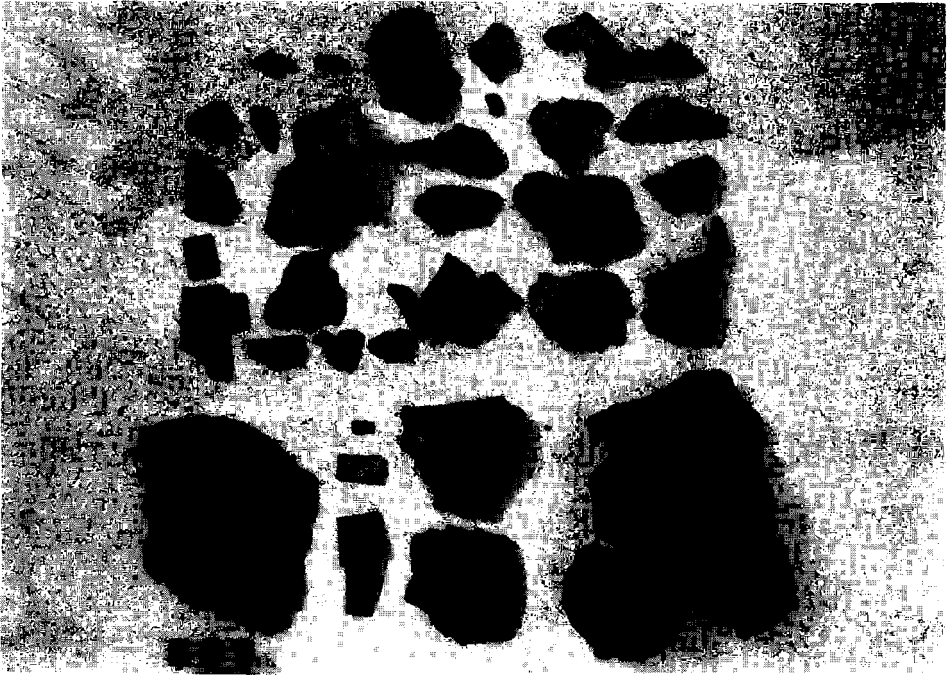

Fig. 7. Sardis East, Early Imperial Temple, bronze sculpture fragments.

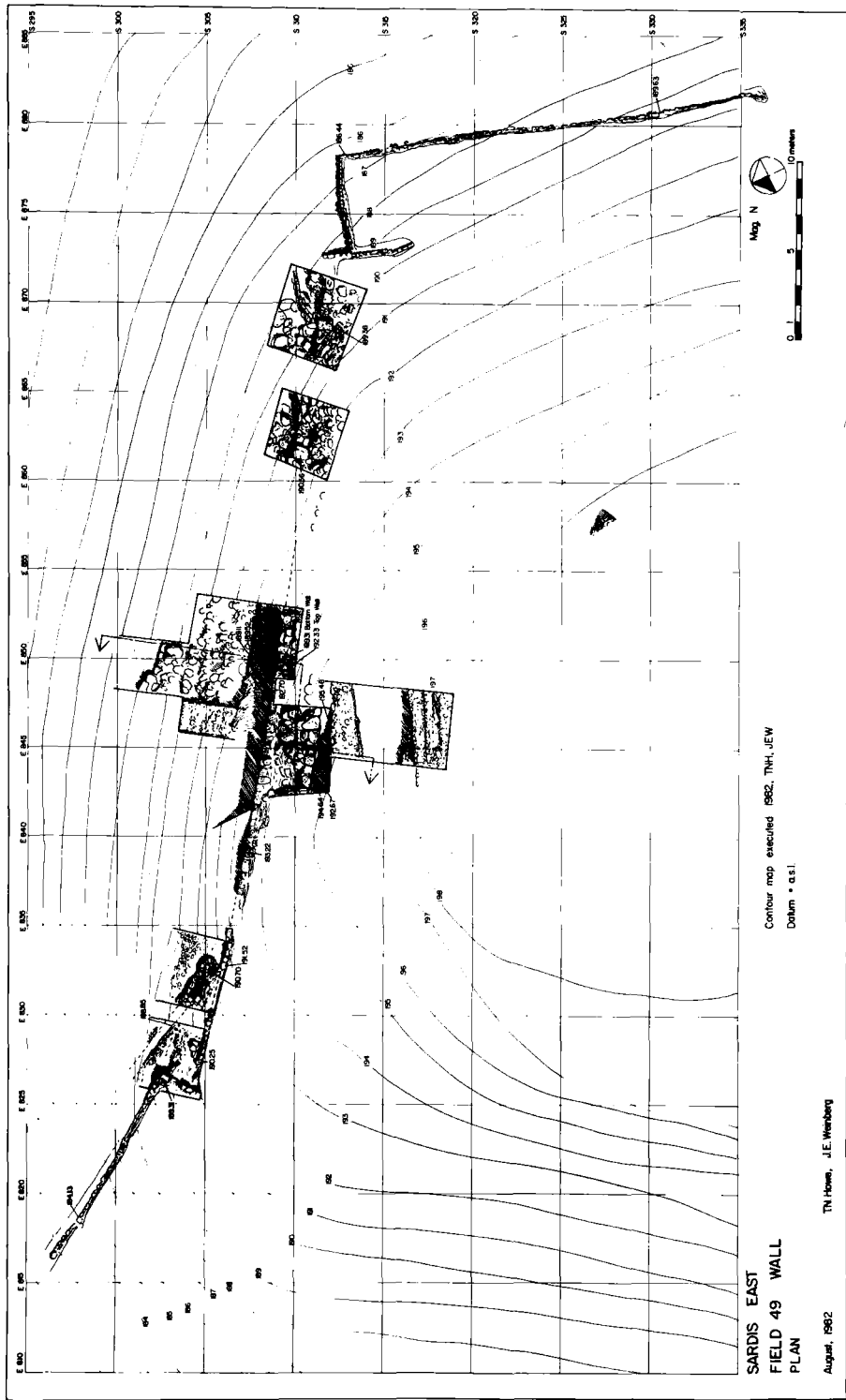
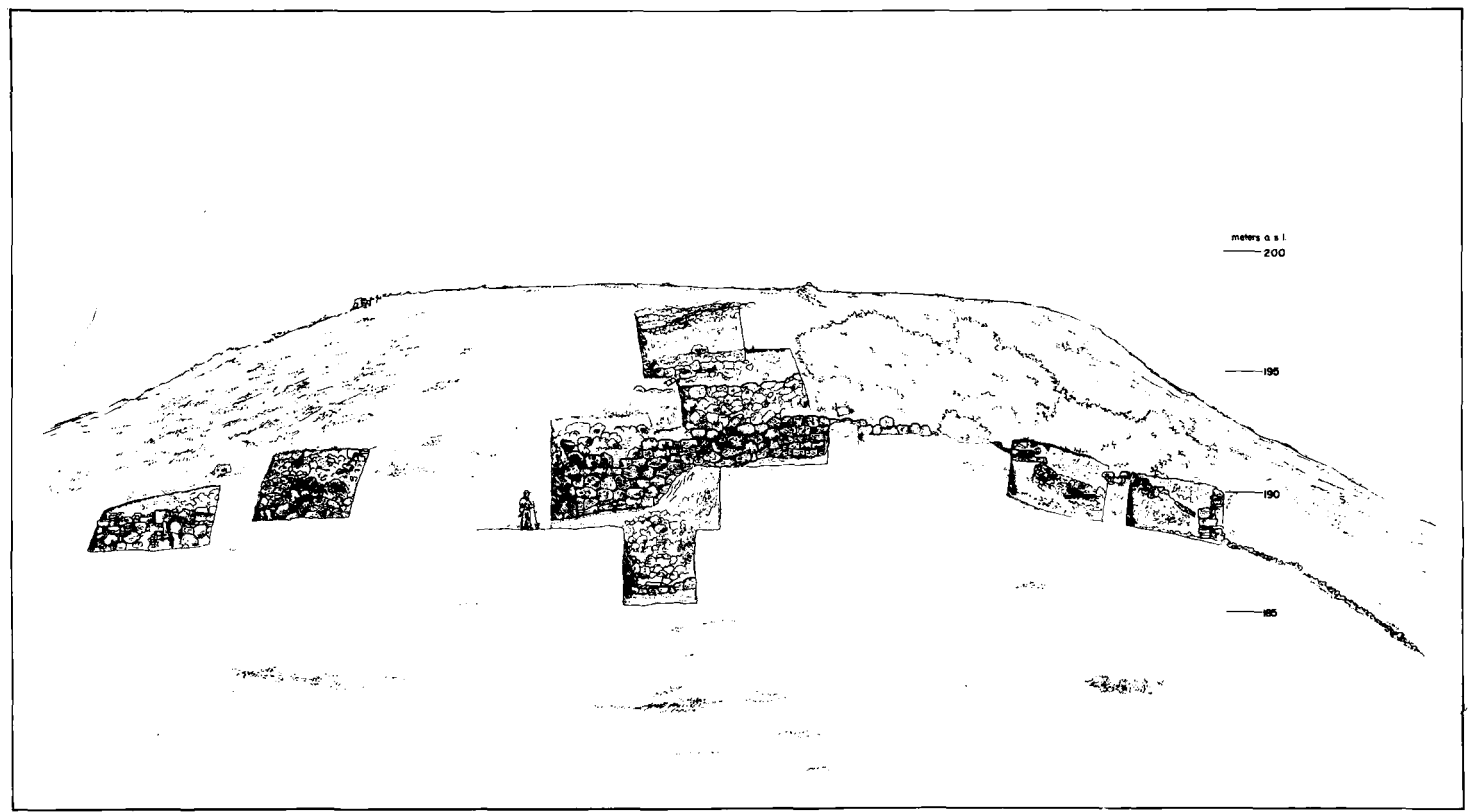
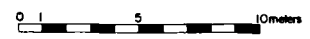

Fig. 8. Sardis East, «Field # 49» wall, plan.

Fig. 9. Sardis East, «Field # 49» wall, elevation.

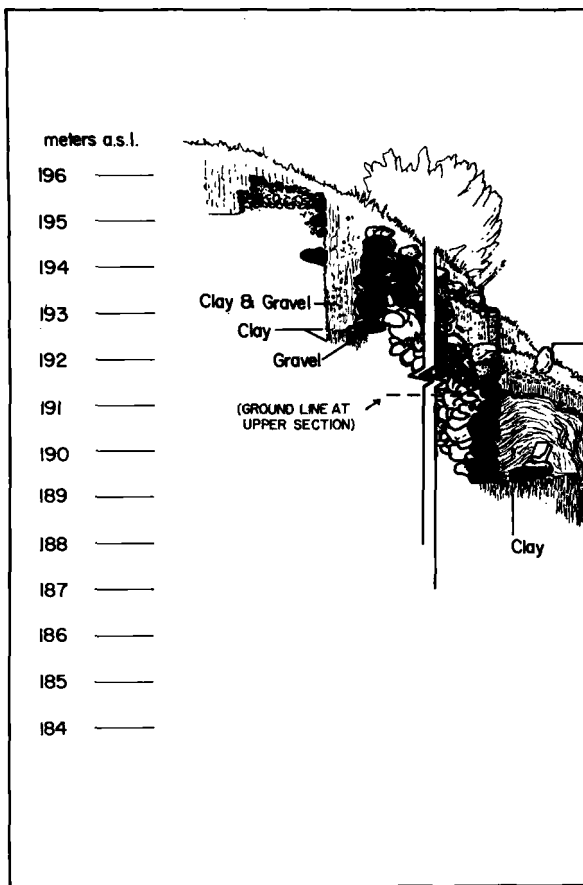
SARDIS EAST
FIELD 49 WALL
ELEVATION

August 1982

JEW, TNH

Fig. 10. Sardis East, «Field # 49» wall, section.

SARDIS EAST

FIELD 49 WALL

STRATIGRAPHIC/ARCHITECTURAL SECTION

AUGUST/OCTOBER, 1982

T. N. Howe

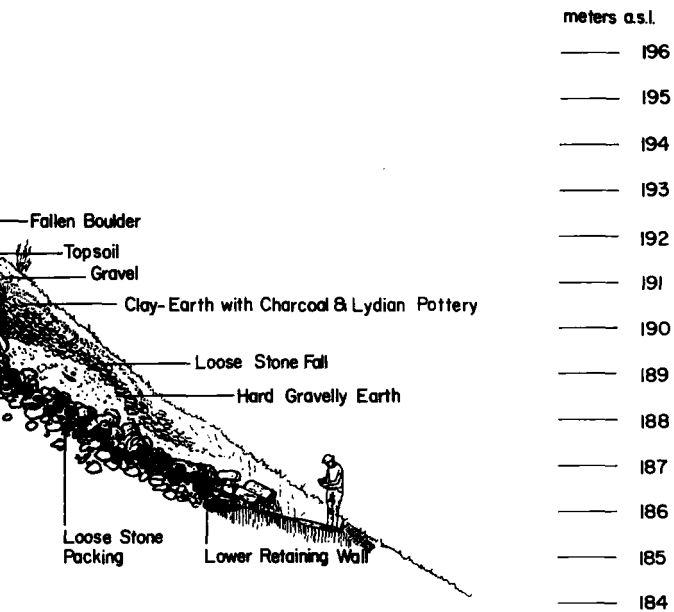

Fig. 11. Sardis East, «Field # 49» wall (photograph taken at the end of the 1981 season).

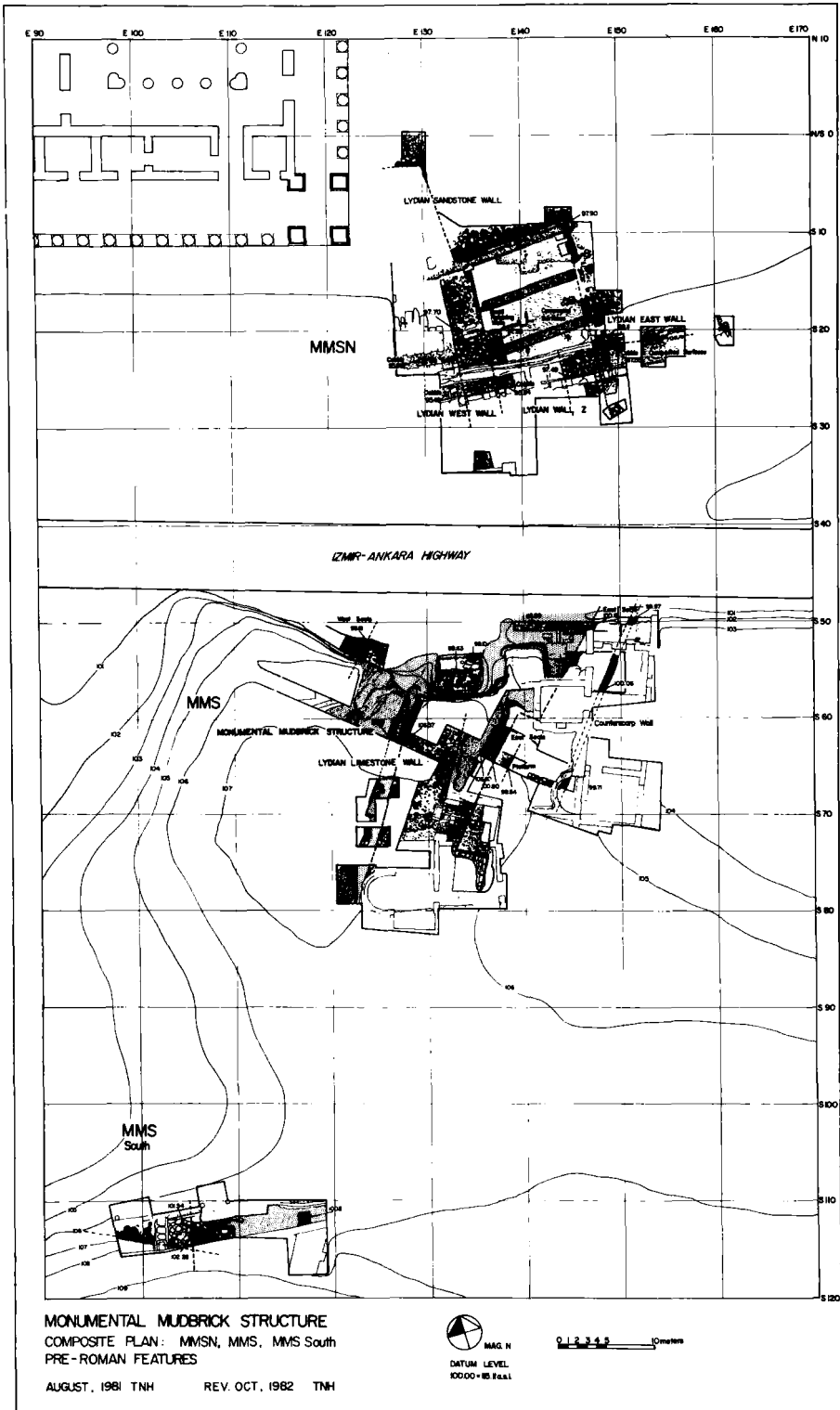
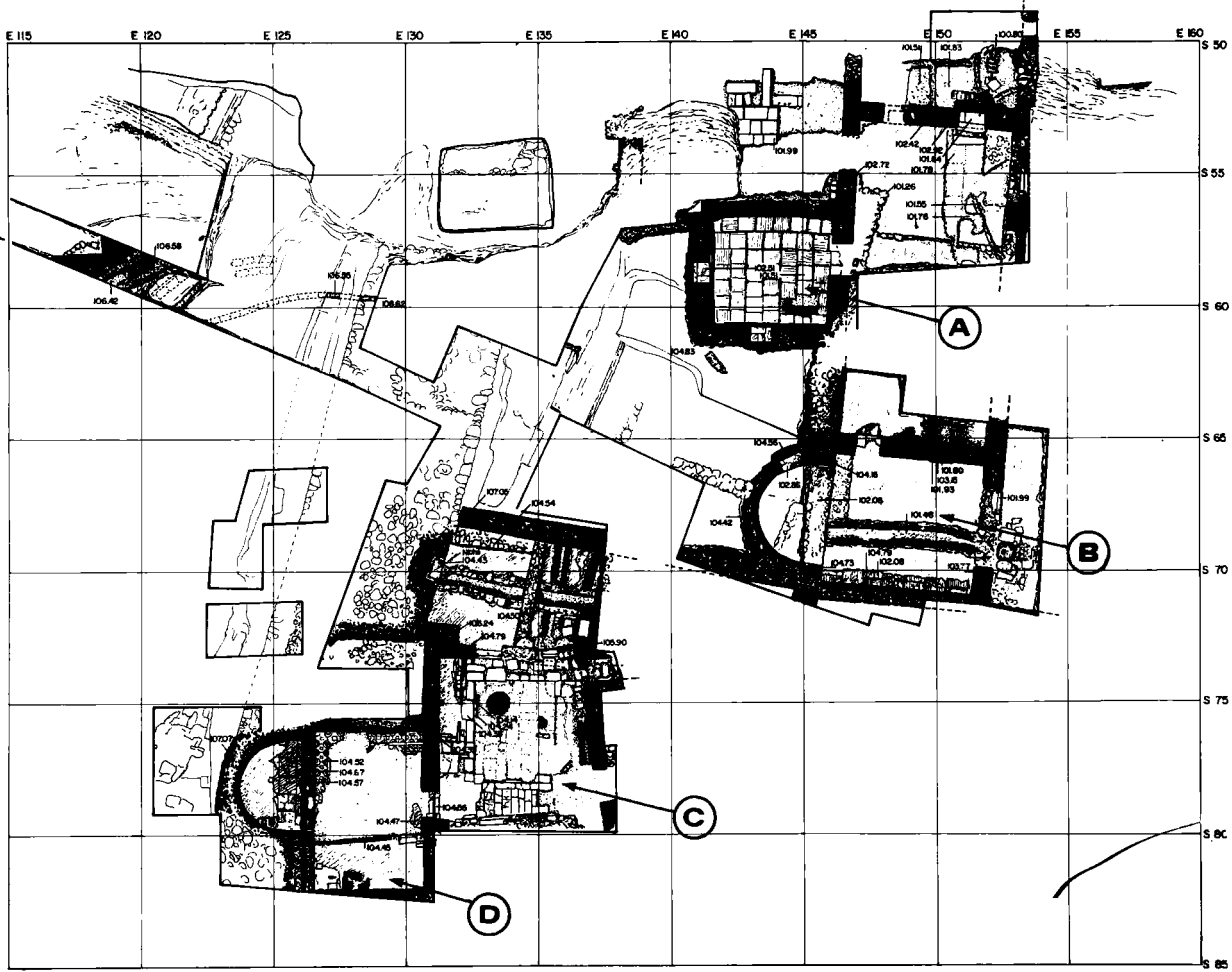

Fig. 12. Sectors MMS, MMS-S, MMS-N, plan.

Fig. 13. Sector MMS, Late Roman features, plan.

MONUMENTAL MUDBRICK STRUCTURE
ROMAN HABITATION LEVELS

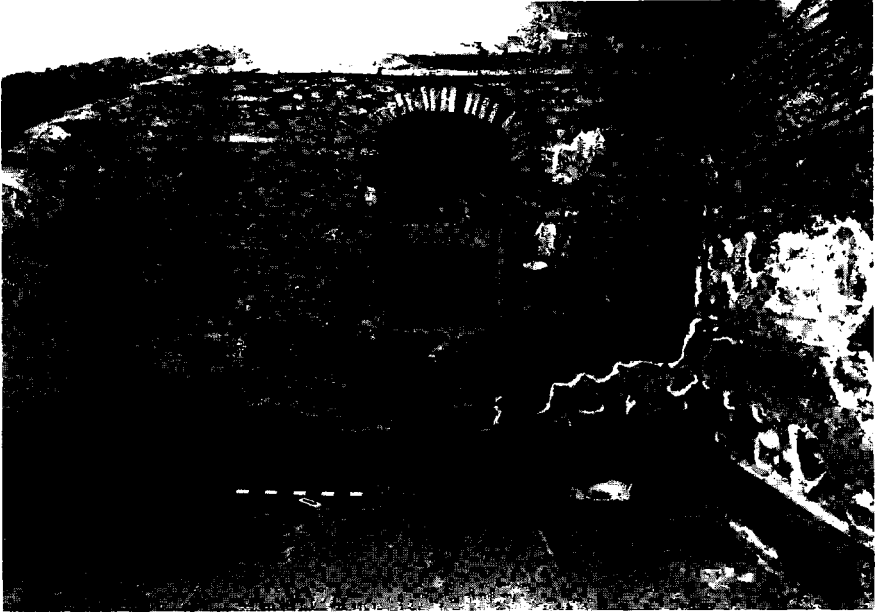

Fig. 14. Sector MMS, Late Roman features, room (A), view towards south wall.

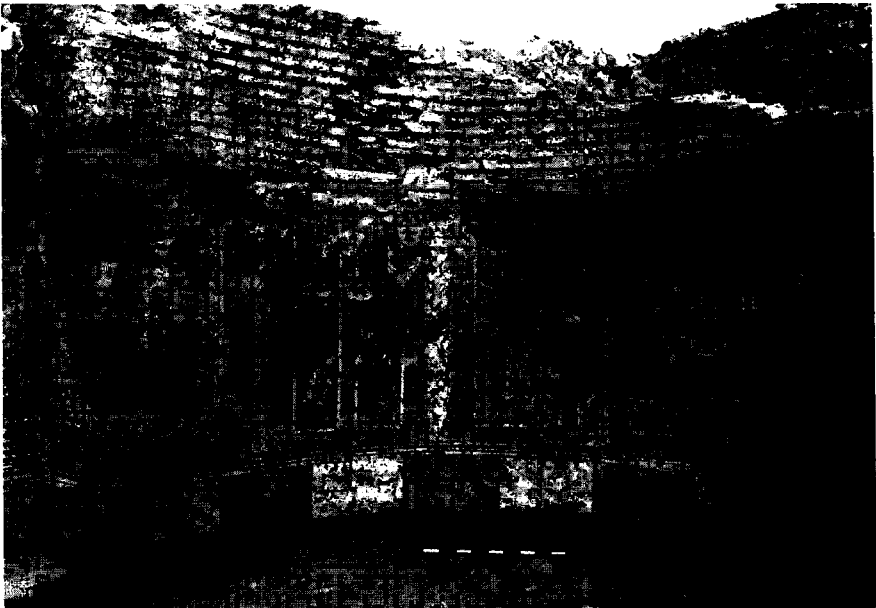

Fig. 15. Sector MMS, Late Roman features, room (B), apse, looking west.

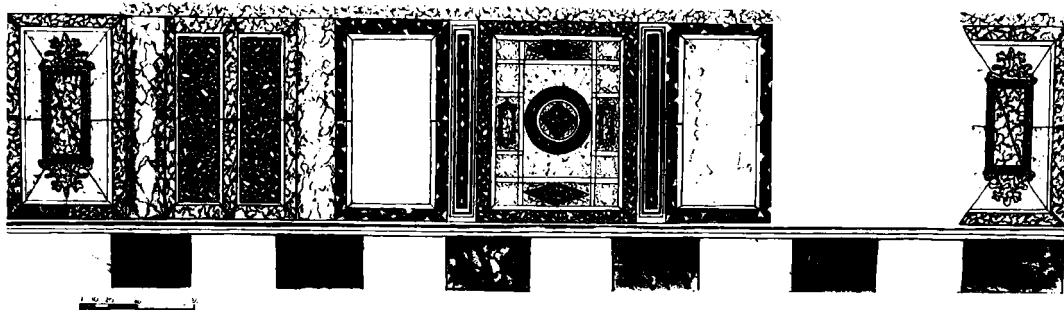

Fig. 16. Sector MMS, Late Roman features, room (B), watercolor of painting on apse (by K. L. Gleason).

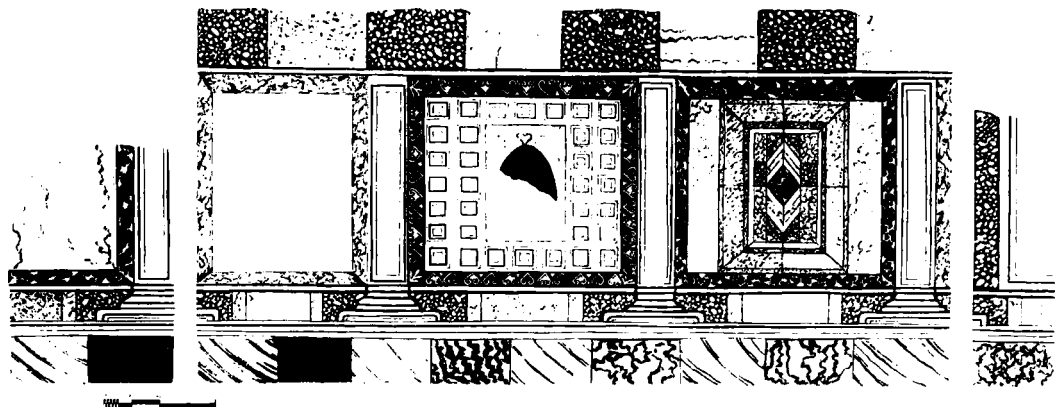

Fig. 17. Sector MMS, Late Roman features, room (B), watercolor of painting on south wall (by K. L. Gleason).

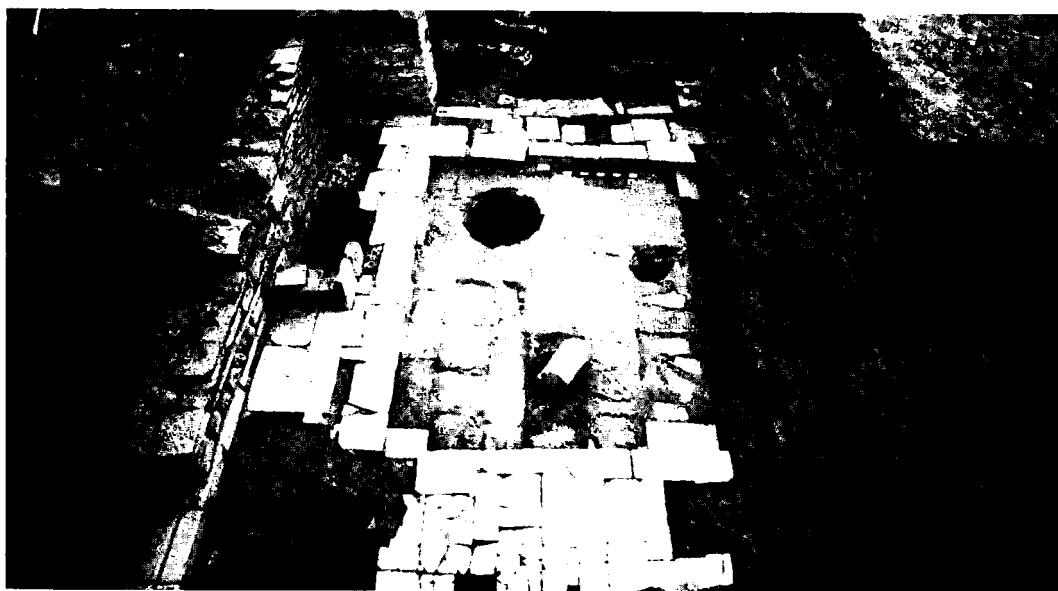
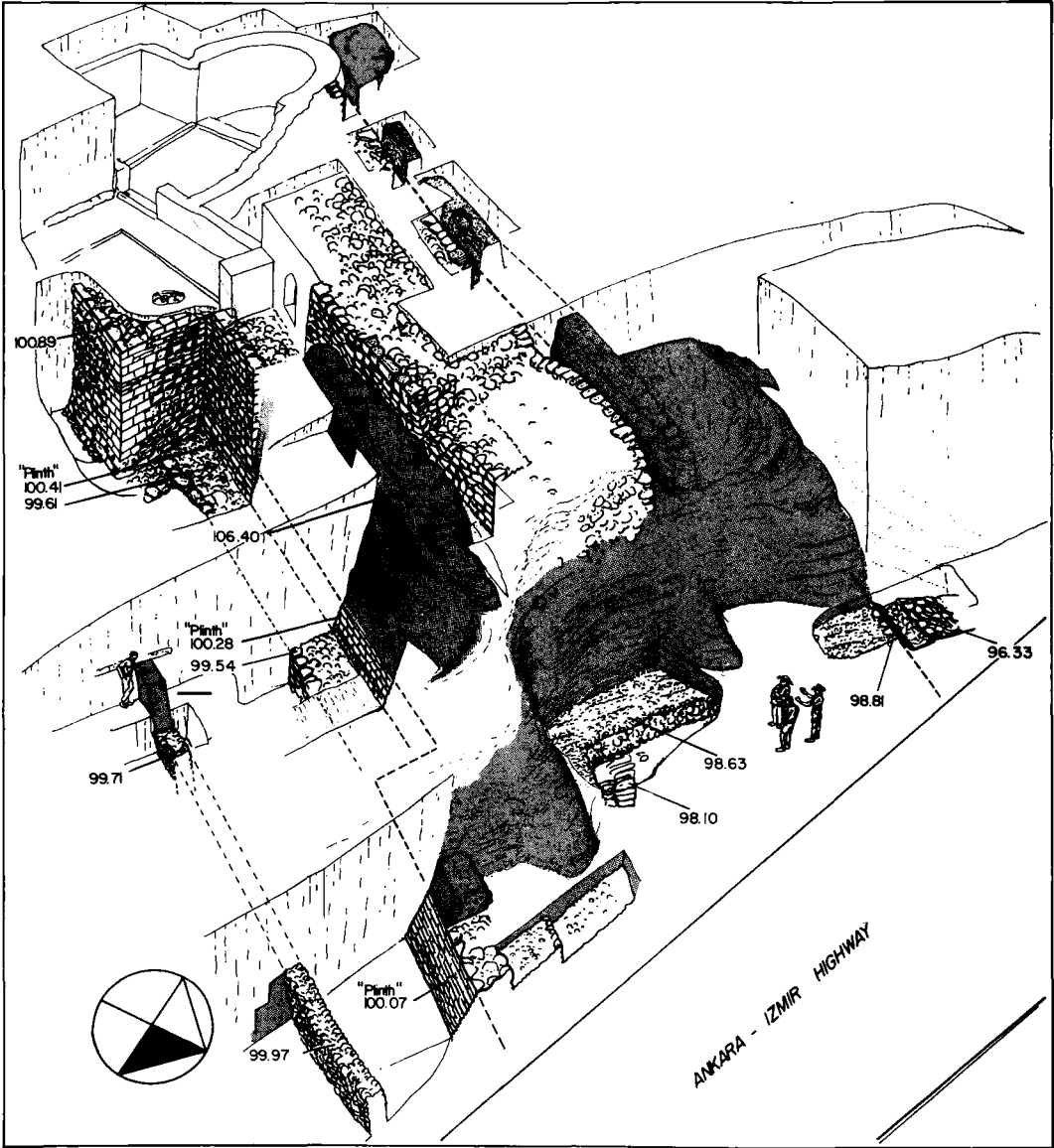

Fig. 18. Sector MMS, Late Roman features, room (C), view looking north.

MONUMENTAL MUDBRICK STRUCTURE
 PERSPECTIVE VIEW of EXCAVATED REMAINS

AUGUST 21, 1981, TNH Revised 1982, TNH

Fig. 19. Sector MMS, Lydian features, interpretive perspective view, looking south.

Fig. 20. Sector MIMS, Lydian features, plan.

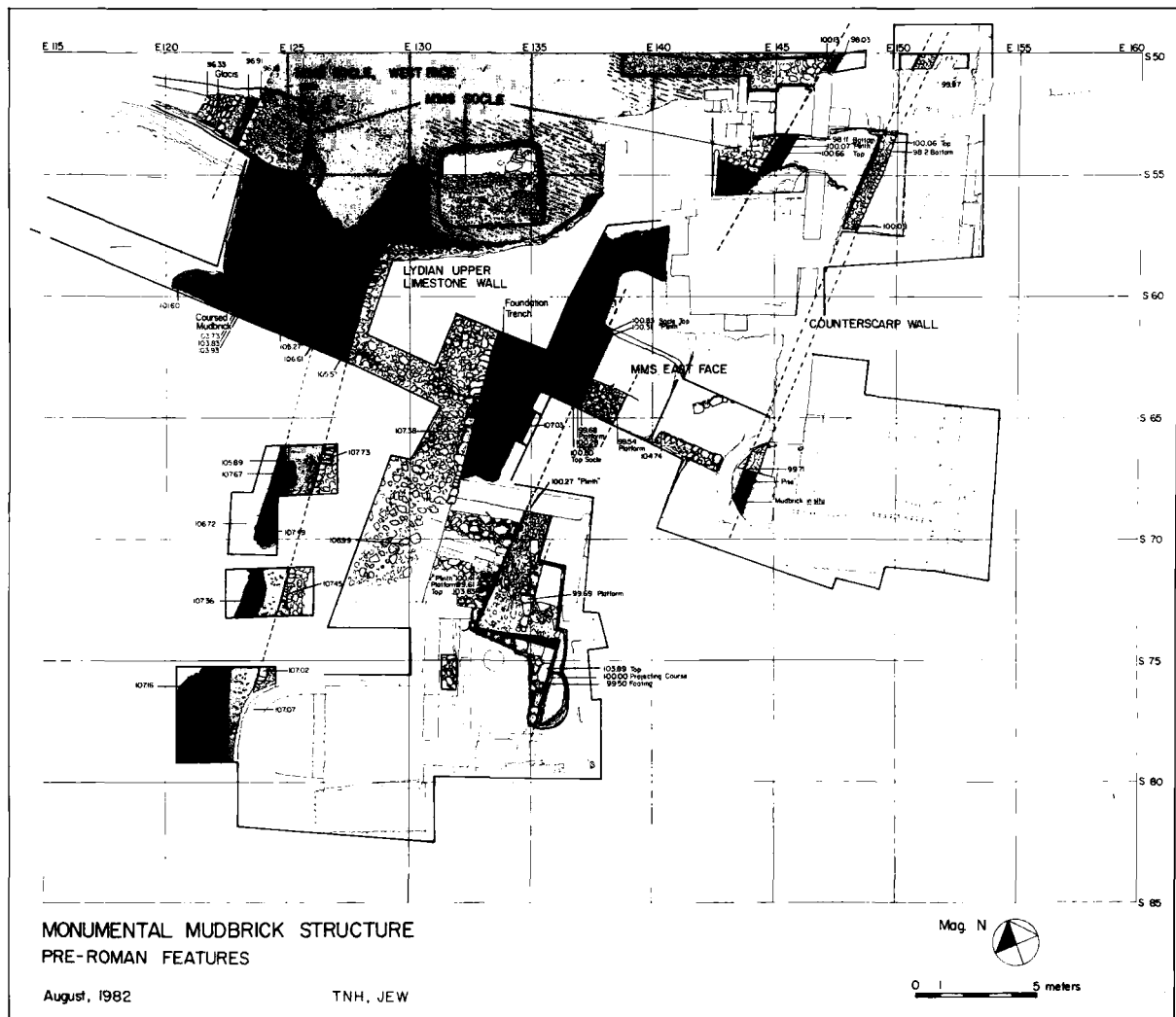

Fig. 21. Sector MMS, Colossal Lydian Structure, east stone facade with jog, looking south.

Fig. 22. Sector MMS, fragment of Fikellura amphora from debris in front of Colossal Lydian Structure's east stone facade.

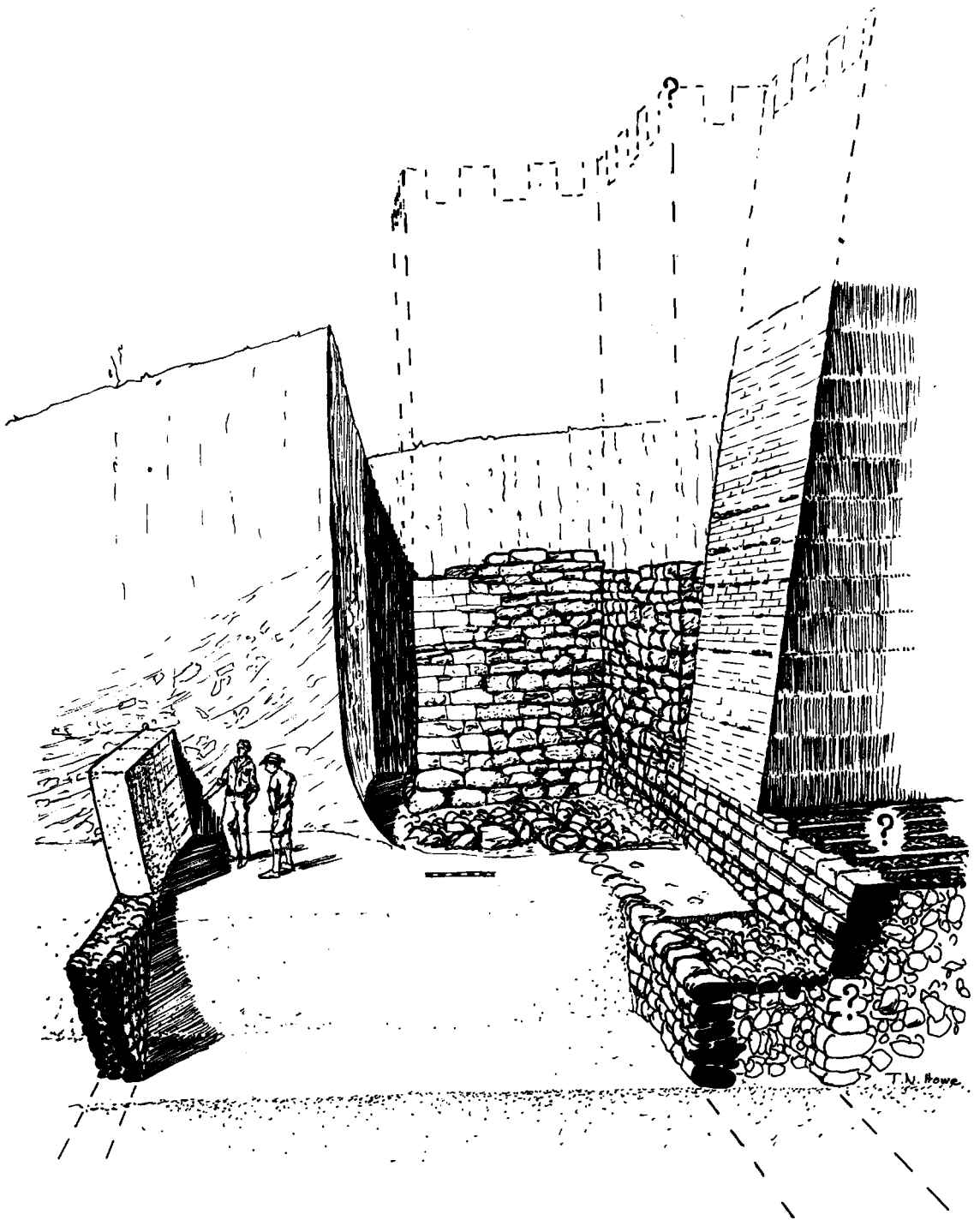

Fig. 23. Sector MMS, Colossal Lydian Structure, interpretive perspective view of east facade and narrow wall, looking south.

Fig. 24. Sector MMS, Colossal Lydian Structure. Mud brick superstructure of narrow wall, encased in destruction debris (in south sub-trench, under apse of Late Roman room (B), looking northeast).

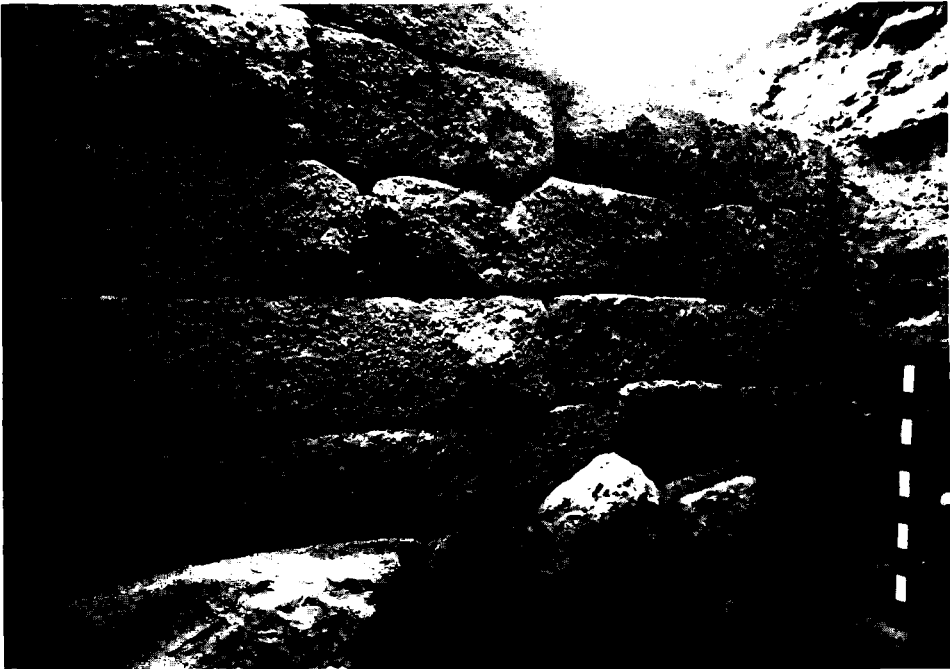

Fig. 25. Sector MMS-S, Lydian wall, looking northeast.

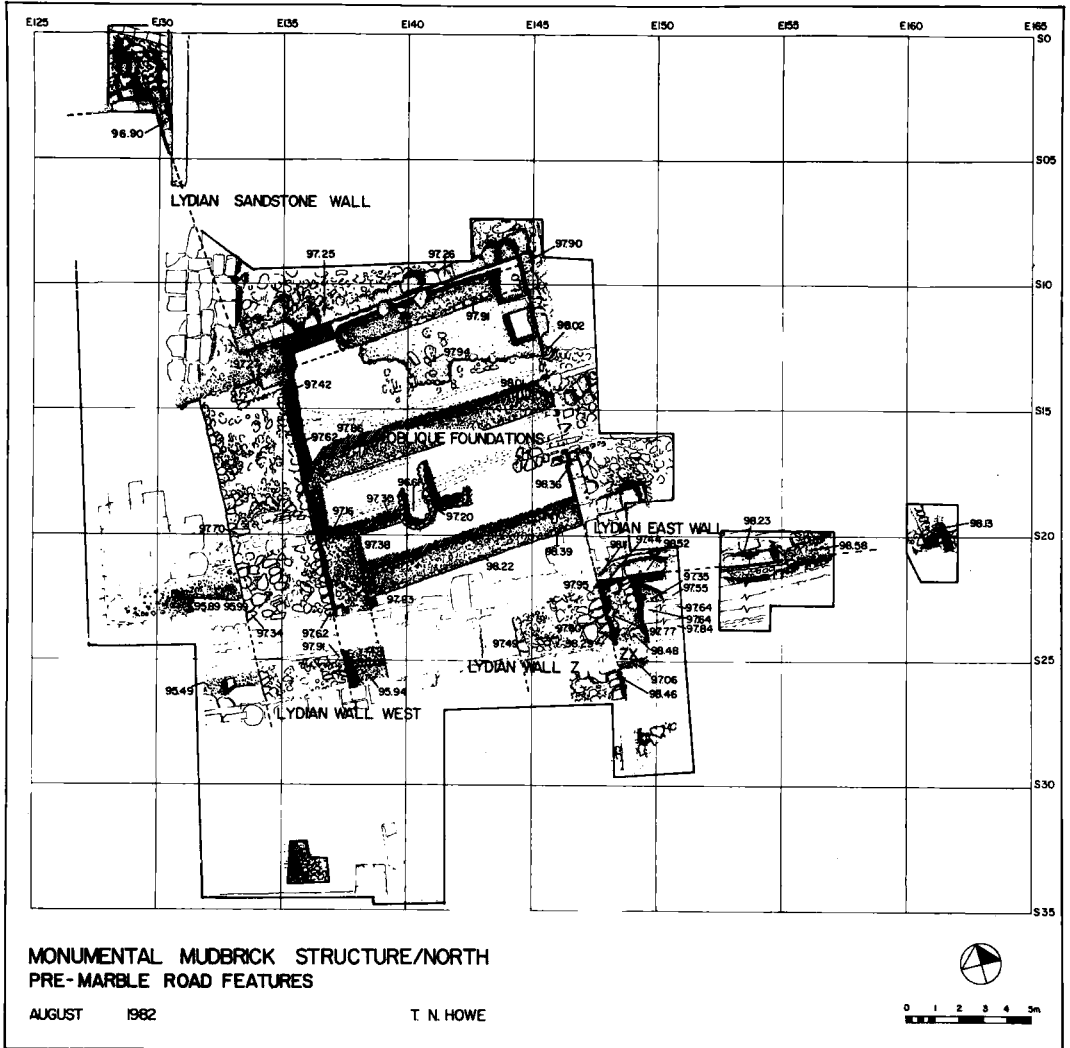

Fig. 26. Sector MMS-N, pre-marble road features, plan (with Lydian East Wall shaded).

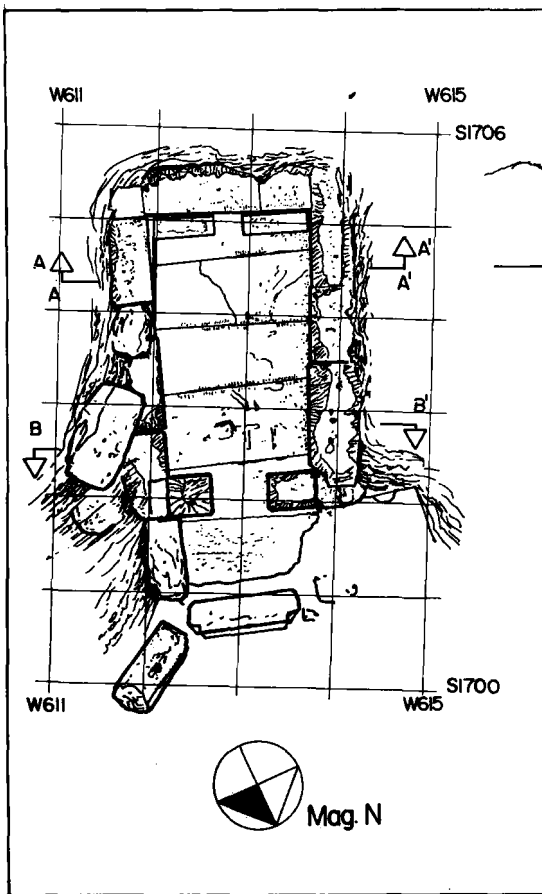

Fig. 27. Sector MMS-N, Lydian East Wall, re-entrant corner, looking east.

Fig. 28. Sector MMS-N, Lydian East Wall, sandstone masonry, looking northeast.

Fig. 29. Tumulus chamber (Tomb 82.1) in Sardis Necropolis, plan and sections.

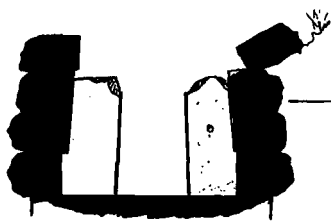

TOMB 82-1
 LYDIAN CHAMBER TOMB

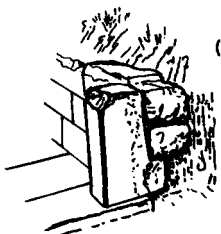
AUGUST/OCTOBER, 1982 TNH

SECTION A-A'

SECTION B-B'

(Top Block Removed)

DOOR JAMB

Fig. 30. Tumulus chamber (Tomb 82.1) in Sardis Necropolis, photograph taken from «monopod» camera support; north at bottom.

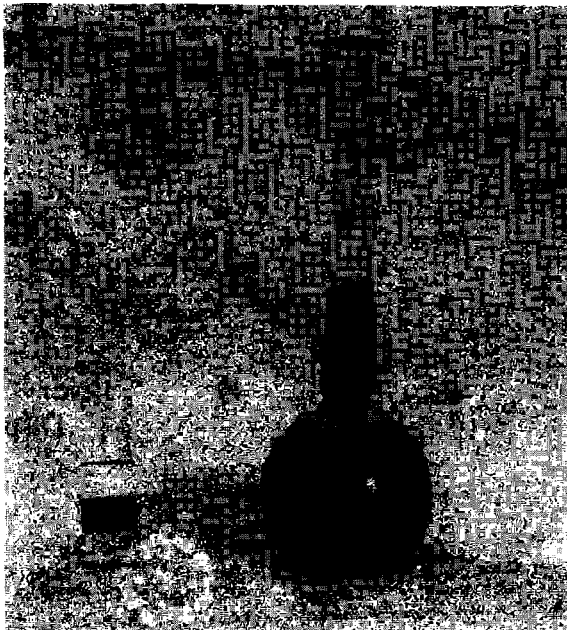

Fig. 31. Roman glass unguentarium (NoEx 81.13) with ancient oily contents.

Fig. 32. Boundary stele from the Sanctuary of Artemis (IN82.1), re-erected in arbitrary location near Temple of Artemis.

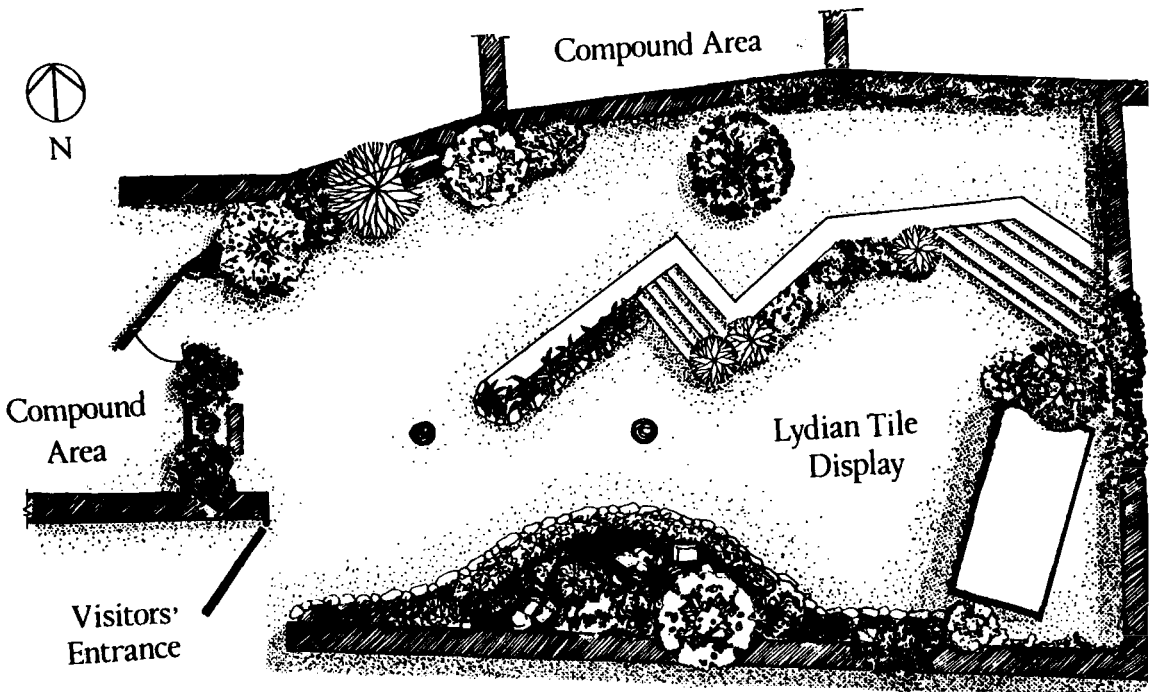

Fig. 33. Landscape design for exhibit area of structure displaying recreated Lydian roof and revetment tiles.

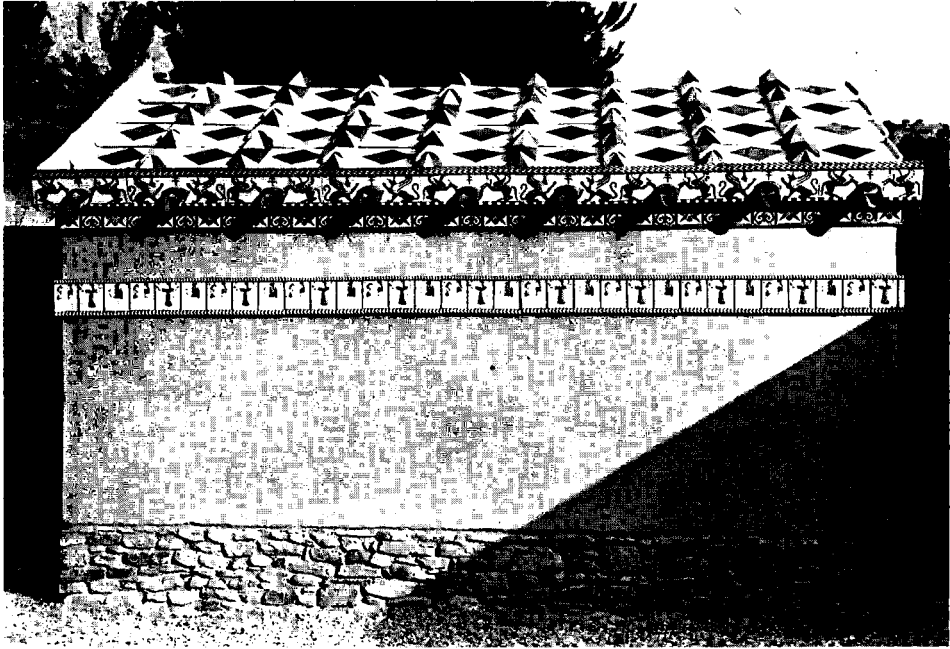

Fig. 34. Structure displaying recreated Lydian roof and revetment tiles, looking east.

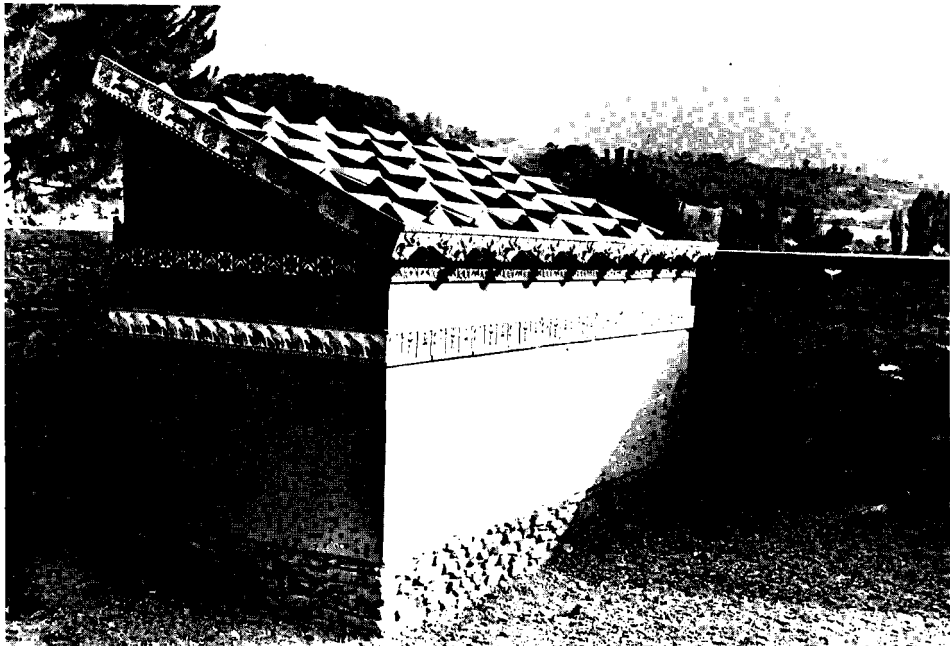

Fig. 35. Structure displaying recreated Lydian roof and revetment tiles, looking southeast.